

BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

anul XL nr.1.1971

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ

BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

Nr.1•1971

ANUL XL

PREZENTAREA GRAFICĂ ȘI COPERTA: JEAN EUGEN

TEHNOREDACTARE: GHEORGHE MATEI

COPERTA I: CULA GLOGOVEANU, GORJ (FOTO V. DRĂGUȚ)

COPERTA II: TURNUL DE POARTĂ DE LA MĂNĂSTIREA PUTNA (FOTO N. IONESCU)

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN BALȘ, CONSTANTIN BĂLAN, VIRGIL BILCIURESCU, RICHARD BORDENACHE, CONSTANTIN DAICOVICIU, MIȘU DAVIDESCU, VASILE DRĂGUȚ, CONSTANTIN FLOREA, GRIGORE IONESCU, CORNEL IRIMIE, EMIL LĂZĂRESCU, MARCEL LOCAR, PAUL PETRESCU, DIONISIE PIPPIDI, ADRIAN RĂDULESCU, LUCIAN ROȘU (redactor șef), AURELIAN SACERDOȚEANU, HORIA TEODORU, VIRGIL VĂTĂȘIANU.

Insula Păcuiul lui Soare despică apele Dunării pe o lungime de aproximativ 6 km, întinzându-se sub forma unei seceri, din dreptul comunei Ostrov pînă în fața dealului Dervent.

În partea de nord-est a insulei, adică la capătul dinspre Dervent, pădurea de sălcii face loc unei alte păduri, de ulmi, peri pădureți, vișini sălbatici, călini, singeri și alte specii.

În acest loc se află cetatea.

Existența ei a atras în decursul vremurilor atenția mai multor călători. Astfel, cum mai bine de 100 de ani, iluministul român Ion Ionescu de la Brad nota cîteva cuvinte despre „*Podul de piatră de la care după un ceas este Ostrovul, sat de 200 case românești, în dreptul Călărășilor*”. Podul de piatră era – după cum este și astăzi – denumirea dată de localnici unui zid, care înaintea în albia brațului principal al Dunării. Desigur, zidul aparține cetății din insula Păcuiul lui Soare, cetate menționată și în hărțile nautice ca punct de reper pentru navigatorii danubieni. Mai tirziu, în ultima decadă a secolului trecut, Pamfil Polonic, cunoscut colaborator al lui Grigore Tocilescu, consemna și el în hărțile vremii existența acestei fortificații.

Din cetate, astăzi, n-a mai rămas decît circa o cincime, restul fiind distrus de apele Dunării. Porțiunea păstrată este mărginită în partea de nord-est de un zid lung de 42 m, iar înspre sud-est de un alt zid a cărui lungime măsoară 240 m.

Traseul zidurilor este marcat, pe o distanță apreciazabilă, de o coamă de moloz și pămînt vegetal. Inițial, cetatea avea o formă rectangulară cu o suprafață de aproximativ 5 ha.

Importanța strategică a cetății, monumentalitatea zidurilor, particularitățile arhitectonice și varietatea obiectelor arheologice, ridică probleme dintre cele mai importante privind trecutul regiunilor de la Dunărea de Jos.

Pentru a înțelege ce rol a jucat această fortificație și care sînt consecințele istorice ale existenței ei în colțul de sud-vest al Dobrogei, se cuvine, înainte de toate, să aruncăm – fie și în trecut – o privire asupra întregii epoci cuprinse între momentul prăbușirii limes-ului dunărean – la începutul secolului al VII-lea – și cel al reinstaurării – în forme depline – a administrației bizantine, în a doua jumătate a secolului al X-lea.

Se știe că Dobrogea și zonele adiacente au constituit dintotdeauna o adevărată placă turnantă pentru schimburile comerciale din partea de sud-est a Europei. În atari condiții, este lesne de înțeles de ce bizantinii, pierzînd controlul militar al Dunării de Jos la începutul secolului al VII-lea, au înțeles să nu renunțe la interesele economice pe care le aveau în această regiune. Tocmai în virtutea acestor interese au circulat în Dobrogea, în tot răstimpul dintre veacurile al VII-lea și al X-lea, mărfuri bizantine și monede, în exclusivitate, constantinopolitane. Ajungînd aici vom înțelege și motivele pentru care mone-dele arabe, atît de răspîndite în spațiul nord-pontic, nu au putut pătrunde în Dobrogea între secolele VII și X.

Ce suprafață avea aria de comercializare a mărfurilor bizantine la Dunărea de Jos și care erau cu exactitate limitele ei sînt probleme care nu și-au căpătat încă un răspuns. Nu este exclus ca această zonă să fi fost mărginită la nord de valurile din Cîmpia Bugeacului, iar la sud de valurile din mijlocul Dobrogei.

Firește, permanența intereselor bizantine la Dunărea de Jos – în aceste vremuri atît de tulburi pentru Imperiu – era grefată pe existența unei populații autohtone.

Din datele arheologice ca și din izvoarele literare (ce-i drept, acestea din urmă, puține la număr) care ne stau la dispoziție rezultă că în Dobrogea a continuat să trăiască și să se dezvolte o populație în plin proces de romanizare. Tocmai această populație va constitui temeiul pe care se va fi articulat – atunci cînd a fost cazul – apărarea gurilor Dunării. În secolul al VII-lea și la începutul secolului următor autoritatea imperială nu se mai exercita prin intermediul unor garnizoane, organizate în sistemul subordonării piramidale și rezidînd în fortificații ci prin mijlocirea populațiilor locale și – în primul rînd – al aceleia romanizate care încă mai vedea în Bizanț pe continuatorul tradițiilor politice și culturale ale fostului Imperiu roman.

Că la sfîrșitul secolului al VII-lea gurile Dunării erau controlate de bizantini, aceasta reiese limpede dintr-un izvor literar. Astfel, cronicarul Theophanes, referindu-se la conflictul bizantino-bulgar, susține că regiunea gurilor Dunării era a bizantinilor în anul 680, după cum tot a bizantinilor trebuie să fi fost și la începutul secolului al VIII-lea, cînd Justinian al II-lea Rînothmetul – în încercarea de a-și reocupa tronul – își găsea un adăpost vremelnice la unul din brațele Deltei. Desele pătrunderi ale flotei bizantine pe firul apelor Dunării, în tot secolul al VIII-lea, constituie încă o mărturie despre permanența intereselor constantinopolitane în această parte a Europei.

Ce-i drept, prezența bizantină la Dunărea de Jos a fost segmentată din cînd în cînd de revenirea stăpînirii statului bulgar. Această situație a durat pînă în a doua jumătate a secolului al X-lea.

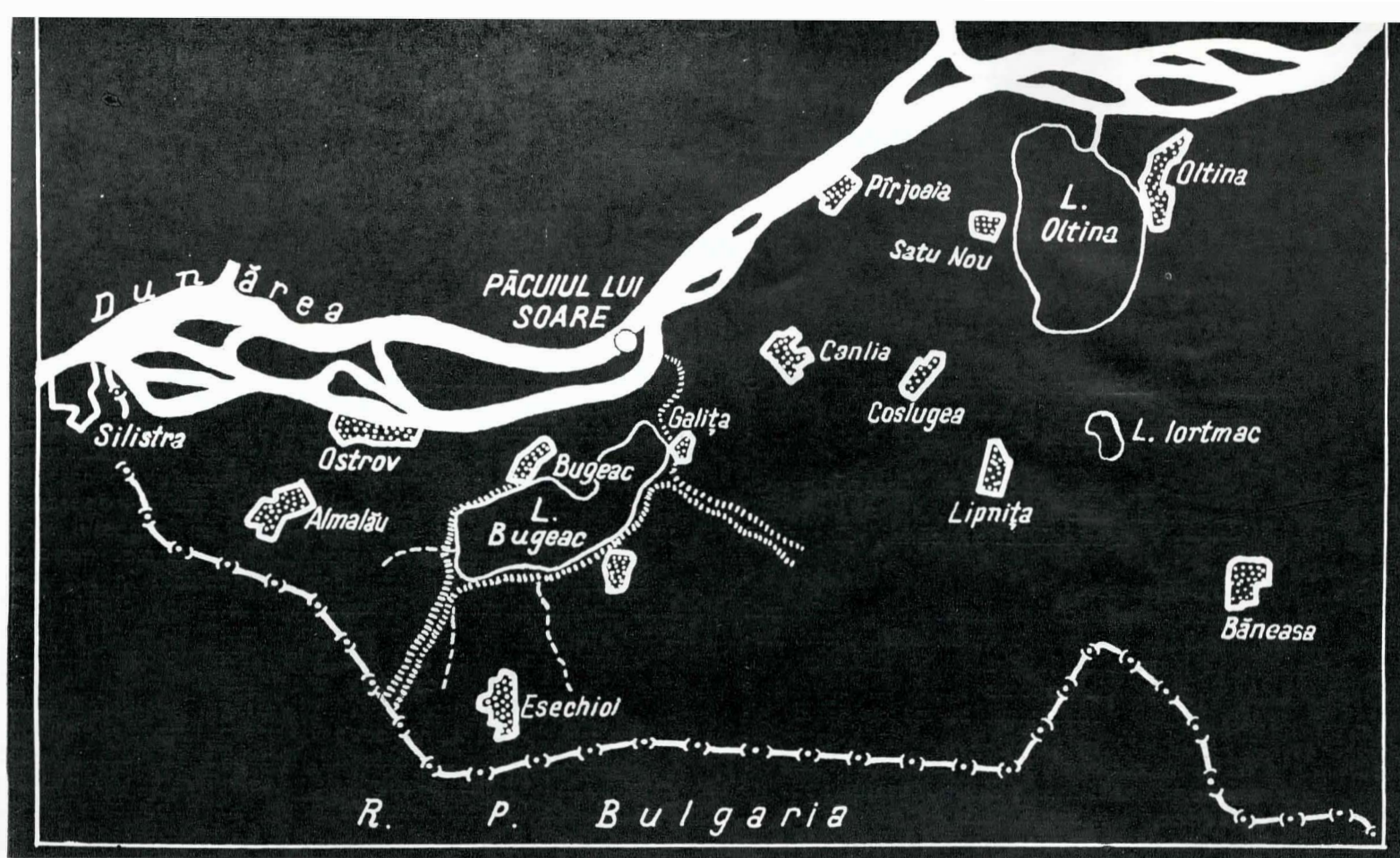
În anul 971 însă, în urma grelelor lupte dintre trupele bizantine conduse de Ioan Tzimiskes și cele kievienne de sub conducerea lui Sviatoslav, administrația constantinopolitană a fost reinstaurată la Dunărea de Jos.

O dată cu fixarea frontierei bizantine pe cursul inferior al Dunării, s-au luat măsuri pentru întărirea acesteia. În consecință, s-a trecut la refacerea grabnică a vechilor castru din epoca romană, în timp ce regiunea de la Dunărea de Jos a fost transformată într-o *themă*, cunoscută în izvoarele literare sub numele de *Paradounavon* sau *Paristrion*. Capitala provinciei a fost stabilită în Dorostolon (Silistra de azi), iar conducerea ei a fost încredințată unui strateg.

Datele literare privind refacerea cetăților de pe malul Dunării au fost confirmate de cercetările întreprinse la Dinogetia – Garvăn și Capidava. În aceste așezări se constată o nivelare a ruinelor din epoca romano-bizantină efectuată în secolul al X-lea. Începînd cu a doua jumătate a secolului al X-lea, deasupra straturilor de nivelare, paralel cu refacerea unor ziduri și turnuri, se va desfășura o intensă viețuire în forme bizantine. Dar, pentru împiedicarea eventualelor mișcări pe Dunăre ale unei flote inamice care, venind dinspre gurile fluviului, s-ar fi îndreptat spre Dorostolon, măsurile amintite mai sus nu erau suficiente.

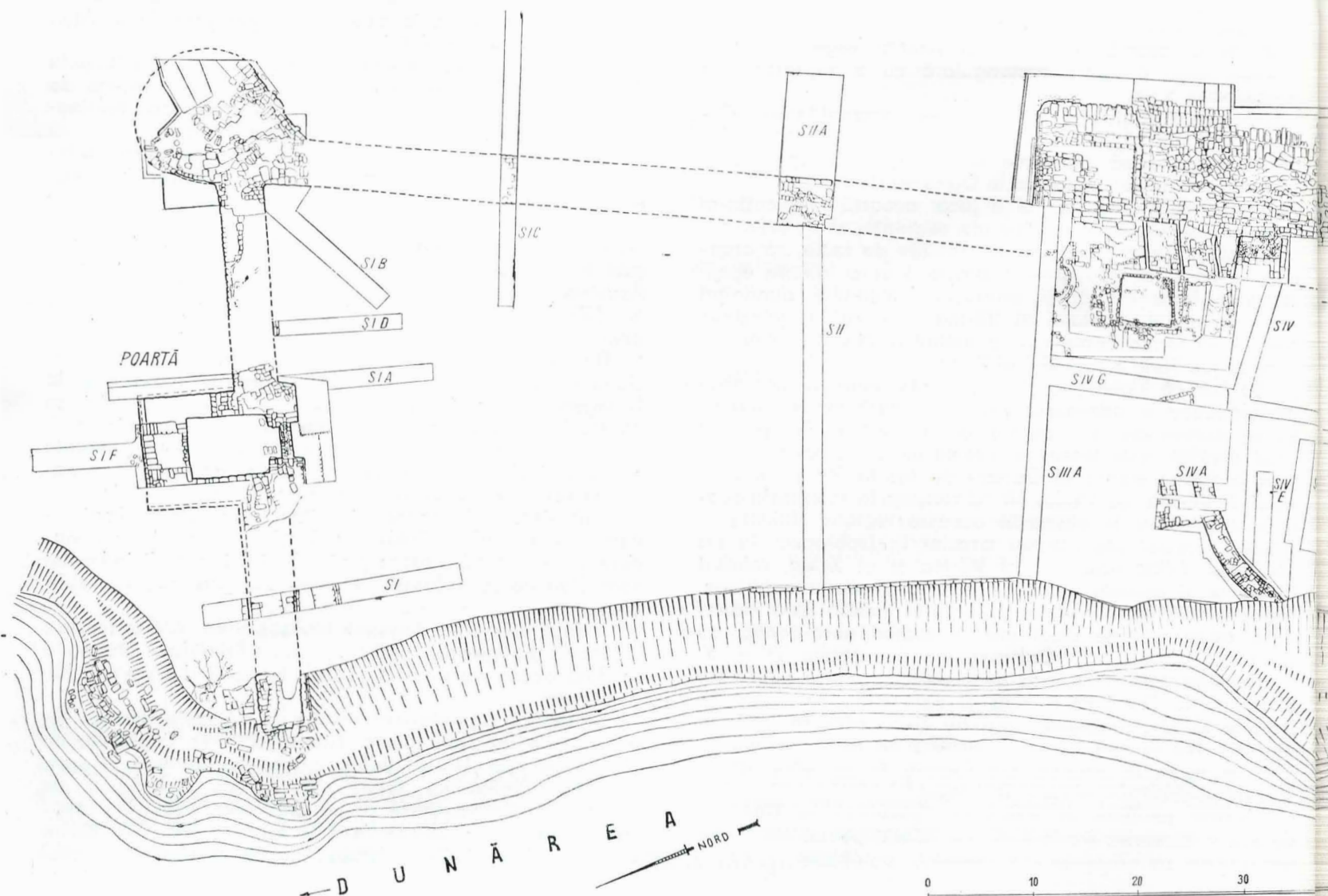
În fapt, cine erau dușmanii navigatori de care se temeau bizantinii din vremea împăratului Ioan Tzimiskes? Dușmanii la data aceea nu puteau fi decît kievienii din vremea lui Sviatoslav.

Se știe că rușii-kievieni, însoțiți de drujinele varege – în incursiunile lor spre lumea bizantină – se deplasau, de obicei, pe apă. Nu de puține ori ei au dat loviturii grele constantinopolitanilor tocmai pentru că beneficiau de ambarcațiuni numeroase și, pe deasupra, ușor de manevrat. Chiar și în ultima fază a luptelor din 971 dintre bizantini și kievieni – desfășurate la Silistra – cneazul

Sviatoslav avea la dispoziția sa un număr apreciabil de ambarcațiuni care îi permiteau efectuarea unui control eficient al Dunării. Iată, așadar, că, încă și în a opta decadă a secolului al X-lea, flota mai juca un rol primordial în acțiunile kievienilor împotriva bizantinilor.

În atari împrejurări, se înțelege că bizantinii – de teama repetării unor atacuri kievene – vor fi luat toate măsurile necesare pentru a controla, și prin mijlocirea flotei, orice cale navigabilă prin care ar fi putut pătrunde inamicul.

Un fluviu ca Dunărea, nesupravegheat de o puternică flotă, în condițiile existenței pericolului kievian, ar fi ușurat atacarea Dorostolon-ului, ceea ce în ultimă instanță ar fi putut duce și la provocarea unei serioase breșe în dispozitivul de apărare bizantin din nord-estul Peninsulei Balcanice.

În plus, fără o numeroasă flotă, controlul bizantinilor asupra regiunilor din stînga fluviului, intrate atunci, în anul 971, sub autoritatea Imperiului, ar fi fost mult îngreuiat. Din izvoarele literare aflăm că în așezările fortificate din regiunea dintre Dunăre și Munții Carpați au fost instalate în anul 971 garnizoane. Prin urmare, în momentul reinstaurării administrației imperiale în această parte a Europei, Dunărea devenea o veritabilă coloană vertebrală a posesiunilor constantinopolitane.

Iată deci suita de motive care a necesitat construirea unei baze navale în insula Păcuiul lui Soare.

Pînă în momentul de față noi nu dispunem de nici un indiciu privind tipul vaselor sau mărimea flotei pentru care s-a construit baza navală de la Păcuiul lui Soare. Nu dispunem de nici un izvor literar referitor la existența cetății despre care este vorba. Tocmai tăcerea izvoarelor literare a fost aceea care a provocat enunțarea unor ipoteze contradictorii privind identificarea ruinelor din insula Păcuiul lui Soare, cînd cu Preslovul Mic din cronica lui Skylitzes—Cedren, cînd cu Glavința din cronica Annei Comnena.

*

O dată construită, cetatea trebuie să fi fost impresionantă prin masivitatea zidurilor și prin grandoarea complexelor din interiorul incintei. Din păcate, astăzi sîntem lipsiți de posibilitatea de a determina numărul și planul clădirilor din zona centrală a cetății și aceasta — pentru simplul motiv că cea mai mare parte a clădirilor este acoperită de ape.

Bucățile din plăci de marmură, frumos șlefuite, descoperite ici și colo pe malul Dunării, ar putea să provină din zidurile unui palat amenajat în chipul cel mai fastuos posibil, în măsura în care ele nu constituie ultima mărturie a unei bazilici distruse de vremuri și de ape.

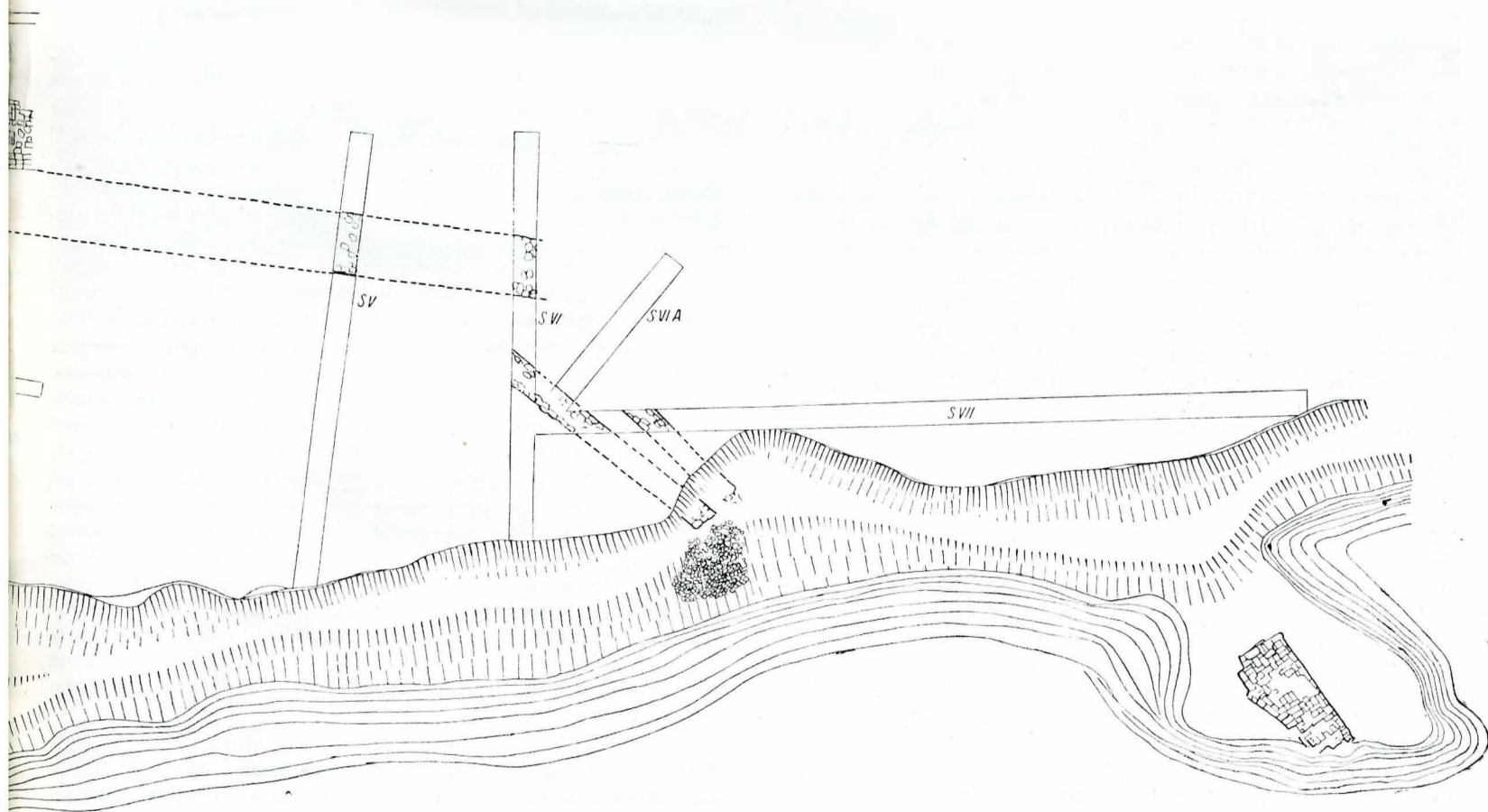
Oricum s-ar fi prezentat situația, cetatea din insula Păcuiul lui Soare — în momentul terminării zidirii ei — reflecta nu numai trăinicia stăpînirii bizantine la Dunărea de Jos dar și măreția dinastiei împăraților macedoneni care au ținut să reînvie la Constantinopol sau aiurea, cele mai de preț tradiții ale Imperiului roman de răsărit.

Cum este și firesc, solul în care au fost plantate zidurile era de natură sedimentară, format, cu deosebire, din nisip, iar la adîncimi mai mari din mil de culoare neagră-vînătă. Această observație își are importanța sa în explicarea anumitor particularități privind tehnica construirii zidurilor, în general, și a amenajării temeliiilor, în special.

Zidul de incintă este păstrat, adeseori, pe o înălțime de 5—6 m. Fețele lui sînt construite din blocuri de formă paralelipipedică. Rosturile dintre pietre sînt umplute cu mortar hidrofug, preparat din var și praf de cărămidă. Embletonul este alcătuit, de obicei, din blocuri mari, unele de formă neregulată, legate cu un mortar din var, nisip și pietriș de rîu. Zidul are la înălțimea păstrată o grosime de 4,20 m, iar la bază 6 m. Diferența de 2,20 m este realizată printr-o serie de praguri (*crepidae*) dispuse pe ambele paramente ale zidului. Grosimea neobișnuit de mare a fost impusă de natura nisipoasă a solului, motiv pentru care constructorii au operat și o consolidare a terenului înainte de a fi „turnate” fundațiile. Consolidarea s-a făcut înfigîndu-se în pămînt pari de stejar. În unele cazuri aceiași constructori au așezat peste pari — atît longitudinal cît și transversal — birne și traverse, de asemenea de stejar, în timp ce spațiile rămase libere au fost umplute cu mortar din var, prundiș și sfărîmături de piatră.

În timpul cercetărilor arheologice au fost culese cîteva date importante și asupra reliefului. Astfel, s-a constatat că în momentul în care s-a început construirea cetății, terenul se prezenta sub forma unui mamelon ceva mai înalt înspre partea sa nord-estică. Această situație i-a determinat pe constructori ca, acolo unde terenul era

Fig. 2. Planul cetății din insula Păcuiul lui Soare.

mai ridicat, să fundeze zidurile în șanțuri, spre deosebire de alte locuri, mai joase, unde le-au fixat direct pe solul existent.

O dată cu ridicarea zidurilor era înălțat și terenul din cuprinsul incintei prin stratificări succesive de pînze de nisip care, în apropierea incintei, alternează cu dungi de mortar căzut din rosturi, în timpul construcției. În sfîrșit, stratul de înălțare este acoperit de o pînză de mortar mai groasă, care în unele locuri a căpătat aspectul unei plăci bine închegate.

Operația de înălțare a fost făcută, pe de o parte, pentru a se căpăta o siguranță mai mare împotriva inundațiilor, iar pe de altă parte, pentru a se putea consolida temeliile zidurilor. De altfel, baza zidului de incintă a fost întărită și la partea ei exterioară printr-un strat de nisip înălțat pînă la nivelul ultimului prag.

Dintre complexe arheologice exterioare, cel mai mare interes îl prezintă poarta, instalațiile portuare și turnurile. Pînă în momentul de față au putut fi dezvelite prin cercetări sistematice, numai trei turnuri: două – situate în zona instalațiilor portuare, iar al treilea – amplasat în colțul de est al fortificației. Poarta, amenajată pe latura de nord-est, se prezintă sub forma unui turn exterior, ceea ce de altfel ne-a determinat să o numim poartă-turn. Zidurile turnului-poartă sînt înălțate pe o platformă formată din cinci rînduri de blocuri suprapuse. Platforma se întinde pe o suprafață de circa 150 m².

Turnul-poartă are o formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 14,70 m × 10,50 m. Latura mai lungă cade perpendicular pe zidul de incintă. Zidurile au grosimi diferite. Astfel, în timp ce laturile lungi au o grosime de 2,20 m, latura scurtă, cea dinspre nord-est, are o grosime de 3,20 m.

Șirurile pietrelor din ziduri au o alternanță simetrică rezultată din așezarea blocurilor de piatră. În timp ce un șir este realizat din blocuri dispuse pe fețele lor lungi, celălalt șir este format din pietre dispuse pe fețele lor scurte. Vom nota că această tehnică de așezare a blocurilor de piatră este caracteristică, oarecum, întregii cetăți.

Turnul-poartă are două intrări. Cea exterioară este de tip cataractă; ea are o lățime de aproximativ 3,60 m și o grosime de 0,13 m. Dimensiunile au fost stabilite în funcție de poziția și lățimea jgheburilor prin care aluneca ușa-cataractă. Este posibil ca deasupra cataractei să fi existat o boltă din blocuri de piatră. A doua intrare era amenajată în grosimea zidului de incintă, deci pe latura de sud-vest a încăperii turnului-poartă. Trecerea avea o deschidere de 3,20 m și ea era ocrotită de două canaturi blocate în spate cu un drug de lemn. Capetele drugului intrau în nișe amenajate în „lateralele” porții. În regiunea închiderii cu canaturi a porții, se păstrează „pornirile” unei bolți din blocuri de piatră. Înălțimea intrării interioare, măsurată de la paviment și pînă la punctul cel mai de sus al bolții reconstituite, era de 2,60 m.

În partea stîngă a intrării interioare au fost amenajate în zidul de incintă – mai gros aici decît în oricare alt loc –, treptele care duceau la metereze și la etajele turnului-poartă. Ținînd seama de indiciile care ne stau la dispoziție, este de presupus că turnul-poartă avea două etaje. Acoperișul, firește în pantă, era prevăzut cu olane cu semne în relief.

Turnul din colțul de est al cetății se află la 25 m distanță de poartă. Ruinat în cea mai mare parte, el are o formă puțin obișnuită. În timp ce latura sa nordică este perfect semicirculară, cea sudică este dreaptă și orientată în așa fel, încît în locul de incidență cu zidul de sud-est al incintei se realizează un unghi obtuz. O atare amenajare a turnului urmărea, credem noi, evitarea pericolului pe care l-ar fi avut de întâmpinat acesta în perioadele de scurgere a ghețurilor pe apele Dunării. Faptul că latura de sud a turnului este dreaptă și orientată oblic în direcția de curgere a apei ușura alunecarea ghețurilor pe lingă zid, ceea ce în ultimă instanță asigura securitatea turnului.

Intrarea în turn, plasată chiar în colțul format de zidurile de nord-est și sud-vest ale cetății, este marcată astăzi de un prag realizat dintr-un singur bloc de piatră. De la acest prag urmează un culoar larg de 1 m. Desigur, culoarul a fost amenajat în masa zidului. În sta-

diul actual al cercetărilor nu se poate preciza dacă accesul în etajele turnului se făcea prin mijlocirea unei scări de lemn sau a unor trepte de piatră.

Una din funcțiile turnului de colț era de a apăra poarta dinspre dreapta. Evident, poarta era ocrotită și spre stînga de un turn; din păcate, zidurile acestuia, păstrate în malul drept al brațului principal al Dunării și vizibile numai atunci cînd se retrag apele, sînt atît de distruse încît devine imposibilă operația de reconstituire a planului său.

Spre vest, pe coama zidului de incintă, se ajunge în zona portului. Portul sau, mai bine zis, debarcaderul, situat pe latura de sud-est a cetății, este impresionant prin masivitatea lui. Accesul la debarcader – dinspre interiorul cetății –, se făcea printr-o intrare largă de 4,15 m, amenajată chiar în grosimea zidului de incintă. Este sigur că ușa acestei porți, formată din doi batanți, avea marginile placate cu garnituri de fier. De altfel, numai așa putem să ne explicăm existența, pe pavimentul de piatră al porții, a unor șanțulețe semicirculare care indică direcția de deschidere a batanților. Debarcaderul propriu-zis, lung de 24 m, este reprezentat de o suită de platforme de piatră care, pe măsură ce înaintează spre exterior, coboară sub forma unor trepte.

Zidăria este făcută din blocuri ecarisate ale căror dimensiuni variază între 0,60 × 0,40 m și 1,20 × 0,60 m. De remarcat că blocurile de la suprafața platformelor, ca și cele care realizează treptele, sînt totdeauna mai îngrijit fasonate, iar pe deasupra sînt legate cu un mortar în compoziția căruia s-au folosit cu regularitate cioburi de cărămidă.

În stadiul actual al cercetărilor este greu de stabilit care a fost raportul dintre nivelul ultimei trepte și nivelul obișnuit al apelor Dunării în momentul construirii cetății. În orice caz, nivelul ultimei trepte trebuie să fi fost superior celui al apelor din maxima lor perioadă de creștere.

Debarcaderul era ocrotit de două turnuri de formă rectangulară. Dintre acestea numai cel din stînga, situat în partea de nord-est a instalațiilor portuare, a fost desvelit în întregime. Dimensiunile sale, la bază, sînt de 11,80 m × 9,70 m. Latura lungă cade perpendicular pe zidul de incintă. Latura frontală corespunde limitei dinspre sud-vest a debarcaderului.

Trebuie să se rețină că încăperea-parter a turnului era amenajată, parțial, chiar în grosimea zidului de incintă. Vom mai nota că podeaua acestei încăperi se găsea la un nivel de +1,20 m față de nivelul de călcare din interiorul fortificației.

Turnul din partea dreaptă a debarcaderului, numai în parte dezvelit, pare să fi fost ceva mai mare decît celălalt. Este și firesc să fie așa de vreme ce blocurile de gheață veneau iarna și primăvara tocmai din acea direcție. În grosimea zidului de incintă, de o parte și de alta a porții, au fost amenajate cîte trei canale cu o lărgime medie de 25–30 cm. Canalele au servit probabil la „recuperarea” otgoanelor cu care erau legate corăbiile de mal.

Existența debarcaderului presupune în mod necesar și existența, tot acolo, a unor instalații mai complexe: diguri, dane etc. În măsura în care n-au fost demolate, ele trebuie să fie acoperite de nisipul cărat în decursul vremurilor de apele Dunării.

Sondajele efectuate perpendicular pe zidul de sud-est au dovedit că, la data construirii cetății, partea navigabilă a Dunării era constituită de brațul Ostrov al cărui mal stîng se oprea în imediata apropiere a zidului de incintă. De altfel, acesta este motivul pentru care constructorii au amplasat instalațiile portuare pe latura de sud-est a cetății. Și totuși, astăzi, debarcaderul este complet acoperit de nisip, iar malul stîng al brațului Ostrov se află la o distanță apreciabilă de instalațiile portuare. Care să fie explicația?

Se știe că apele curgătoare din emisfera nordică „rod” din malul drept și sedimentează pe malul stîng. În cazul acesta este lesne de înțeles de ce malul stîng al brațului Ostrov s-a depărtat de zidul de sud-est al incintei, în timp ce apele brațului secundar (devenit între timp brațul principal) au distrus partea de nord-vest a cetății.

Fig. 3. Zidul de incintă din nord-estul cetății, după ruperea lui de către apele Dunării.

În dreptul instalațiilor portuare, de data aceasta din interiorul cetății, au fost dezvelite ruinele unei mari clădiri prevăzute cu o absidă orientată spre vest. Din datele de care dispunem se poate afirma că această clădire este contemporană cu debarcaderul și că rostul ei era funcționat de existența acestuia. Clădirea cu absidă avea câteva încăperi adiacente, construite din blocuri de piatră, paralelipipedice, dar mai mici decât cele obișnuite; ele sînt legate cu un mortar preparat din var și mult nisip.

*

Deosebită este dibăcia cu care au fost fasonate pietrele întrebuintate la ridicarea zidurilor. Absolut în toate cazurile, blocurile de piatră folosite în paramente sînt foarte îngrijit netezite. Numai această observație și încă este suficientă pentru a reliefa priceperea pietrarilor din insula Păcuilui lui Soare.

Trebuie subliniat însă că cea mai mare parte a pietrarilor va fi lucrat în carierele din care se exploatau blocurile paralelipipedice. În cursul cercetărilor noastre au fost descoperite 10 asemenea cariere: una la poalele dealului Dervent, alta la Gura Canliei, iar alte opt de-a

lungul canaralelor de pe malul lacului Bugeac. În toate carierele identificate se păstrează și astăzi urmele orizonturilor de exploatare ale blocurilor de piatră, șanțurile pentru desprinderea acestora, iar în câteva cazuri și urmele burghiilor.

Organizarea și deschiderea lucrărilor în amintitele cariere a necesitat mină de lucru, mai mult sau mai puțin calificată. În consecință, autoritățile bizantine au fost nevoite să o aducă din altă parte. În plus, mai era nevoie și de oameni care să se îngrijească de transportul pietrei; și, astfel, s-a ajuns la apariția bruscă a numeroaselor așezări omenști de pe malul lacului Bugeac, în imediata vecinătate a carierelor de unde se exploatau blocurile de piatră.

Pe de altă parte, transportul pietrelor reclama asigurarea unui mare număr de mijloace de transport, ceea ce în ultimă instanță a dus la dezvoltarea unei întregi serii de meșteșuguri (fierărie, timplărie etc.).

Desigur, ridicarea zidurilor de incintă, a complexelor din interior, într-un cuvînt — construirea cetății —, a avut drept consecință imediată și dezvoltarea altor meșteșuguri.

Fig. 4. Poarta cetății, privită din față.

Spre exemplu, procurarea varului, atât de necesar la prepararea mortarului, reclama amenajarea unor cuptoare speciale pentru ars piatra de var, iar procurarea olanelor, folosite la acoperirea clădirilor, necesita deschiderea unor ateliere de cărămidă sau dezvoltarea celor existente.

De remarcat că cele mai multe dintre olanele descoperite la Păcuiul lui Soare au pe fața lor convexă un semn realizat prin reliefare. Evident, semnele de pe olane nu sînt altceva decît mărcile proprietarilor de ateliere. Tehnica de redare a acestor semne, neîntîlnită în centrele urbane din nord-estul Bulgariei și nici în Bizanț, dar foarte răspîdită în Dobrogea la Dinogetia-Garvăn, Noviodunum-Isaccea, Capidava și chiar la Silistra, ne îndreptățește să credem că meșteșugul cărămidăriei din fosta provincie Scythia Minor a urmat – în epoca de după reinstaurarea stăpînirii bizantine – un drum de dezvoltare propriu, necontaminat de influențe externe.

* * *

O dată construită, trebuia asigurată și apărarea cetății. Apărarea se va fi făcut, pe de o parte, prin inter-

mediul corăbiilor de pe care era aruncat faimosul „foc grecesc”, iar pe de altă parte, prin ostașii adăpostiți în spatele pietrelor de crenel. Armele folosite nu se reduceau numai la arcuri, lănci sau obișnuitele topoare. Ostașii bizantini din cetate trebuie să fi minuit cu o deosebită dibăcie catapultele și balistele. Existența catapultelor și balistelor la Păcuiul lui Soare este documentată de foarte numeroasele ghiulele de piatră, găsite izolat sau în depozite.

Prin urmare, baza navală din insula Păcuiul lui Soare avea toate atributele unei inexpugnabile fortificații. Și, cu toate acestea, cetatea – în forma sa inițială – nu durează decît cîțiva ani. La scurtă vreme după construire, ea este desafectată, fapt ce ar putea fi pus în legătură cu răscoalele provocate de bulgari după moartea împăratului Ioan Tzimiskes.

Într-adevăr, imediat după anul 976, stăpînirea bizantină asupra regiunilor de la Dunărea de Jos a fost tulburată. O revoltă a bulgarilor a avut drept urmare pierderea de către bizantini, pentru vreo 25 de ani, a nord-estului Bulgariei de astăzi și a jumătății de sud a Dobrogei.

Fig. 5. Pintenul sting al porții; se distinge una din nișele în care era introdusă bara de blocare a batanților.

În aceeași vreme, bizantinii au rămas să stăpânească în continuare nordul Dobrogei. Prezența lor în jumătatea septentrională a Dobrogei și după anul 976 este atestată de faimoasa *Notă a toparhului grec*. Evenimentele relatate de „toparh” s-au desfășurat în Dobrogea de nord. Examenul atent al „însemnărilor” ca și rezultatele cercetărilor arheologice ne dau dreptul să socotim că orașul-reședință a „toparhului” se găsea la Capidava, între Cernavoda și Hirșova. În însemnări se vorbește și despre vitregiile pe care le au de înfruntat oamenii „toparhului” în timpul unor atacuri ale „barbarilor”. După toate probabilitățile acești „barbari” sînt bulgarii lui Samuel din ultima decadă a veacului al X-lea, aceiași bulgari care înlăturaseră după moartea lui Ioan Tzimiskes stăpînirea bizantină din jumătatea de sud a Dobrogei.

Limita dintre posesiunile bizantine și cele de sub stăpînirea lui Samuel — în perioada de timp imediat următoare anului 976 — este marcată în Dobrogea de impozantul „val de piatră” înălțat de-a lungul văii Carasu. Stăpînirea bulgarilor lui Samuel se menține în aceste regiuni pînă în anul 1001.

Răstimpului dintre anii 976 și 1001 — la Păcuil lui Soare — nu-i corespunde nici un strat arheologic cu urme de viațuire, ceea ce ar însemna că fortificația, prin caracterul său de bază navală, nu mai prezenta vreo importanță pentru statul lui Samuel.

Firește, o dată cu reinstaurarea, în anul 1001, a stăpînirii bizantine asupra regiunilor din nord-estul Bulgariei și din sudul Dobrogei, cetatea va intra din nou în vederea constantinopolitanilor. Numai că, începînd din acest moment, ea își va pierde caracterul de bază navală. Afirmția noastră este sugerată de observația că instalațiile portuare sînt părăsite, iar intrarea în debarcader este blocată cu un zid.

Pierzîndu-și caracterul de bază navală nu înseamnă, însă, că cetatea din insula Păcuil lui Soare și-a pierdut orice semnificație militară. Altfel, nu ne-am putea explica de ce în prima jumătate a secolului al XI-lea nivelul de călcare al pragului intrării interioare a porții este înălțat cu un zid din pietre legate cu pămînt, după cum nu ne-am putea explica nici alte operații a căror menire era de a se restringe suprafața așezării fortificate.

Acum, la începutul veacului al XI-lea, se renunță la o bună parte a teritoriului de sud-vest al incintei, ridicându-se acolo un zid din pietre refolosite și legate cu pământ galben. Grosimea acestui zid, orientat est-vest, este de peste 4 m.

Așadar toate observațiile semnalate mai sus cît și existența în nivelurile arheologice a unor arme învederează anumite preocupări de apărare la Păcuilui Soare și în secolul al XI-lea.

Aceste operații se înscriu într-un sistem de măsuri generale a căror finalitate era consolidarea frontierei dunărene ca urmare a așezării pecenegilor în Cimpia Munteană către anii 1000. Pecenegii, care vreme de un secol au fost ațîțați de către bizantini, cînd împotriva bulgarilor, cînd împotriva rușilor, începînd cu primele decenii ale veacului al XI-lea, devin ei înșiși un pericol pentru imperiu.

Prin urmare, dușmanii bizantinilor erau acum nu o populație de navigatori ca aceea a kievienilor ci una de stepă, nomadă prin excelență, obișnuită să se lupte călare sau pe jos. În consecință, rolul flotei bizantine se va reduce la controlarea vadurilor de traversare a fluviului, în timp ce trupelor terestre le revenea sarcina să apere granița pe toată lungimea ei, în tot timpul anului și mai ales iarna cînd corăbiile erau imobilizate de blocurile de gheață.

Observațiile de care dispunem ne determină să credem că – în pofida pericolului peceneg existent – dominația bizantină asupra Dobrogei între anii 1000 și 1028 era încă destul de trainică. Săpăturile arheologice de la Dinogetia, Capidava, Păcuilui Soare, Dervent, au scos la iveală dovezi elocvente despre larga circulație a mărfurilor bizantine.

De reținut că acum, între anii 1000 și 1028, nu se distinge nici o urmă a vreunei tulburări în viața populației autohtone. Această situație se datorează, în primul rînd, politicii ferme și echilibrate a împăratului Vasile al II-lea, iar în al doilea rînd, destoiniciei conducătorilor militari ai Paristrionului.

Baza apărării frontierei de pe Dunăre o constituiau trupele recrutate din rîndul populației locale, desigur în cea mai mare parte românească. Interesul acestor ostași

era stimulat de posibilitatea pe care o aveau de a lucra loturi de pămînt situate în imediata apropiere a cetăților. Parcelele lor agricole erau scutite de impozite.

Abrogarea de către împăratul Roman al III-lea Argyros în anul 1028 a legilor care ocroteau loturile de pămînt ale militarilor a avut drept urmare slăbirea apărării graniței. Acest moment coincide și cu recrudescența atacurilor pecenege în regiunile sud-dunărene.

Cu toate acestea Dobrogea nu va fi afectată de incursiunile pecenege din anii 1027, 1034 și 1035, ele desfășurîndu-se, cu precădere, în regiunile de la apus de Dorostolon.

Pecenegii vor ataca pentru prima dată Dobrogea de-abia în primăvara anului 1036. Acum, în 1036, în urma a trei raiduri succesive, fortificațiile de la Capidava și de la Dervent își vor înceta existența, în timp ce un întreg nivel de viață de la Dinogetia-Garvăn va fi distrus prin incendiu. Cronica lui Skylitzes-Cedren vorbește despre grozăviile comise de pecenegi în 1036, ca fiind de neuitat. Spusele cronicarului bizantin au fost confirmate într-o manieră aproape senzațională de cercetările arheologice întreprinse în așezările mai sus-amintite. Astfel, la Dinogetia și Capidava au fost descoperite gropi în care s-au găsit aruncați copii, femei și bărbați măcelăriți, iar la Dervent au fost reperate schelete de indivizi decapitați.

După anul 1036 și pînă în anul 1048, Dobrogea va cunoaște o nouă perioadă de liniște. De altfel, în anul 1036, sau imediat după această dată, între bizantini și pecenegi se va încheia un tratat de bună vecinătate, tratat care va fi în vigoare aproximativ 10 ani.

Perioada de liniște a fost tulburată doar de luptele purtate undeva pe tărîmul mării, în 1044, de bizantini împotriva rușilor care încercau să se retragă spre Kiev, venind dinspre Constantinopol.

În anul 1048, ca o consecință directă a presiunii uzilor, dar și a certurilor dintre pecenegi, o parte a acestora din urmă trec în Peninsula Balcanică. Conducătorul themei Paristrion, Mihail, se vede nevoit să cedeze trei cetăți hoardelor conduse de Kegen. Împăratul ar fi voit ca pe Kegen și oamenii acestuia să-i manevreze împotriva celorlalți pecenegi rămași în regiunile nord-dunărene.

Fig. 6. Colțul de sud-est al cetății.

Dar toată abilitatea diplomației bizantine care urmărea să ațite pe unii pecenegi împotriva celorlalți n-a avut alt rezultat decât traversarea în masă a turcomanilor la sud de Dunăre și declanșarea unui război, care, cu unele întreruperi, va dura circa 50 de ani. Totuși, în pofida acestor atacuri ca și a celor inițiate de uzi, iar ceva mai târziu de către cumani, stăpânirea bizantină a reușit să se mențină în fosta Scythia Minor în tot secolul al XI-lea.

În urma marelui atac al uzilor din anii 1064–1065 sînt devastate din nou fortificațiile din Dobrogea. Ce-i drept, unele așezări ca aceea de la Păcuil lui Soare, de exemplu, ocrotite de apele Dunării, au scăpat de la distrugere, dar cele de pe malul drept al fluviului n-au putut rezista loviturilor crunte și instantanee. Rapiditatea incursiunii i-a obligat pe unii să se predea, iar pe alții să fugă fără a-și lua din locuințe nici măcar cele mai de preț lucruri. Astfel, un locuitor de la Dinogetia-Garvăn, în graba plecării, n-a putut să ia cu sine nici măcar micul său tezaur din inele, brățări și monede de aur, tezaur pe care arheologii l-au găsit într-o nișă a unei gropi; tot la Dinogetia-Garvăn, alții și-au lăsat în bordeie vasele și alte obiecte de uz casnic.

În aceste timpuri grele pentru regiunile de la Dunărea de Jos, orașele de pe malul drept al fluviului au trecut la întărirea armatei recrutate din masa populației autohtone și a pecenegilor rămași credincioși Imperiului. Trupele de graniță, în urma măsurilor luate de Nikiforitzes, omul atotputernic de la curtea împăratului Mihail al VII-lea Dukas, măsuri privind pe de o parte, anularea stipendiilor acordate ostașilor de la graniță, iar pe de altă parte, introducerea monopolului asupra griului, s-au răzvrătit. Vestarhul Nestor, investit cu calitatea de conducător al themei Paristrion și trimis în ținuturile noastre pentru a calma spiritele, o dată ajuns aici, s-a alăturat răsculaților. Aceștia, nemiarecunoscînd autoritatea împăratului, se vor pune de-acum încolo la dispoziția unor șefi locali ale căror nume – Tatos, Sestlav, Satza – au fost consemnate în cronicile vremii. Și totuși, de teamă răzbunării noului împărat – Nicefor al III-lea Botaniates – orașele de la Dunăre trimit în anul 1078 o ambasadă la Constantinopol pentru a face act de supunere. Însă încer-

carea de reconciliere n-a avut altă urmărie decât întărirea răzmerițelor care au continuat chiar și după înlăturarea de pe tron a lui Nicefor Botaniates.

Răscoalele au culminat cu luptele din 1086–1087 dintre trupele bizantine conduse personal de împăratul Alexie Comnenul și cele pecenege – lupte desfășurate în zona cuprinsă între Silistra și Preslavul Mare din Munții Balcani. Situația critică a putut fi înlăturată de-abia după ce constantinopolitani s-au aliat cu cumanii de la nord de Dunăre, alianță al cărei rezultat a fost distrugerea hoarelor pecenege în lupta de la Lebunian – în anul 1091.

De-acum încolo – timp de aproape 100 de ani – adică în vremea în care la Constantinopol au domnit împărații din dinastia Comnenilor – regiunile de la Dunărea de Jos vor cunoaște o prosperitate neobișnuită, cu prețul însă a distrugerii unora dintre așezări și – în primul rînd – a celei din insula Păcuil lui Soare.

Toate considerațiile de ordin istoric privind secolul al XI-lea, consemnate pînă aici, sînt confirmate în chipul cel mai sugestiv de cercetările din cetatea aflată în insula Păcuil lui Soare.

Începînd cu primii ani ai veacului al XI-lea, la Păcuil lui Soare se va desfășura o intensă viață. Aceasta va dura (cu o întrerupere în secolul al XII-lea) pînă spre jumătatea veacului al XV-lea.

Întreaga viață s-a materializat în două straturi arheologice bine distincte: stratul feudal timpuriu și cel feudal. Stratul feudal timpuriu conține trei nivele. Primul dintre ele se datează la începutul veacului al XI-lea, cel de-al doilea se datează spre mijlocul veacului al XI-lea, iar al treilea – către sfîrșitul aceluiași veac. Datările au fost făcute în special pe baza monedelor de bronz, bizantine. Cultura materială a nivelelor din epoca feudală timpurie de la Păcuil lui Soare se încadrează în aria culturii tipice regiunii Dobrogei pentru această epocă numită de către unii cercetători „Dridu”, iar de către alții „Balcano-dunăreană”.

Cultura Dridu, în maxima ei etapă de dezvoltare, departe de a fi atributul unui etnos sau altuia, are mai degrabă caracterul unei culturi care corespunde unui anumit grad de desfășurare socială, economică și politică al

Fig. 7. Vedere generală asupra debarcaderului.

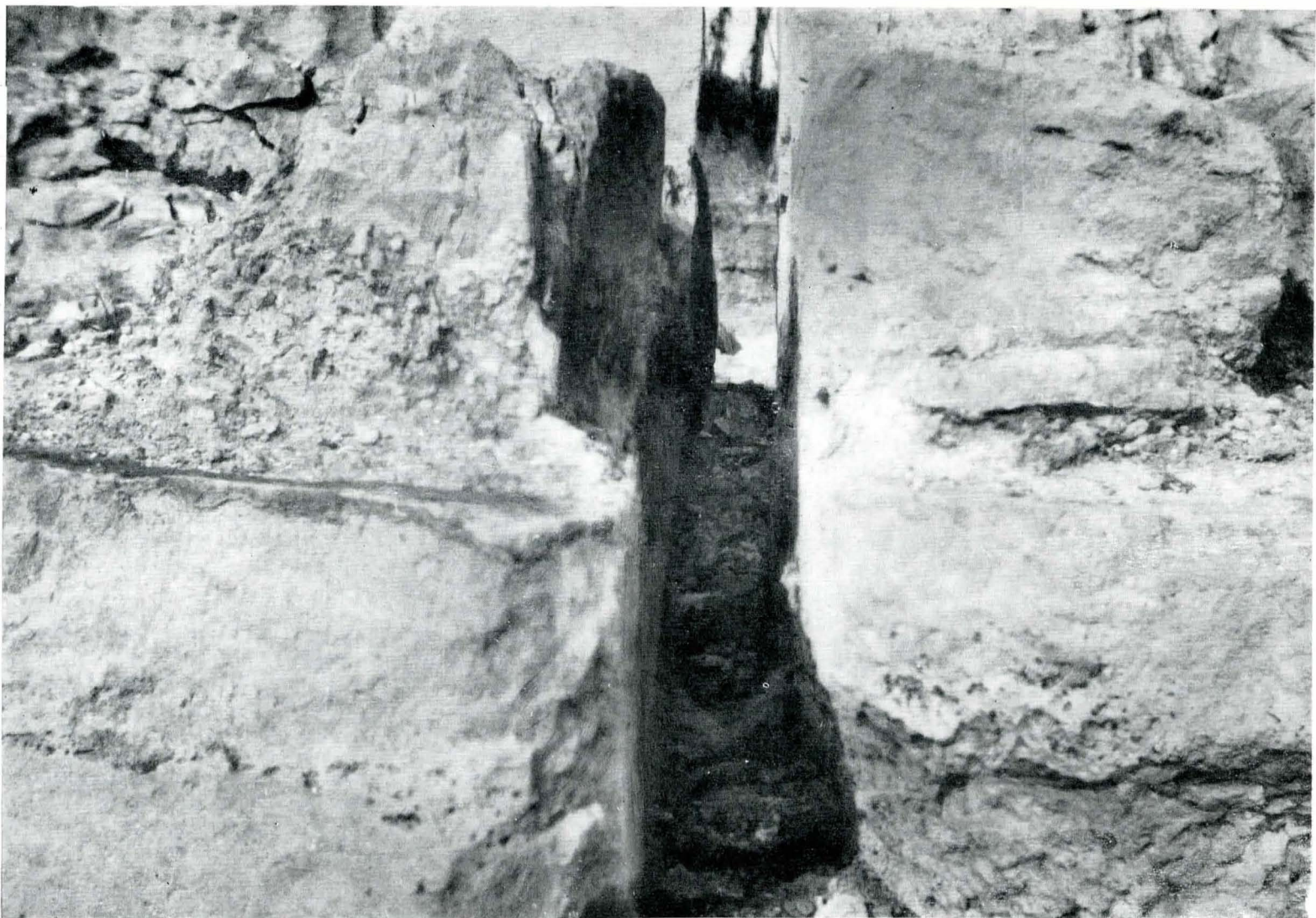

Fig. 8. Lăcaș pentru trasul otgoanelor corăbiilor.

Fig. 9. Intrarea într-unul din turnurile portului.

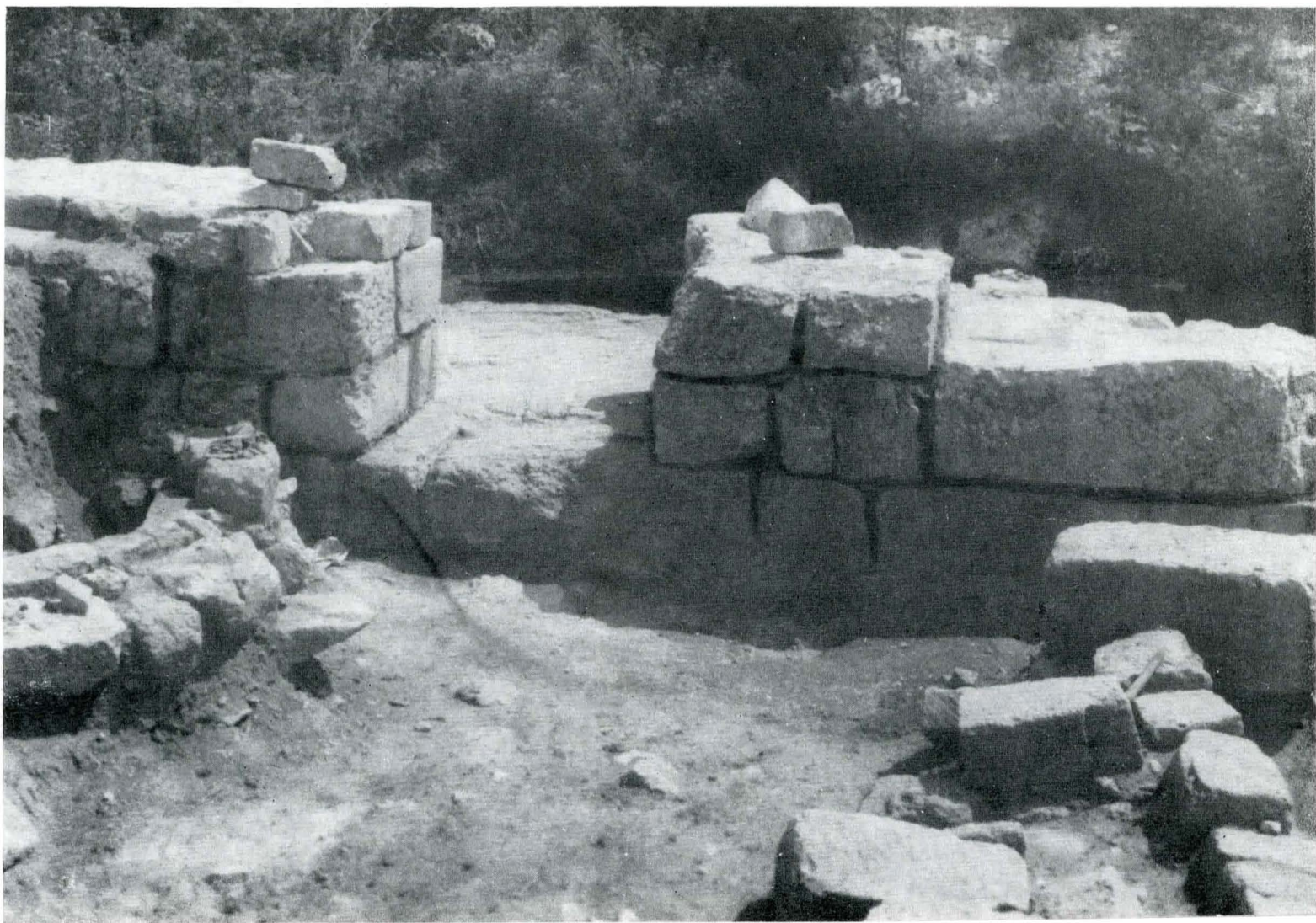

Fig. 10. Temeliile unor locuințe din a doua jumătate a veacului al XI-lea.

Fig. 11. Temelii de locuință din secolul XI.

comunităților omenеști de la Dunărea de Jos. Privită din acest punct de vedere, cea mai mare parte a valorilor materiale ale culturii Dridu de la Păcuiul lui Soare poate fi atribuită – fără teamă de a greși – unei populații românești. Faptul n-ar trebui să ne surprindă. Sintem doar într-o regiune care a suferit o puternică romanizare și, pe deasupra, elementele romanizate de aici au fost permanent „îngroșate”, în procesul de transumanță, cu elemente romanizate din fosta provincie Dacia.

Locuințele de la Păcuiul lui Soare erau reprezentate, ca peste tot de altfel în regiunea Dunării de Jos, de bordeie, mai mult sau mai puțin adîncite în pămînt, de formă rectangulară și avînd dimensiunile de aproximativ 3×4 m. Într-unul din colțurile locuințelor era amenajat un cuptor sau un cotlon din pietre de diferite mărimi, legate cu „lipitură” de lut. Natura umedă a solului cît și presiunea exercitată de rădăcinile copacilor au făcut ca în nici unul din bordeie să nu se poată observa cu precizie eventualele urme de lipitură a podelelor.

Astfel de bordeie s-au găsit mai în toate sectoarele din interiorul cetății de pe insula Păcuiul lui Soare.

Un interes deosebit îl prezintă două încăperi aflate în zona portului și alte două situate în zona turnului din colțul de est al cetății, toate construite la suprafața solului. Temelia locuințelor din zona portului a fost amenajată din cite două șiruri de pietre paralelipipedice, înșirate în așa fel încît între ele rămînea un spațiu variabil, în jur de 30–50 cm. Spațiul era umplut cu pămînt bine bătătorit. Acest procedeu urmărea, probabil, să asigure o rezistență mai mare construcțiilor.

În legătură cu locuințele din zona portului vom mai nota că, constructorii lor – amenajîndu-le în imediata apropiere a zidului de incintă – au fost nevoiți să folosească drept dublură pentru al patrulea perete însuși zidul de incintă. Vetrelle de foc sînt reprezentate de cotloane construite de obicei din pietre fasonate, folosite însă a doua oară. Aspectul general al acestor cotloane cît și unele detalii ne fac să credem că locuințele au suferit în decursul vremilor anumite refaceri sau transformări.

Locuințele descrise mai sus datează din a doua jumătate a veacului al XI-lea, și, după indiciile de care dispunem, ele au dispărut la sfîrșitul secolului în urma unui puternic incendiu – același incendiu care a pus capăt întregii viețuiri din epoca feudală timpurie de pe cetate.

În stratul de cultură sau în locuințe au apărut numeroase obiecte ca: unelte de metal, os sau piatră, podoabe și, mai ales, ceramică.

Ceramica locală este reprezentată de opaițe, străchini, oale-borcane fără torți. Cea mai mare parte a vaselor sînt modelate dintr-o pastă caolinată. În ultimul nivel arheologic apare și o ceramică lucrată dintr-o pastă în compoziția căreia a fost folosită pleavă. Interesant de subliniat că această tehnică a fost uzitată, fără excepție, la modelarea numai a vaselor-borcan cu buză înaltă și șanțuită larg pe fața interioară. Observația nu este lipsită de interes dacă se ia în considerație că, începînd cu a doua jumătate a veacului al XIII-lea, o anumită categorie ceramică, tipică așezării din insula Păcuiul lui Soare, își trage originea din aceasta. Decorul se remarcă prin multă fantezie în dispoziția liniilor incizate orizontale; ele sînt așezate cînd în benzi, cînd continuu și de fiecare dată sînt mărginite pe umărul vasului de linii în val sau de împunsături făcute cu un vîrf de corn ori cu un pieptene.

Ornamentul este mai bogat reprezentat pe vasele din primul nivel feudal timpuriu; pe măsură ce se înaintează în timp el se simplifică, într-atît încît în ultimul nivel liniile incizate se răresc și, de regulă, nu mai coboară decît pînă la diametrul maxim al vaselor. O mare parte a vaselor poartă pe fața exterioară a fundului, mărci de olar.

Ceramica de import este documentată de cîteva fragmente de oale dar și de două căni întregi, cu toartă, din pastă roșie și cu pereți subțiri. Acest gen de ceramică, de cea mai autentică tradiție bizantină, dacă nu provine dintr-un atelier constantinopolitan, atunci, cu siguranță, provine din centre de producție bizantine aflate pe țărmurile Mării Negre.

Descoperirea ceramicii bizantine la Păcuiul lui Soare, într-un nivel de viețuire din secolul al XI-lea, este de natură să pună într-o nouă lumină problema originii ceramicii din secolul al XIV-lea din Țara Românească, cunoscută sub denumirea de tip *Zimnicea*. Într-adevăr, judecînd după descoperirile de la Păcuiul lui Soare, se poate afirma că vasele de tip *Zimnicea*, modelate din pastă curată și arsă oxidant, se dezvoltă mai degrabă din ceramica bizantină din secolul al XI-lea decît din aceea aparținînd culturii „Dridu”.

Fragmentele ceramice smălțuite verde-oliv, existente la Păcuiul lui Soare, provin de la ulcioare și castroane. Vasele smălțuite, lucrate, desigur, în Dobrogea, continuă tradiția ceramicii smălțuite în aceeași tehnică din regiunea Dunării de Jos în epoca romană tirzie. Nu este exclus ca însuși procedeul smălțuirii să se fi păstrat fără întrerupere în ținuturile noastre în toată epoca cuprinsă între veacurile al VI-lea și al X-lea. Din categoria ceramicii smălțuite ne mai rețin atenția reprezentările zoomorfe de pe torțile de vase, reprezentări reproducînd figura unor urși sau a unor broaște țestoase. Un interes mai deosebit îl au figurile unor mistreți sau ale unor bovidee, aplicate direct pe pîntecul vaselor, la rădăcina părții interioare a torților.

Ultima categorie de ceramică locală – cenușie și decorată cu linii lustruite – este foarte slab reprezentată. Ea apare, mai ales, în primul nivel arheologic, ceea ce poate constitui un indiciu că această specie începe să dispară în secolul al XI-lea.

După toate probabilitățile, ceramica cenușie de la Păcuiul lui Soare ca și aceea din restul așezărilor din Dobrogea, pare a fi un ecou îndepărtat al speciei cenușii din cadrul culturii de tip *Sintana de Mureș-Cerniașov*.

Meșteșugurile de la Păcuiul lui Soare în secolul al XI-lea sînt documentate de un numeros material. Avem dovezi serioase că aici exista o „industrie” a vaselor de navigație (corăbii, bărci, luntri). De altfel, ar fi de neînțeles ca la Păcuiul lui Soare, așezare prin excelență fluvială, să nu se fi dezvoltat meșteșugul construirii ambarcațiunilor. În legătură tocmai cu construirea ambarcațiunilor trebuie pus marele număr de deșeuri de plumb, ce se găsesc, mai ales, pe plaja din fața cetății. Se știe doar ce importanță avea plumbul folosit ca lest pe fundul corăbiilor.

De la folosirea plumbului ca lest pentru corăbii, n-a fost greu să se treacă la dezvoltarea meșteșugului făuririi podoabelor din același metal; de altfel, nicăieri în Peninsula Balcanică n-au apărut atîtea lunule de plumb ca la Păcuiul lui Soare. Mai mult decît atît, la Păcuiul lui Soare s-au găsit și cinci pandantive circulare, de asemenea de plumb care, în mod obișnuit, se modelează dintr-un metal prețios. Vom mai nota că la Canlia, nu departe de Păcuiul lui Soare, a fost descoperit un tipar pentru turnarea unor pandantive circulare asemănătoare acelor din așezarea noastră.

Firește, în stadiul actual al cercetărilor, este greu de stabilit dacă în așezarea de care ne ocupăm se mai produceau și altfel de podoabe. Sigur este însă că ele se purtau. Din rîndul acestora vom aminti numeroasele mărgelile de sticlă de diferite tipuri și culori, brățările de aramă sau bronz dintre care unele au capetele zoomorfizate, clopoțeii globulari cu o tăietură în cruce, brățările de sticlă. În legătură cu acestea din urmă vom nota descoperirea pe malul dobrogean, adică vis-à-vis de Păcuiul lui Soare, a unui mormînt al cărui inventar conținea 8 brățări de sticlă. Mormîntul aparține unui locuitor care a viețuit în secolul al XI-lea în insula Păcuiul lui Soare. Analiza tipologică a pieselor a dus la concluzia că, în secolul al XI-lea, erau în circulație toate tipurile de brățări de sticlă.

Ocupația cea mai dezvoltată la Păcuiul lui Soare în epoca feudală timpurie trebuie să fi fost pescuitul. El este documentat de imensul număr de unelte de pescuit – greutăți pentru plasă, făurite din cărămizi, piatră și chiar plumb, undițe de la cele mai mici la cele mai mari etc. Gradul de dezvoltare al pescuitului și intensitatea acestuia, se reflectă, pe de o parte, în marele număr de oase de pește existente în nivelurile arheologice, iar pe de altă parte, în mărimea unora dintre acestea; ver-

tebrele de somn și de moruri descoperite ne dau dreptul să credem că peștii în greutate de câteva sute de kilograme – vânați de locuitorii din Păcuil lui Soare – nu constituiau o raritate.

În sfârșit, nu putem trece cu vederea peste o altă ocupație destul de răspândită în acele vremuri și anume, vânătoarea. Marele număr de coarne de cerb, colți de mistreț, și oase de păsări sălbatice ne îndreptățește să admitem că vânătoarea era mai dezvoltată chiar decât agricultura.

* * *

O serie întreagă de obiecte descoperite în insula Păcuil lui Soare documentează relații de schimb comercial nu numai cu regiunile mai apropiate dar și cu altele mult mai îndepărtate, cum ar fi: Bizanțul, Kievul, ținuturile din spațiul nord-caucazian.

Pe de altă parte, nu este exclus ca anumite fenomene de cultură materială să fie legate de prezența la Dunărea de Jos a unor populații răsăritene.

Unele dintre cele mai frecvente schimburi comerciale vor fi fost acelea cu ținuturile din nordul Dobrogei. În sensul acesta merită să fie subliniată constatarea că în așezarea feudală timpurie de la Păcuil lui Soare se găsesc – nu de puține ori – vase care provin cu siguranță din nordul Dobrogei. Este vorba de oalele modelate din pastă în compoziția căreia a fost introdus ca degresant șist verde pisat. Se știe că o asemenea ceramică este caracteristică așezărilor de la Troesmis, Igliza, Noviodunum-Isaccea și Dinogetia-Garvă.

Vor fi existat legături și cu regiunile de la nord de Dunăre, dar în stadiul actual al cercetărilor nu se poate preciza natura lor.

Și în ceea ce privește legăturile comerciale cu așezările slavo-bulgare din nord-estul Bulgariei este greu de stabilit ce anume elemente de cultură materială provin de acolo. Totuși, după părerea noastră, măcar o parte a ceramicii găsite la Păcuil lui Soare a fost modelată în amin-titele așezări. Tot spre aceleași centre ne duc și anumite obiecte de podoabă.

Din Constantinopol sau din alte centre bizantine provin vasele de sticlă, anumite podoabe precum și crucile-engolpion. În sfârșit, tot din centrele de producție bizantine au fost aduse amforele sferoidale sau piriforme cu torțile suprainălțate. Cîteva amfore poartă pe umeri ștampilele meșterilor olari, iar altele au în același loc, semne sau inscripții, de obicei în caractere chirilice, scrijelate, de data aceasta, în pastă arsă. Evident, inciziile sînt opera proprietarilor noi, adică a localnicilor care au intrat în posesia amforelor. Schimburile comerciale cu centrele bizantine sînt expresia nu numai a unor tradiționale legături între regiunile de la Dunăre și cele din sud, dar și a împrejurării că Dobrogea, făcînd parte efectivă din thema Paristrion, intrase în mod necesar în raza de comercializare a mărfurilor bizantine. Intensitatea acestui comerț este ilustrată cit se poate de bine și de mulțimea monedelor bizantine existente la Păcuil lui Soare și în alte așezări dobrogene. Monedele descoperite la Păcuil lui Soare se datează în răstimpul dintre domniile lui Ioan Tzimiskes și Alexie Comnenul. Este locul să adăugăm că alături de monede au apărut și cîteva ponduri din plumb și vreo 10 sigilii, de asemenea, de plumb, dintre care unul aparține împăratului Alexie Comnenul. Acest sigiliu, databil la sfîrșitul veacului al XI-lea, constituie o dovadă sigură că cetatea în vremea primului împărat din dinastia Comnenilor juca încă un rol important.

Legăturile cu regiunile kievene sînt atestate, între altele, de fusioarele lucrate din piatră roșie de Ovruci.

La Păcuil lui Soare, au fost găsite și cîteva elemente care documentează tradiția culturală a turcomanilor nomazi. Ne gîndim, în primul rînd, la căldările de lut aparținînd pecenegilor, iar în al doilea rînd, la anumite piese de harnașament precum și la cîteva virfuri de săgeți lucrate din os.

Între obiectele care atestă prezența unei populații răsăritene se numără și oglinzile de metal. Aceste piese cit și torțile prevăzute cu reprezentări zoomorfe atestă,

după părerea noastră, nu atît o tradiție sarmatică cit, mai degrabă, prezența în țara noastră, în secolul al XI-lea, a alanilor. Prezența alanilor, neconsemnată de izvoarele istorice, poate fi presupusă, totuși, dacă se ține seama că unii dintre ei vor fi venit o dată cu triburile tiurce vechi. Spre această constatare ne duce atît găsirea oglinzilor la Păcuil lui Soare și a torților zoomorfe cit și existența în Muntenia și Moldova a unei toponimii de origine alanică.

În sfârșit, descoperirea unui fragment de mărgean ne îndreptățește să presupunem că unele mărfuri erau aduse din regiuni mult mai îndepărtate, cum ar fi de exemplu cele ale Golfului Persic sau ale Mării Roșii.

Din cele relatate pînă aici reiese, așadar, că așezarea feudală timpurie de pe insula Păcuil lui Soare a jucat un important rol în dezvoltarea vieții economice în Dobrogea secolului al XI-lea.

În schimb, nu același lucru se poate spune cînd este vorba despre secolul al XII-lea, fie numai și pentru motivul că pînă în momentul de față nu s-a descoperit nici o urmă materială care să poată fi datată în aceste vremuri.

Este posibil ca nelocuirea insulei în veacul al XII-lea să se datoreze situației tulburi create prin așezarea pe teritoriul țării noastre a cumanilor. Raidurile acestora vor fi făcut imposibilă orice fel de viață în multe din așezările aflate de-a lungul Dunării. Aceasta nu înseamnă însă că Dobrogea a încetat în secolul al XII-lea de a mai face parte din Imperiul Bizantin. Dacă ar fi să judecăm numai după descoperirile de la Dinogetia-Garvă și Isaccea-Noviodunum și încă am avea suficiente motive să admitem că stăpînirea bizantină asupra Dobrogei în secolul al XII-lea a fost destul de puternică.

Este mai mult decît sigur că această situație a durat cel puțin pînă în anii 1185–1186 – anii marii revolte a asăneștilor – sau chiar pînă în 1204.

Pînă în momentul de față noi nu dispunem de datele necesare pentru precizarea situației politice a Dobrogei în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Este de presupus că pe la mijlocul secolului al XIII-lea cînd la Constantinopol se reinstaura domnia împăraților bizantini – întreruptă în 1204 de seria împăraților „latini” – Dobrogea încă mai trecea printr-o criză politică provocată pe de o parte, de încercările statului bulgar de a-și întinde stăpînirea pînă la gurile Dunării, iar pe de altă parte, de presiunea exercitată de tătarii din Bugeacul Basarabiei.

În a doua jumătate a veacului al XIII-lea, datorită unor împrejurări istorice favorabile, prezența bizantinilor în regiunile gurilor Dunării se va face din nou simțită.

Este posibil ca autoritatea lor să se fi exercitat de data aceasta la adăpostul puterii tătarilor de dincolo de Dunăre; dar, oricum s-ar fi prezentat situația, sigur este că ei erau beneficiarii puterii politice în Dobrogea. Numai în virtutea acestei puteri bizantine puteau acorda genovézilor dreptul de a face negoț cu regiunile noastre prin intermediul unor orașe ca Vicina sau Chilia și numai în virtutea unei astfel de puteri ei puteau trece la organizarea bisericii din Dobrogea într-o mitropolie cu sediul la Vicina.

În a doua jumătate a veacului al XIII-lea și în prima jumătate a celui următor gurile Dunării și regiunile înconjurătoare vor constitui locul de întîlnire și de schimb al mărfurilor venite din cele mai îndepărtate colțuri ale Europei. Acum Dobrogea va redeveni pentru bizantini ceea ce a fost în toate vremurile pentru greci și romani – poarta de pătrundere a produselor lor spre interiorul continentului european.

Importanța unor orașe ca Isaccea, de exemplu, va ajunge atît de mare încît ea va atrage atenția cronicarilor străini. De pildă, învățatul arab Abul-Feda, referindu-se la Isaccea, orașul Noviodunum din epoca romană, îi reliefează buna stare, subliniind totodată că acolo – către anul 1320 – trăiau pe lîngă alte neamuri și un mare număr de valahi. Cu siguranță că acești valahi nu puteau fi alții decît urmașii acelor locuitori lîngă „mare” în secolul al XII-lea, după cum ne informează unul din izvoarele bizantine.

Fig. 12. Tipar de bronz pentru mulat aplice din foiță de aur

Către mijlocul veacului al XIV-lea, Dobrogea, departe de a intra în stăpînirea țaratului de la Tirnovo, se va bucura de o deplină autonomie – recunoscută de Bizanț. În consecință, despoții ei – un Balica sau mai târziu un Dobrotici – se vor simți nevoiți să se lege de Imperiul Bizantin prin tratate politice sau comerciale. Din mîna acestor despoți, Dobrogea va trece către sfîrșitul veacului al XIV-lea în stăpînirea domnitorului Țării Românești, Mircea cel Bătrîn.

Ocuparea Dobrogei de către Mircea cel Bătrîn nu s-a făcut pe calea unei cuceriri armate ci în temeiul unor drepturi pe care încă primii domnitori ai Țării Românești le vor fi avut în această regiune. Ce fel de drepturi au fost și care era natura lor este greu de precizat. Sigur este că, în vremurile în care Mircea cel Bătrîn își extindea autoritatea în Dobrogea, cea mai mare parte a populației de acolo era românească. Afirmatia noastră este sugerată de observația că numeroasele vestigii arheologice din Dobrogea nu se deosebesc, prin conținutul și forma lor, de cele din Țara Românească. De asemenea, este posibil că drepturile de stăpînire ale lui Mircea cel Bătrîn să fi fost reclamate și de natura relațiilor bisericești dintre Țara Românească și Dobrogea în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În sensul acesta se cuvine să amintim că primul mitropolit al Țării Românești a fost ales în persoana lui Iakint de Vicina. Faptul s-a consumat în anul 1359, în vremea domnitorului Nicolae Alexandru – fiul lui Basarab I. O dată cu aducerea lui Iakint la Curtea de Argeș încetează de a mai exista mitropolia Vicinei. Într-o atare situație nu este oare posibil ca Iakint de Vicina, ajuns mitropolit al Ungro-Valahiei să-și fi menținut autoritatea religioasă și asupra Dobrogei, care, din punct de vedere politic, era încă un despotat autonom?

În afară de aceasta, să nu uităm că multe din legăturile comerciale ale Țării Românești cu lumea occidentală se operau prin intermediul gurilor Dunării și a regiunilor imediat înconjurătoare. Într-o atare situație prezența intereselor domnitorilor Țării Românești în Dobrogea se va fi făcut simțită încă înainte de ocuparea acestei regiuni de către Mircea cel Bătrîn.

Iată, așadar, numai cîteva aspecte ale relațiilor dintre Țara Românească și Dobrogea, care motivează dreptul de stăpînire al domnitorului Mircea cel Bătrîn asupra ținuturilor dintre Dunăre și Marea Neagră.

În momentul de față nu se știe cu exactitate cînd anume a pierdut voievodul român Dobrogea: nu se știe

nici măcar dacă această regiune a fost ocupată de către turci în timpul domniei lui sau imediat după aceea.

Oricum s-ar prezenta situația, trebuie reținut că în prima jumătate a secolului al XV-lea Dobrogea cade în mîna turcilor. Momentul ocupării Dobrogei de către turci coincide de altfel și cu încetarea viețuirii în cetatea de pe insula Păcuil lui Soare – ca urmare a unui incendiu care a mistuit întreaga așezare.

Toate considerațiile istorice schițate mai sus se reflectă cît se poate de bine în realitățile arheologice din ostroul Păcuil lui Soare. Viețuirea va fi reînnoată de abia în secolul al XIII-lea. Începînd cu acest veac, Păcuil lui Soare va cunoaște o nouă dezvoltare. Din analiza documentelor arheologice reiese că așezarea de aici capătă către anii 1260–1270 toate trăsăturile unui oraș. Așa se explică de ce locuințele, fără nici o excepție, sînt clădite la suprafața solului, iar pereții lor, deși din nuiiele prinse cu lipitură de lut, se sprijină, în toate cazurile, pe temelii de piatră. Multe dintre locuințe, spre deosebire de cele din veacul al XI-lea, au cîte două încăperi; dimensiunile acestora variază în jur de 4 m. Toate locuințele erau prevăzute cu vetre de foc circulare. Vom cita totuși și cazul uneia a cărei vatră era reprezentată de un cuptor de piatră de formă dreptunghiulară, construit numai din patru blocuri scoase desigur din zidurile mai vechi ale cetății.

Stratul de cultură materială databil în secolele al XIII-lea, al XV-lea este bogat în resturi arheologice.

În primul rînd, merită menționată ceramica (străchini, castroane, căni și ulcioare), smălțuită în diferite culori. Unele dintre vase poartă pe fața lor interioară reprezentări zoomorfe și antropomorfe. În sensul acesta, merită să fie menționate fundurile de castroane avînd ca motiv decorativ vulturi bicefali, păsări fantastice, pești, capete umane, precum și siluetele unor cai cu călăreți, reprezentînd probabil pe sf. Gheorghe sau sf. Dumitru. Ne mai reține atenția gîtul unui ulcior smălțuit, verde-oliv, reprezentînd capul unui cerb stilizat foarte mult.

Existența unor fragmente de vase cu inscripții chirilice sau diferite alte semne – acoperite cu smalt – atestă o dată în plus caracterul local al ceramicii. Firește, prin aceasta nu trebuie să se înțeleagă neapărat că la Păcuil lui Soare sînt inexistente vasele smălțuite, de producție bizantină.

Ceramica de caracter comun nesmălțuită sau smălțuită pe partea interioară a buzei, este confecționată dintr-o pastă fină, fără ingrediente și arsă în cuptoare perfecțio-

nate. Pereții vaselor din această categorie sînt subțiri, netezi și au întotdeauna culoarea roșie. Repertoriul formelor cuprinde oale, de obicei cu toartă, opaițe, străchini, cănițe și ulcioare cu gura larg deschisă și ușor trilobată.

Alături de vase s-au găsit numeroase alte obiecte, în special unelte ca: topoare, cuțite, răzuitoare pentru curățat covata de piine etc. Într-o locuință – probabil atelierul unui tâmplar – au fost descoperite un sfredel, o daltă, o bardă, cum și alte cîteva unelte.

De notat, că într-un mediu arheologic, databil la sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor, au apărut bucăți de fontă, ceea ce înseamnă că în așezare fonta era cunoscută cu multă vreme înainte de a fi cunoscută în restul Peninsulei Balcanice.

Desigur, locuitorii din insula Păcuiul lui Soare se vor fi ocupat și cu agricultura, lucrînd pămînturile situate în imediata apropiere, adică pe malul drept al Dunării. Această ocupație este documentată prin existența cîtorva seceri, săpăligi, și chiar a unei sape.

Într-o așezare omenească aflată pe malul Dunării, locuitorii, în mod necesar, vor fi practicat și pescuitul așa cum l-au practicat și înaintașii lor din veacul al XI-lea. De pe urma acestei ocupații ne-au rămas numeroase mărturii ca: undițe, ostii, greutăți pentru plasa de pescuit din piatră și cărămidă etc.

Dintre podoabe ne rețin atenția cerceii din argint sau bronz, pe cît de numeroși pe atît de variați, inelele cu reprezentări zoomorfe sau alte semne pe chaton, brățările de metal ori de sticlă, pandantive, garnituri pentru centură, cătărămi etc. Cele mai multe dintre aceste podoabe sînt de import.

După cum se vede, așezarea din insula Păcuiul lui Soare a avut o deosebită importanță economică și în veacurile al XIII-lea–XV-lea.

Schimbările comerciale cu regiunile mai apropiate sau mai depărtate sînt atestate – cu deosebire – de marele număr de monede dintre care unele sînt de aur, altele de argint, iar cele mai multe de bronz. O parte a monedelor provin din Bulgaria sau din Bizanț, o altă parte din Țara Românească sau chiar din orașele de pe țărmul răsăritean al Mării Adriatice. Nu puține sînt și monedele tătarăști.

Un interes deosebit îl prezintă două exemplare de bronz avînd pe una din fețe o cruce, iar pe cealaltă tamgava tătarăască. Aceste două monede sînt de natură să reliefeze și mai pregnant opinia potrivit căreia, la un moment dat, la cumpăna dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea, Dobrogea avea statutul unui *condominium* bizantino-tătar.

În săpăturile arheologice au fost găsite și trei tezaure de monede din secolul al XIV-lea: două de argint și unul de bronz.

Există indicii temeinice că într-o zonă necercetată – situată în imediata apropiere a zidului care înaintează în Dunăre – se mai păstrează încă un tezaur de monede, de data aceasta, din aur. Afirmatia noastră se întemeiază pe găsirea, aproape în fiecare an, pe malul Dunării a cîtorva monede de aur. Nu este exclus ca tezaurul să fi fost dislocat de rădăcinile copacilor și ca aceleași rădăcini să le împingă mereu înspre malul Dunării. Cele mai multe din monedele acestui tezaur au fost emise în vremea împăratului Ioan Ducas Vatatzes, adică în prima jumătate a secolului al XIII-lea; ne grăbim să adăugăm însă că ele au avut o largă circulație în Dobrogea de-abia în a doua jumătate a aceluiași veac.

Unele observații legate de descoperirea diferitelor arme ca: vîrfuri de lance, săbii ne dau dreptul să credem că așezarea de la Păcuiul lui Soare nu și-a pierdut nici în epoca feudală caracterul său militar.

În legătură, poate, cu apropierea unui pericol la începutul secolului al XIV-lea a fost construit în partea de sud-vest a cetății un zid de incintă. La ridicarea acestui zid s-au folosit pietre de diferite mărimi, legate apoi cu un mortar preparat din nisip și var. Pentru asigurarea unei rezistențe mai mari în interiorul zidului au fost fixați tiranți de lemn.

Fig. 13. Toartă de vas de lut, smălțuită, cu o reprezentare zoomorfa (sec. XI).

Locuitorii din secolele al XIII-lea și al XIV-lea, spre deosebire de înaintașii lor din veacul al XI-lea, își aveau necropola chiar în cetate și anume, în zona porții. Scheletele așezate în poziție creștină și lipsite, în general, de inventar, erau înghesuite unul în celălalt. Adeseori ele se suprapuneau.

Inexistența în zona cimitirului a unor locuințe din secolele XIII–XIV ne determină să credem că locul necropolei a fost delimitat încă de la începuturile așezării feudale, adică pe la mijlocul veacului al XII-lea.

Ce-i drept, în această zonă s-a găsit o locuință distrusă prin incendiu, dar ea se datează la începutul veacului al XV-lea, cînd de-acum, cimitirul nu mai era în funcțiune.

*

Din cele spuse pînă aici rezultă că cetatea din insula Păcuiul lui Soare a avut o dublă importanță pentru regiunile înconjurătoare – una militară, iar cealaltă economic-comercială.

Tocmai importanța militară a fortificației (cu caracter de bază navală), explică, pe de o parte, amplasarea ei într-o insulă, iar pe de altă parte, monumentalitatea și masivitatea zidurilor sale. Flota din baza navală Păcuiul lui Soare împreună cu garnizoana cetății au jucat unul din rolurile cele mai importante în apărarea frontierei themei Paradounavon. De altfel, acesta trebuie să fi fost și motivul pentru care bulgarii, revoltați în 976, au căutat cu tot dinadinsul să o desafecteze.

Importanța economică a cetății reflectată, mai ales, în descoperirile arheologice din secolul al XI-lea, a fost determinată de poziția ei topografică dar și de apropierea de Silistra, Durostolon-ul bizantin. Fiind situată pe Dunăre, în aval de Silistra, așezarea a constituit în mod necesar o etapă în calea tuturor mărfurilor care pătrundeau pe la gurile marelui fluviu. Existența cetății la un vîd de trecere a Dunării îi oferea în vremurile de liniște aceleași avantaje. La toate acestea a contribuit și bogăția regiunii imediat înconjurătoare. Căci, la drept vorbind, ce altă zonă din Dobrogea poate oferi condiții mai prielnice unei dezvoltări economice. Aici, alături de locuri de pășune și păduri seculare, se află pămînturi bune de lucrat; alături de bălți bogate în pește, se găsesc cariere pentru exploatarea pietrei și chiar a minereului de fier. Într-un cuvînt, natura a concentrat în împrejurimile Păcuiului lui Soare toate darurile sale – oferindu-le

Fig. 14, 15. Cruci relicvar din sec. XIII–XIV.

drept cadru unei neobișnuite prosperități economice care va continua să se facă simțită și în secolele al XIV-lea–XV-lea.

Judecând realitățile arheologice de la Păcuiul lui Soare prin prisma intereselor bizantine la Dunărea de Jos, nouă nu ne scapă din vedere importanța pe care o au ele și pentru definirea individualității etnice a populației românești din această regiune. Cultura materială, în ansamblul ei, este autohtonă. Ea continuă în general, o tradiție locală, multiseculară. Firește, prezența în Dobrogea a grecilor cum și a altor populații (slavo-bulgari, goți, pecenegi etc.) au colorat această cultură, i-au impulsionat mai multă vigoare dar nu i-au schimbat sensul și conținutul.

Populația autohtonă din Dobrogea, acceptând administrația bizantină, iar pînă la un anume nivel colaborînd cu ea, știa să pretindă acesteia respectarea cu strictețe a obligațiilor ce-i reveneau. Să nu uităm că în ultima decadă a veacului al X-lea supușii toparhului, din jumătatea de nord a Dobrogei, se plîng de „uitarea” în care i-a lăsat Împăratul și, în consecință, cer funcționarului bizantin să-și îndrepte privirile spre nordul Dunării – unde locuia o populație cu care se asemanau în obiceiuri.

Din tot ce s-a spus pînă aici rezultă în chipul cel mai limpede că istoria Bizanțului la Dunărea de Jos se confundă într-o bună măsură cu istoria populației românești din această parte a țării noastre.

Definind caracterele generale ale cetății și așezării din insula Păcuiul lui Soare nu înseamnă că au fost elucidate toate problemele istoriei Dobrogei în timpul stăpînirii bizantine. Dimpotrivă, mai rămîn nerezolvate probleme privind însăși cetatea care a făcut obiectul prezențării noastre. Astfel, va trebui ca să se cerceteze în viitor organizarea socială caracteristică așezării în secolele al XI-lea–XV-lea, raportul dintre cetatea din insula Păcuiul lui Soare și celelalte fortificații bizantine de pe malul Dunării și chiar de pe țărmul Mării Negre. De asemenea, trebuie să se definească eventualul raport cronologic dintre această cetate și cele din stînga Dunării. Dar toate problemele enunțate mai sus vor putea fi urmărite numai prin extinderea cercetărilor arheologice atît în cetatea din insula Păcuiul lui Soare cît și în celelalte fortificații de genul acesteia.

BIBLIOGRAFIE

1. Ion Nestor și Petre Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Păcuiul lui Soare*, în „Materiale și cercetări arheologice”, V, 1959, p. 587–592.
2. Petre Diaconu, *Săpăturile de la Păcuiul lui Soare*, în „Materiale și cercetări arheologice”, VI, 1960, p. 653–666.
3. Petre Diaconu, *Șantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, în „Materiale și cercetări arheologice”, VII, 1961, p. 599–608.
4. Petre Diaconu, R. Popa și N. Angheliescu, *Șantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, în „Materiale și cercetări arheologice”, VIII, 1962, p. 713–722.
5. Petre Diaconu, Крепость X—XV вв. в Пэкюул луй Соаре в свете археологических исследований în „Dacia”, N.S., V, 1961, p. 485–501.
6. Vasile Culică și Petre Diaconu, Болгарские монеты из Пэкюул луй Соаре (Румыния) în „Известия на археологически институт”, XXVI, Sofia, 1963, p. 249–256.
7. Petre Diaconu, Една неизвестна монета на Георги Тертер, în „Археология”, I, 1963, p. 41–42.
8. Petre Diaconu, *Parures du XI-e siècle découvertes à Păcuiul lui Soare*, în „Dacia”, N.S., IX, 1965, p. 307–323.
9. Petre Diaconu, *În legătură cu datarea semnelor în relief descoperite în așezările feudale timpurii din Dobrogea*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, X, 1959, 2, p. 491–497.
10. Petre Diaconu, *Un pond din epoca romano-bizantină descoperit la Păcuiul lui Soare*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, XII, 1961, 1, p. 403–405.
11. Petre Diaconu, *Un mormînt din secolul XI descoperit la Dervent*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, XIV, 1963, 1, p. 213–216.
12. Petre Diaconu, *Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, în „B.O.R.”, LXXXI, 5–6, 1963, p. 546–557.
13. Petre Diaconu, *Monede rare și inedite din epoca feudală de început descoperite la Păcuiul lui Soare și împrejurimi*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, XV, 1964, 1, p. 143–147.
14. Petre Diaconu, *Cetatea bizantină de pe insula Păcuiul lui Soare*, în „Revista Muzeelor” anul II, 1965, 1, p. 15–19.
15. Petre Diaconu și Em. Zah, *Despre carierele de piatră de lingă Păcuiul lui Soare*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, XIX, 3, 1968.
16. Petre Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare în cadrul situației politice a Dobrogei la sfîrșitul secolului X*, în „Pontice”, 2, Constanța, 1969, p. 395–400.

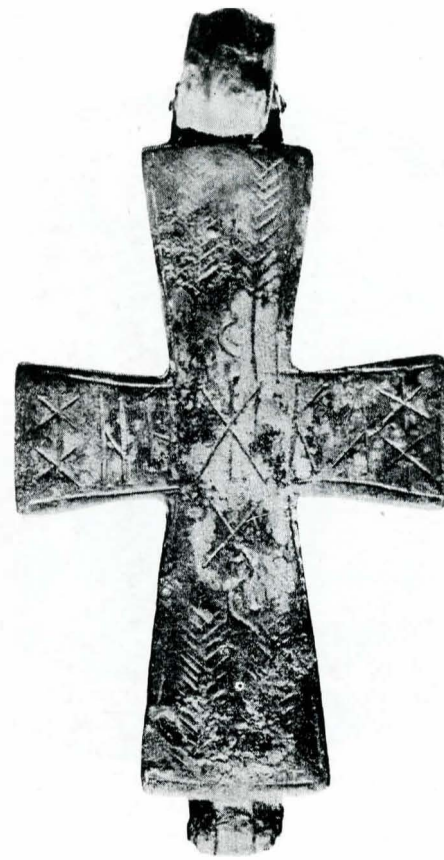

Fig. 16, 17. Cruci relicvar din sec. XIII–XIV.

17. Petre Diaconu și N. Anghelescu, *Urme vechi de locuire în colțul de sud-vest al Dobrogei*, în „Revista Muzeelor”, IV, 1968, p. 348–351.
18. Petre Diaconu și A. Atanasiu, *Două pandantive circulare de plumb de la Păciul lui Soare*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, XX, 1969, 4, p. 623–624.
19. Petre Diaconu, *Un sigiliu de plumb al lui Alexie Comnenul descoperit la Păciul lui Soare*, în „S.C.N.”, IV, 1968, p. 249–251.
20. Petre Diaconu, *Quelques problèmes relatifs à la forteresse byzantine de Păciul lui Soare à la lumière des dernières fouilles archéologiques*, în „Dacia”, N.S., X, 1966, p. 365–371.
21. Radu Popa, *Păciul lui Soare. O așezare dunăreană cu trăsături urbane în veacurile XIII–XIV*, în „Studii”, XVII, 1964, 1, p. 107–115.
22. C. Nicolescu și R. Popo, *La céramique émaillée des XIII-e et XIV-e siècles de Păciul lui Soare*, în „Dacia”, N.S., IX, 1965, p. 337–350.
23. Radu Popa, *La porte nord de la forteresse byzantine de Păciul lui Soare*, în „Dacia”, N.S., XI, 1967, p. 371–392.
24. Radu Popa, *La porte nord de la forteresse byzantine du X-e siècle de Păciul lui Soare et ses relations avec l'architecture militaire byzantine*, în „Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes”, II, Sofia, 1970, p. 569–577.
25. D. Vilceanu, *Reprezentări zoomorfe din secolul XI de la Dunărea de Jos*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, XIII, 1962, 2, p. 373–386.
26. D. Vilceanu, *Cu privire la data de început a cetății de la Păciul lui Soare*, în „Studii și cercetări de istorie veche” XIV, 1963, 1, p. 207–212.
27. D. Vilceanu, *Cu privire la tehnica de construcție a zidului de incintă al cetății bizantine de la Păciul lui Soare (secolul al X-lea)* în „Studii și cercetări de istorie veche”, XVI, 1965, 2, p. 291–305.
28. D. Vilceanu, *Debarcaderul și problema poziției geografice a cetății bizantine de la Păciul lui Soare*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, XVIII, 1967, 4, p. 593–615.
29. P. V. Coteș, *Scurte considerații morfohidrografice asupra Ostrovului Păciul lui Soare din balta Ialomiței*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, XVIII, 1967, 4, p. 617–622.
30. Mira Dordea-Voitec, *L'étude de restitution de la porte nord de la forteresse byzantine de Păciul lui Soare*, în „Dacia”, N.S., XI, 1967, p. 293–299.

RÉSUMÉ

Dans le présent article, l'auteur expose les résultats des recherches archéologiques poursuivies de 1956 à aujourd'hui dans l'île du Danube dite Păciul lui Soare (dép. de Constantza). Ce site abrite les ruines d'une puissante fortification, détruite en majeure partie par les eaux du fleuve. Les murailles de la citadelle, qui ont 6 m d'épaisseur à leur base et par endroits jusqu'à 4,50 m de hauteur (5–6 m conservés), reposent sur une sous-structure de pieux plantés dans le sol.

Au cours des recherches, deux complexes, l'un plus important que l'autre, ont été mis au jour: la porte d'entrée et le port de la citadelle. Le fait que la citadelle était pourvue d'installations portuaires et le caractère tout à fait particulier de son emplacement topographique ont permis à l'auteur de considérer qu'elle constituait une authentique base navale.

Les éléments de culture matérielle mis au jour, corroborés par les observations stratigraphiques, attestent que la citadelle fut bâtie par les Byzantins aussitôt après la défaite, en l'an 971, des troupes de Sviatoslav.

La construction d'une fortification navale en ce point du Danube correspondait à une double exigence militaire: barrer l'accès d'une flotte ennemie qui, des Bouches du Danube, tenterait de remonter le cours du fleuve vers Dorostolon, la capitale de la province comprise entre le Danube et la Mer Noire; s'opposer à toute tentative de pénétration vers le monde byzantin d'ennemis venus du nord du Danube.

L'auteur montre ensuite qu'à partir de l'an 1001 la citadelle a été le siège d'une habitation intense qui, après une interruption couvrant le XIIe siècle devait durer jusqu'au début du XVe siècle.

La vie de la citadelle a laissé ses vestiges dans deux couches archéologiques: l'une de haute époque féodale (XIe siècle), l'autre d'époque féodale (XIIIe–XVe siècles). Chacune de ces couches se subdivise à son tour en plusieurs niveaux archéologiques.

Par la description des habitations, des outils, des objets de parure, des monnaies, ainsi que d'autres pièces archéologiques, l'auteur fournit une image vivante de tous les aspects socio-économiques liés à la communauté humaine établie dans l'île de Păciul lui Soare.

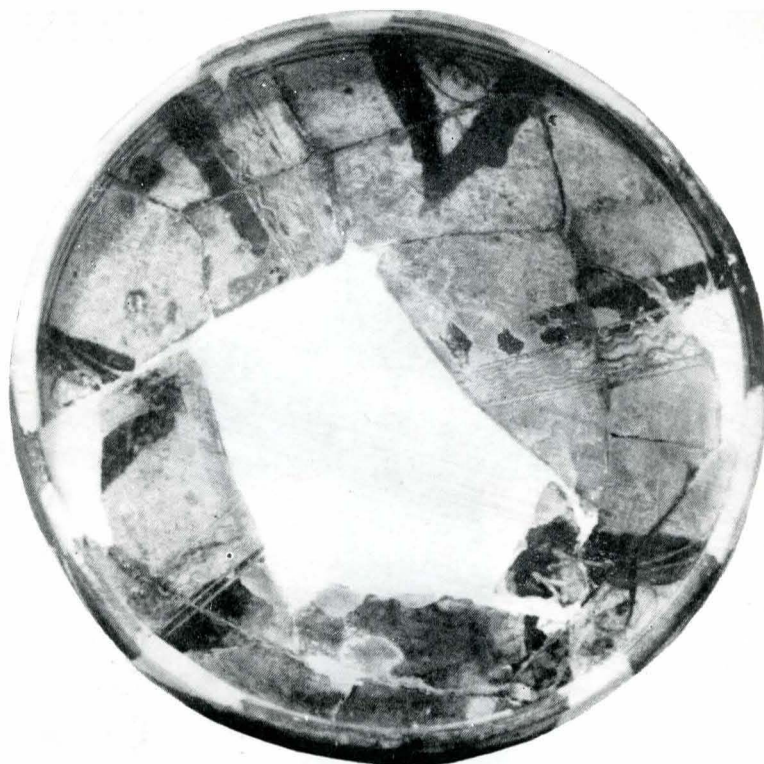
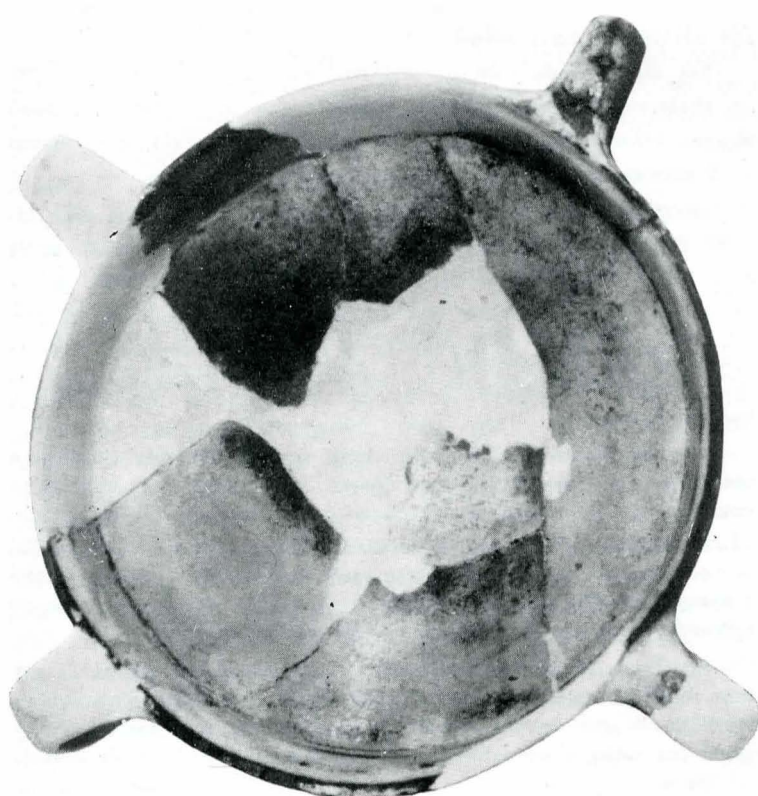

Fig. 18, 19, 20, 21. Străchini smălțuite din secolul al XIV-lea.

Venind pe drumul care duce de la Tulcea spre Constanța, înainte de a intra în pitorescul și străvechiul oraș Babadag¹, privind către locul de unde răsare soarele, observi pe una dintre culmile care domină colinele acestei regiuni deluroase ruinele unor fortificații care par a străjui și astăzi ținutul. Așezate pe dealul Gras² între lacurile Razelm și Babadag, la aproximativ 2 km spre răsărit de comuna Enisala, care, la rîndul ei se află la 7 km sud-est de orașul Babadag³, ruinele reprezintă vestigiile fortăreței⁴, cetății⁵ sau cetății medievale⁶ Yeni-Sale⁷, Enisala⁸, Enişala⁹ sau, după cum o numesc unii erudiți Heracleea¹⁰, ori Heraclia¹¹, ultima formă fiind mai justificată din punct de vedere filologic.¹²

* Textul studiului de față a fost prezentat la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie din Constanța (16–18 oct. 1970) sub forma unei comunicări intitulate *Cetatea Yeni-Sale*. Pentru publicare a trebuit să modificăm titlul în *Cetatea Enisala*. Numele Enisala, varianta modernă pentru Yeni-Sale, este numele comunei din apropierea fortificațiilor: nu a fost niciodată numele cetății deoarece a apărut după abandonarea ei. Noi propunem pe baza argumentării din text a se întrebuița numele medieval al cetății corespunzător epocii istorice respective: Bambola (perioada genoveză), Yeni-Sale (perioada otomană). Considerăm că se poate folosi corect denumirea „Cetatea Enisala”, în cazul în care se menționează că este forma modernizată a numelui original.

¹ Pentru începutul istoriei orașului Babadag și pentru originea numelui său: J. Deny, *Sari-Saltik et le nom de la ville de Babadaghi* în „Mélanges Emile Picot”, Paris, P. II.

² Folosim acest nume pentru dealul calcaros pe care se află ruinele cetății Yeni-Sale, cf. A. D. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, ed. Socec, Buc., 1904, pp. 118, 130, 639.

³ Distanțele au fost indicate în urma consultării hărților din „Ghidul automobilistului”, Buc., 1960. A. D. Ionescu indică alte distanțe, de la Babadag la Enisala = 6 km, de la Enisala la cetate = 1 km, cf. A. D. Ionescu, *op. cit.*, ed. cit. p. 372. În mod cert cifrele indicate de domnia sa sînt eronate.

⁴ Cf. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja* în „La Dobroudja”, Buc., 1938, Pl. XLV, fig. 80.

⁵ Cf. A. D. Ionescu, *op. cit.*, ed. cit., p. 118. Autorul nu este constant în calificarea ruinelor medievale pe care le numește fie cetățuie, fie fortăreață chiar în cuprinsul aceleiași pagini. Cf. idem, *op. cit.*, ed. cit. p. 372; C. Moisil, *Numismatica Dobrogei* în „Arhivele Dobrogei”, I/1916, pp. 151–152.

⁶ Cf. Scarlat Lambrino, *Săpături arheologice în ținutul Dunării de Jos*, „Rev. Ist. Rom.”, IX/1939, pp. 498–499; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Buc., 1944, p. 210; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, Buc., 1946, vol. I, pp. 477–478; R. Florescu, *Ghidul arheologic al Dobrogei*, ed. Meridiane, Buc., 1968, pp. 21, 29, 86–87. Nu am citat alte lucrări ale prof. C. C. Giurescu în care amintește Yeni-Sale deoarece folosește constant același termen.

⁷ Cf. cronicarul otoman Sükrüllah în *Cronici turcești privind țările române*, extrase, vol. I, sec. XV–XVII, public. de M. Guboglu și Mustafa Mehmet, ed. Ac. R.S. România, Buc., 1966, p. 32.

⁸ C. C. Giurescu, *op. cit.*, ed. cit., pp. 477–478 care folosește corect numele de cetatea Enisala, variantă modernă a numelui medieval Yeni-Sale, care apare în această formă în cronici. Spre deosebire de prof. C. C. Giurescu alți istorici folosesc numele de cetatea de la Enisala care indică astfel o cetate nenominalizată situată lângă comuna Enisala, cf. C. Moisil, *op. cit.*, loc. cit.; S. Lambrino, *op. cit.*, loc. cit.; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, ed. cit., loc. cit.; R. Florescu, *op. cit.*, ed. cit., loc. cit.

⁹ Această variantă a numelui Enisala o propune A. D. Ionescu care o consideră corectă din punct de vedere fonetic, cf. A. D. Ionescu, *op. cit.*, ed. cit., pp. 76–78, 118, 140, 141 etc. În discuțiile care le-am avut cu filologii turci nu ni s-a confirmat această afirmație.

¹⁰ Cf. K. F. Peters, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha*, Berlin, 1883, pp. 140–141; A. D. Ionescu, *op. cit.*, ed. cit., pp. 118, 140, 141, 218, 227, 362, 372; R. Florescu, *op. cit.*, ed. cit., p. 67, 68, 69.

¹¹ Cf. Harta geologică a R.S. România alcătuită de M. F. A. Pl. 45 A.

¹² În procesul de transformare al limbii elene antice în mediogreacă eta s-a transformat în epsilon, iar din punct de vedere fonetic e s-a transformat în i.

Existența pentru definirea ruinelor a mai multor calificative, pentru localitate a două nume, fiecare dintre ele cu o serie de variante, impune discutarea celor două elemente componente ale denumirii fortificațiilor. Deși, prin proporții, se înscriu în definiția dată de savantul Viollet le Duc castelului feudal, ruinele de care ne ocupăm pot fi încadrate în noțiunea de cetate, dacă ne gândim la dimensiunile fortificațiilor din țările române, de la Poenari¹³ și Cetatea Neamțului¹⁴, ridicate aproximativ în aceeași epocă, numite în mod obișnuit cetăți. Dacă întreprindem o sumară cercetare a izvoarelor narative otomane în care Yeni-Sale este numită cetate fiind socotită echivalentă cu Sackgi (Isaccea) și Iörkövi (Giurgiu)¹⁵ și, în fine, dacă ținem seama de realitățile din Peninsula Balcanică. Pentru folosirea termenului de cetate pledează și înțelesul pe care îl are cuvîntul în limba română. Termenul de cetate nu desemnează stricto sensu localitățile – centre militare, politice, administrative, religioase – care adăpostesc între zidurile lor populația civilă – meșteșugari și negustori – ca Cetatea Albă, Chilia, Vicina, Brașov, Cetatea Severin etc, ci cuprinde în sfera lui și așezările cu un caracter limitat militar, politic, administrativ, care în limbile occidentale sînt definite drept castele. Bazîndu-se pe tradiția locală primii erudiți¹⁶ care au dat cetății numele de Heracleea sau Heraclia pentru a-l impune și a crea tradiția onomastică în istoriografia de la sfîrșitul secolului al XIX-lea dominată de spiritul romantic, au afirmat că ruinele reprezintă urmele unei cetăți construite de împăratul bizantin Heraclius (611–642). Cercetînd izvoarele cartografice am observat pe o hartă austriacă executată de Ignățiu Albrecht în ultimul pătrar al sec. XVIII¹⁷ din ordinul statului major imperial, că locul unde se află astăzi ruinele este marcat de un semn de cetate alături de care este scris Eracri-Küpei, Eracri fiind în mod sigur o grafie eronată a lui Eracli, iar în cazul acesta numele de Eracli-Küpei, tradus, înseamnă „cerceul lui Eraclie” sau „cupa lui Eraclie”¹⁸. Păstrarea lui de „memoria colectivă” care l-a impus în izvorul cartografic amintit ne face să presupunem că a existat un eveniment istoric petrecut în apropierea cetății sau în interiorul ei în perioada cuprinsă între sec. XV–XVIII – între momentul cuceririi cetății de către otomani și alcătuirea hărții, deoarece, dacă ar fi fost anterior sec. XV evenimentul care s-a impus în toponimie ar fi fost cunoscut de genovezi care l-ar fi consemnat în portulanele și mapamondurile lor. Ținînd seama de acest argument, gîndindu-ne la evoluția istoriei Dobrogei la sfîrșitul sec. VI și la începutul sec. VII, cînd forțele imperiale bizantine se retrăgeau părăsînd fortificațiile, putem admite numele de Heracleea legat de un episod local, legendar, – fiecare cetate are legendele ei –, dar nu putem accepta ipoteza că cetatea

¹³ Pentru prezentarea și discutarea cetății Poenari v. Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, ed. Ac. R.P.R., Buc. 1963, vol. I, pp. 114–115.

¹⁴ Pentru Cetatea Neamțului v. Radu Popa, *Cetatea Neamțului*, ed. Meridiane, Buc., 1967, ed. II.

¹⁵ Cf. *Cronici turcești privind țările române*, ed. cit., p. 32.

¹⁶ K. F. Peters, *op. cit.*, ed. cit., pp. 140–141; A. D. Ionescu, *op. cit.*, ed. cit., pp. 118, 140 etc.

¹⁷ Pentru consultarea hărții, Bibl. Ac. R. S. România, Hărți A III-318, Gravură de Ignățiu Albrecht, aramă, 207×262 mm.

¹⁸ Traducerea a fost făcută cu ajutorul turcologilor, cf. dr. V. Drimba și conf. dr. M. Guboglu cărora le mulțumim și pe această cale. M. Guboglu ne-a sugerat că și în cazul cuvîntului Küpei ar fi o transcriere greșită în loc de „köy”, care înseamnă sat. În cazul acesta traducerea ar fi satul Eraclia.

a fost construită în timpul lui Heraclius, al cărui nume l-a purtat și perpetuat.

Autorii antici și bizantini nu amintesc existența unei cetăți cu acest nume pe locul unde se află astăzi ruinele medievale, iar rezultatele cercetărilor efectuate în comuna Enisala au dus la concluzia că în vatra așezării actuale sau în apropierea ei a ființat localitatea romană *Vicus Novus* succedată de aceea bizantină *Nono*, pomenită de Procopius între fortificațiile ridicate de Justinian în Dobrogea¹⁹. Cetatea a apărut pentru prima dată cu numele *Yeni-Sale*, din care a derivat actualul *Enisala*, în sec. XV, în opera cronicarului turc Sükrüllah²⁰, reputat pentru calitatea informațiilor sale, după care a fost întrebuițat de cronicarii otomani care l-au urmat: Aşik-Paşa-Zade, Sa'addedin etc.

În limba română *Yeni-Sale* înseamnă *Noul sat*²¹, deci prin analogie, putem conchide că niciodată comunitatea umană de pe aceste meleaguri nu și-a părăsit așezarea al cărui nume l-a păstrat traducându-l în limba stăpînitorilor efimeri ai locului: *Vicus Novus*, *Nono*, care probabil a dat în slavă *Novoe Selo* pe care turcii l-au adaptat limbii lor, creînd *Yeni-Sale*. Procesul de traducere al numelor localităților antice în limbile vorbite la începuturile evului mediu este frecvent pe suprafața țării noastre în special în Dobrogea unde *Carsium* a devenit *Hirșova*²², *Licostomo* – *Vilcov*²³ etc., dovedind și în acest mod o continuitate de habitat a populației băștinașe. Considerînd că în stadiul actual al documentației raportul temporal, de anterioritate, este în favoarea numelui de *Yeni-Sale* care reprezintă o continuitate onomastică, apare primul în izvoare, este atestat istoric, științific, nu legendar, este imprimat în tradiție cel puțin cu aceeași putere ca *Heracleea* – vechi legende, îl păstrează fiind numele folosit pînă astăzi de locuitori –, propunem pentru cetate numele *Yeni-Sale* pe care îl vom întrebuița în studiul de față.

Înălțată pe locul unde a existat cîndva o așezare de tip *Noua*²⁴, cetatea *Yeni-Sale*, situată într-un bogat complex arheologic cu numeroase urme din epoca neolitică, a bronzului, hallstattiană, din perioada stăpînirii romane și a celeia bizantine, din timpul evului mediu, impresionantă prin mărimea și soliditatea fortificațiilor, frumusețea monumentului, poziție strategică, a atras atenția erudiților K. F. Peters²⁵, A. D. Ionescu²⁶, C. Moisil²⁷, Scarlat Lambrino²⁸, prof. R. Vulpe²⁹, prof. C. C. Giurescu³⁰, P. P. Panaitescu³¹, arheologul R. Florescu³² – își înscriu numele între aceia care au menționat cetatea³³ în cadrul unor lucrări cu alte teme principale, acordîndu-i un spațiu re-

strins în funcție de economia lucrării respective. Cercetări arheologice la cetatea *Yeni-Sale* au fost întreprinse în vara anului 1939 de cercetătorul Grigore Avachian³⁴, iar în ultimii ani de prof. I. Barnea și de directorul Muzeului de istorie din Galați, I. T. Dragomir³⁵, dar din nefericire, pînă astăzi nu au fost publicate rezultatele și nici nu au fost făcute referiri la ele cu excepția lui S. Lambrino³⁶ și a arheologului R. Florescu³⁷, care amintesc fugitiv descoperirile. Deoarece după cunoștințele noastre nu există pînă în momentul actual un studiu dedicat cetății, considerată în mod unanim remarcabilă, ne propunem, pe baza analizei monumentului, a materialului arheologic expus în vitrinele Muzeului de istorie din Galați, a izvoarelor numismatice, narrative și cartografice, să deschidem discuția asupra fortificațiilor de la *Yeni-Sale* și asupra rolului lor istoric.

Dobrogea, prin poziția ei geografică – între drumuri comerciale nautice și terestre – care a determinat geneza principalelor caracteristici ale evoluției istorice – mojar al popoarelor și regiune propice schimbului – a fost, în evul mediu timpuriu, cea mai favorizată regiune românească din punct de vedere al condițiilor de dezvoltare.

Prin stăpînirea bizantină, prin angrenarea în Imperiul Valaho-Bulgar al Asăneștilor, prin raporturile strînse cu mecanismul politic complex al Hoardei de Aur, prin negustorii genovezi stabiliți aici, Dobrogea a depășit cadrele obișnuite, fiind legată prin viață economică, orașe și drumuri, de dezvoltarea lumii pontice și mediteraneene. Gradul mai înalt de dezvoltare atins de societatea dobrogeană, atestat de izvoare și de cercetările arheologice, existența unei organizări bisericești consolidate – avem pentru acele timpuri cel puțin două centre eclesiastice importante – *Dîrstor* și *Vicina*, existența unui aparat politic puternic, s-a tradus în limbaj arhitectural într-o serie de monumente pe care le cunoaștem puțin și aproape exclusiv arheologic. Dacă la sfîrșitul sec. XI, în sec. XII și în primele două treimi ale sec. XIII în Dobrogea monumentele înălțate din materiale durabile – piatră și cărămidă – sînt sporadice, cel puțin în faza actuală a documentației de care dispunem³⁸, – în ultima parte a sec. al XIII-lea și în prima parte a celui următor se remarcă un număr mai mare de edificii solid construite. Între ele se înscrie și cetatea *Yeni-Sale*, care alături de construcțiile anterioare – Cetatea de la *Păcuiul lui Soare*³⁹ și cetatea *Hirșova*⁴⁰, se numără între monumentele de arhitectură militară de prim ordin ridicate în evul mediu timpuriu în România cu pronunțate caracteristici medievale – concepție planimetrică, sistem de fortificații, tehnică constructivă, compoziție a mortarului, elemente arhitectonice. Cetatea *Yeni-Sale*, ai cărui constructori au folosit metodele cele mai moderne ale vremii, are un plan poligonal neregulat⁴¹ (fig. 2), care urmează sinuozitățile masivului de „calcar jurasic”⁴² pe care este

¹⁹ Cf. I. Barnea, Gh. Ștefan, *Stăpînirea romano-bizantină la sud de Dunăre*, în *Istoria României*, ed. Ac. R.P.R., Buc., 1960, vol. I, p. 601; I. Barnea, *Opera militară a lui Justinian* în R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, ed. Ac. R.S. România, Buc., 1968, vol. II, p. 420.

²⁰ Cf. *Cronici turcești*..., ed. cit., p. 32.

²¹ Cf. traduceri făcute de conf. dr. M. Guboglu; A. D. Ionescu propune o altă traducere, *Yeni-Sale* „Noul loc sfînt”, cf. A. D. Ionescu, *op. cit.*, p. 372. Traducerea propusă de A. D. Ionescu ni se pare cel puțin ciudată deoarece din cercetările pe care le-am efectuat și din informațiile pe care le-am primit de la turcologi nu am putut găsi pentru „Sale”, „Sala”, justificarea numelui de „loc sfînt”.

²² Cf. Th. Sauciuc-Săveanu, „An. Dobr.”, XV, 1934, p. 105 și urm. și Gr. Florescu în „Dacia”, V–VI, 1935–1936, p. 426 și urm.

²³ Cf. R. Șt. Ciobanu, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea în sec. XIII–XIV* în „Pontica”, III, 1971, articol sub tipar.

²⁴ Cf. Informațiilor primite de la prof. I. Barnea, căruia îi mulțumim și pe această cale.

²⁵ K. F. Peters, *op. cit.*, ed. cit., pp. 140–141.

²⁶ A. D. Ionescu, *op. cit.*, ed. cit., pp. 118, 140, 141, 362, 372.

²⁷ C. Moisil, *op. cit.*, loc. cit.; idem – *Bisericițele*, în B.C.M.I. 3/1910, p. 33.

²⁸ S. Lambrino, *op. cit.*, loc. cit.

²⁹ R. Vulpe, *op. cit.*, loc. cit.

³⁰ Prof. C. C. Giurescu, *op. cit.*; idem, *Știri despre populația românească a Dobrogei, în hărți medievale și moderne*, Constanța, Muzeul reg. de arh. Dobrogea, 1966.

³¹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, loc. cit.

³² R. Florescu, *op. cit.*, ed. cit., p. 21 și 86–87.

³³ Prof. I. Barnea ne-a informat că despre cetatea *Yeni-Sale* a scris și O. Tafrali. În cercetările noastre nu am găsit această lucrare. Deoarece A. D. Ionescu reproduce părerea lui Tafrali, am cunoscut-o în mod indirect cf. A. D. Ionescu, *op. cit.*, ed. cit., p. 372. Nu am amintit părerea lui Boucher de Perthes (*Voyage à Constantinople par l'Italie et Sicile et la Grèce, retour par la Mer Noire, la Roumelie, la Bessarabie russe, Provinces Danubiennes*, Paris, 1853) deoarece este identică cu a lui K. F. Peters. În lista enumerată am citat autorii care au păreri originale în legătură cu *Yeni-Sale*. Dir:

acest motiv nu am introdus între autorii citați numele lui G. M. Rașcu (*Enisala. Descriere și călăuză practică*, ed. Cartea Românească, 1929, 26 pagini) deoarece broșura sa este inutilizabilă datorită lipsei de seriozitate științifică cu care este scrisă. Recenzia acestei lucrări reliefează mare parte din erorile de fond. (v. *Analele Dobrogei*, fasc. I–XII P.I. an XI/1930, pp. 209–210).

³⁴ Cf. S. Lambrino, *op. cit.*, loc. cit., p. 499.

³⁵ Cf. R. Florescu, *op. cit.*, ed. cit., pp. 86–87; prof. I. Barnea ne-a informat că în anii 1962–1965 a condus campaniile de săpături la cetatea *Yeni-Sale* alături de cercetătorul I. T. Dragomir.

³⁶ Vezi nota 6.

³⁷ Ibidem.

³⁸ În izvoarele scrise apar numeroase orașe care au ființat pe teritoriul Dobrogei între secolele IX–XIV. Istoria acestor orașe medievale, construcțiile din piatră și din cărămidă care au existat în interiorul lor, practic sînt necunoscute. În momentul actual trebuie să ne limităm la documentația restrînsă care se referă la cîteva monumente eclesiastice (*Niculitel*, *Dinogetia* etc.), militare (*Păcuiul lui Soare*, *Hirșova*), civile (*Dinogetia*, *Capidava* etc.). Semnalăm existența a numeroase puncte medievale încă necercetate: *Isaccea*, „Cetatea zaporojenilor”, *Popina*, *Ostrov Bisericița* etc.

³⁹ Pentru *Păcuiul lui Soare* v. P. Diaconu, *Creposti X–XV – v.v., v. Păcuiul lui Soare, v. svete arheologhiceshih isledovani* în „Dacia”, N.S., V, p. 489 și D. Vilceanu, *Cu privire la data de început a cetății de la Păcuiul lui Soare*, în „SCIV”, XIV, 1963, 1, p. 207–211.

⁴⁰ Pentru cetatea *Hirșova* vezi R. Șt. Ciobanu, *Un monument istoric puțin cunoscut: Cetatea feudală de la Hirșova* în B.M.I. 1/1970, pp. 25–30.

⁴¹ A. D. Ionescu descriind cetatea *Yeni-Sale* dă un plan care nu corespunde realității; v. A. D. Ionescu, *op. cit.*, p. 372.

⁴² Cf. K. F. Peters, *op. cit.*, p. 140; informația ne-a fost confirmată de prof. univ. dr. doc. P. Coteș, căruia îi mulțumim pe această cale.

Fig. 1. Poarta principală a cetății cu bastionul mare.

așezată, iar zidurile, turnurile și bastioanele cetății, parțial conservate, ne permit să reconstituim forma originală a monumentului. Cetatea era apărută spre sud-est și est, unde terenul coboară în pante relativ line, de ziduri masive, groase de 3 m, cu o înălțime care altădată atingea 6–7 m și de turnuri poligonale, hexagonale, regulat dispuse în lungul incintei. Spre nord – nord-est unde terenul coboară abrupt către apele lacului Razelm, aflat la o adâncime de 109,6 m față de centrul cetății (fig. 2)⁴³, formind un obstacol în calea eventualilor atacatori, se continuă zidul masiv flancat de două turnuri patrulatere și în fine, către vest, unde cetatea este apărută natural de o prăpastie cu pereți verticali înalți de 70 m – ultima porțiune a curții mergând pe buza prăpastiei este sprijinită de un imens bastion. Porțiunea în care fortificațiile se păstrează în cele mai bune condiții se află către sud-est unde incinta are o lungime de 25 m. În colțul de sud-vest al acestei laturi se află un masiv de zidărie, bastionul porții (fig. 2 A, fig. 1), în care este tăiată poarta principală a cetății (fig. 2 B, fig. 1). Lată de 3 m, înaltă de circa 4 m, poarta principală are o frumoasă arcadă dublă terminată cu un arc în plin cintru⁴⁴. De origine orientală, sasanidă, arcada oarbă folosită frecvent în evul mediu de meșterii lumii islamice din bazinul Mediteranei și de constructorii bizantini care clădeau în Peninsula Balcanică și în țările

române, apare și la alte monumente ale arhitecturii medievale – cetatea Neamțului⁴⁵, biserica Sf. Nicolae Domnesc – Curtea de Argeș⁴⁶, pentru a nu mai aminti bisericile moldovenești ctitorite în timpul lui Ștefan cel Mare⁴⁷. Desigur, arcada oarbă apare la cetatea Yeni-Sale ca și la alte monumente adusă de meșterii constructori bizantini sau de școală bizantină, deoarece este greu de admis că o construcție de asemenea dimensiuni și importanță a fost încredințată localnicilor⁴⁸. Lipit de bastionul porții principale, către est, se află un turn poligonal (hexagonal), numit convențional „turnul mare” (fig. 2 C, fig. 1). Având cinci laturi exterioare, fiecare cu o lungime de 3 m și o latură interioară formată de zidul incintei, cu o lungime de 7 m, „turnul mare” se înalță astăzi cu circa 6 m deasupra curții⁴⁹. În peretele turnului, paralel cu incinta, sînt practicate o serie de ferestre (fig. 1), al căror număr nu-l mai

⁴³ Cf. R. Popa, *op. cit.*, ed. cit., pp. 35–36 și ilustr. respective.

⁴⁴ Cf. *Istoria artelor plastice în România*, ed. sub. cond. acad. G. Oprescu, ed. Meridiane, Buc., 1968, pl. 135.

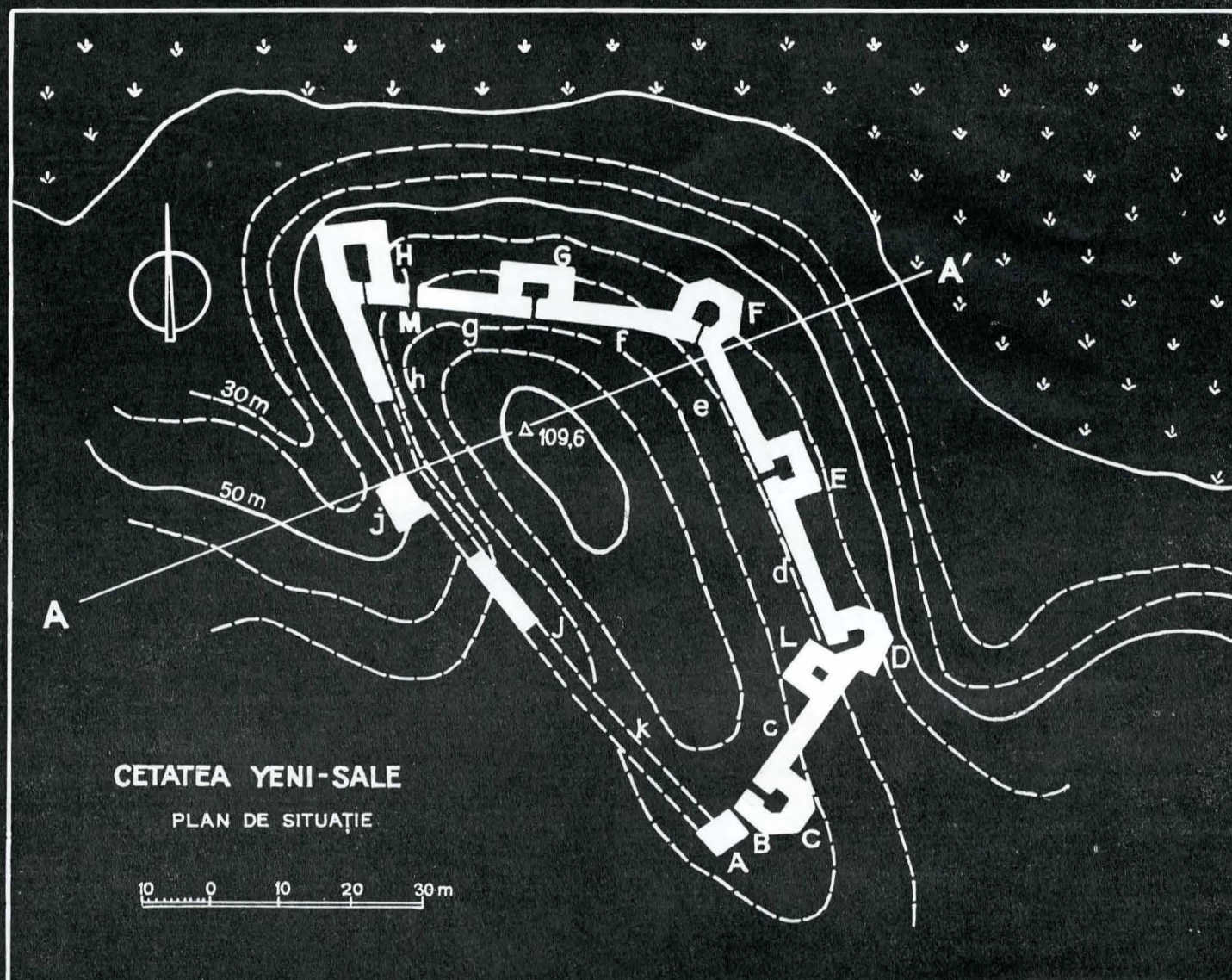
⁴⁵ Pentru influențarea arhitecturii eclesiastice din Țările Române v. Charles Diehl, *Manuel d'art Byzantine*, ed. A. Picard, Paris, 1926, ed. a II-a vol. I, cap. 2; David Talbot Rice, *Art of the Byzantine Era*, London Thames and Hudson, 1963; Grigore Ionescu, *Influența arhitecturii bizantine asupra arhitecturii eclesiastice în Țările Române*, în „Balcania”, IV, 1941, idem, *Istoria arhitecturii în România*, ed. cit., vol. I, cap. II, pp. 250–260; *Istoria artelor plastice în România*, ed. cit., cap. II, „Arhitectura”.

⁴⁶ O argumentație în acest sens o găsim la Emil Lăzărescu cînd scrie despre Curtea de Argeș, *Istoria artelor plastice în România*, ed. cit., cap. II, pp. 146–153.

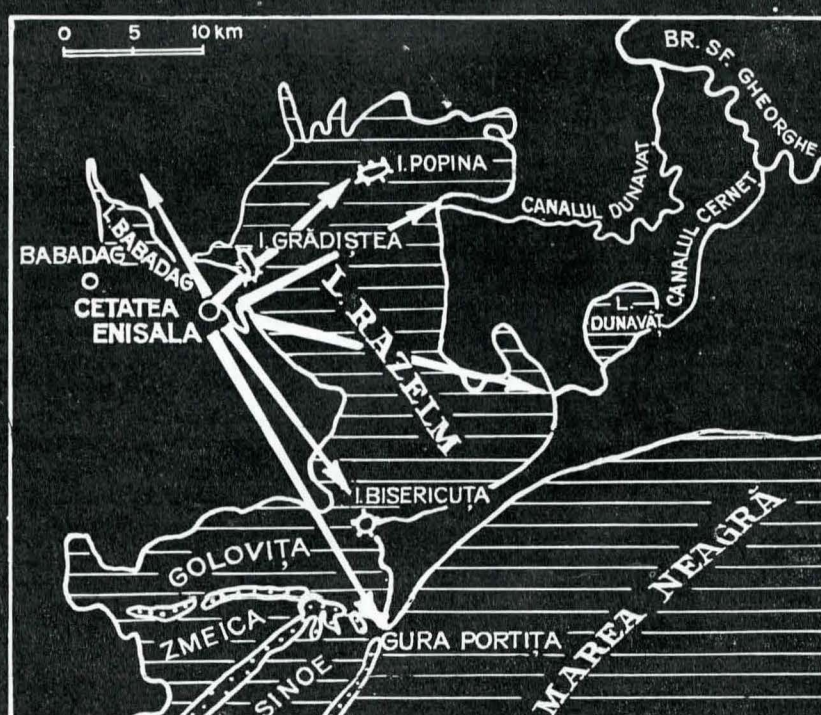
⁴⁷ A. D. Ionescu afirmă că turnul se înalță cu 15 m deasupra curții, *op. cit.*, p. 372.

⁴³ A. D. Ionescu indică cifra greșită: 115 m în loc de 109,6 m, cf. A. D. Ionescu, *op. cit.*, ed. cit., p. 118.

⁴⁴ Pentru diverse tipuri de arcade oarbe terminate cu arcuri în plin cintru similare cu aceea de la Yeni-Sale, v. M. Alpatov, *Istoria artei*, ed. Meridiane, Buc., 1966, vol. I, pp. 254–255.

**PROFIL GEOLOGIC IN ZONA
CETĂȚII YENI-SALE**
1-3 - Calcare jurasice dela cenușii la
trandafirii

**CROCHIU PANORAMIC DE LA CETATEA YENI-SALE CU RAZELE VIZUALE
ASUPRA REGIUNILOR INCONJURATOARE**

putem surprinde și ale căror dimensiuni sînt relative datorită degradării continue a monumentului.⁵⁰

În partea de est a „turnului mare” se păstrează bine curtea (fig. 2 c, fig. 1), care atinge o înălțime de 5 m, terminându-se în est cu un nou turn poligonal (hexagonal), care marchează colțul de sud-est al cetății (fig. 2 D). Turnul din colțul de sud-est, avînd același plan și aproximativ aceleași dimensiuni cu ale „turnului mare” — laturile exterioare, în număr de cinci, fiecare cu o lungime de 2,5 m, latura țesută în incintă cu o lungime de circa 6 m — ne prezintă ziduri care ating în zilele noastre o înălțime modestă, care nu depășește 3 m.

În interiorul laturii de sud-est, în zidul „turnului mare” se distinge o poartă de intrare în turn, la care se ajungea de pe drumul de rond, ale cărui urme se văd clar în dreptul turnului și a unei părți a curtinei. În partea interioară a curtinei dintre „turnul mare” și turnul din colțul de sud-est, către ultimul turn, se află fundațiile unei clădiri dreptunghiulare de mici dimensiuni, cu laturile de 6 m și respectiv 7 m (fig. 2 L). Probabil, subsolul acestei clădiri a fost întrebuițat ca temniță, iar încăperile nivelelor superioare pentru locuința comandantului garnizoanei sau a seniorului cetății.

În partea de est, unde terenul coboară în pantă line, zidul incintei, cu o lungime de circa 30 m demantelat în mari porțiuni, urmînd traseul curbei de nivel, se frînge ușor în partea centrală, iar cele două cortine care îl alcătuiesc (fig. 2 d, e) se îmbină între ele sub un unghi de 175°. În punctul în care se îmbină cele două cortine se văd fundațiile unui turn patrulater de dimensiuni reduse, avînd laturile cu o lungime de 3 m fiecare (fig. 2, E). În extremitatea de nord-est porțiunea estică a incintei este limitată de un al treilea turn poligonal, hexagonal, cu același plan și cu laturi cu aceleași dimensiuni ca ale turnului din colțul de sud-est (fig. 2, F). Zidurile turnului din colțul de nord-est se mențin în stare relativ bună, atingînd o înălțime care variază între 2 m și 4 m. În partea interioară a turnului, în incintă, se distinge locul în care era poarta prin care se putea intra în turn (fig. 2, F). În fața incintei estice, la o distanță de cîteva zeci de metri, pe panta lină a stîncii, se văd fundațiile altei incinte cu turnuri triunghiulare. Istoricul bulgar Teofil Ivanov susține, folosind argumente insuficiente, că turnurile triunghiulare datează din sec. VI, din timpul lui Justinian. Prof. I. Barnea ne-a informat că în timpul campaniilor de săpături pe care le-a condus la cetatea Yeni-Sale a descoperit între cele două incinte temelile unor locuințe din lemn și piatră. Modul în care erau dispuse locuințele, caracterul lor, datarea în timp, ne-ar putea indica dacă ele reprezintă urmele unui faubourg cu specificul lui, iar existența unei asemenea așezări ar accentua și mai mult ponderea cetății. Raportul temporal între cele două construcții de însemnătate deosebită în cazul de față, deoarece poate indica fie un proces de ruralizare, fie existența unui faubourg, poate fi determinat în mod exclusiv de cercetările arheologice.

Spre nord — nord-est, cetatea, apărută de o pantă abruptă care în evul mediu se pierdea în apele lacului Razelm, astăzi limitată de o bandă mlăștinoasă, are o incintă menită să oprească accesul dinspre apă cu ziduri lungi de 30 m, parțial ruinate, avînd o înălțime variabilă, între 1 m și 4 m, incinta (fig. 2 f, g) are în centru și în colțul de nord două turnuri patrulate (fig. 2 G, H). Dacă turnul patrulater situat în centrul laturii de nord-est (fig. 2, G), avînd planul și dimensiunile laturilor identice cu ale turnului din centrul laturii de est (fig. 2, E), se păstrează parțial, distingîndu-se clar fundațiile și o singură latură, turnul din colțul de nord (fig. 2 H, fig. 3), avînd laturi cu o lungime de 5 m fiecare, își menține ziduri înalte de peste 4 m. În latura nordică a turnului se remarcă o fereastră de tragere înaltă de 0,75 m, arcuită în partea superioară cu pereți oblici care o lărgesc spre interior (fig. 3, 4). Privind prin fereastră, putem observa lacul Razelm, ur-

mele unei mici așezări situate spre nord-vest, odinioară pe malul Razelmului, desigur, în legătură cu cetatea, poate fostul ei port și, în fine, eventualul drum care ducea de la lac la Yeni-Sale. În interiorul turnului se poate urmări pe toată lungimea zidurilor traseul galeriei de tragere (fig. 4) care ducea la fereastra amintită.

În curtină, lingă turn, în partea de est, se află o spărtură, boltită în partea superioară, care a fost socotită o puternă — poartă mică secundară (fig. 3)⁵¹. Deși nu avem suficiente elemente pentru a confirma ipoteza, considerăm că trebuie privită cu atenție, deoarece, logic, ar putea reprezenta o puternă la care ajungea presupusul drum de la lac la cetate, scurtînd mult calea de acces spre apă.

În fine, către vest, unde cetatea este apărută de pereții verticali ai unei prăpastii, poate fi urmărit pe marginea ei anrocamentul zidului lung de 60 m — astăzi dărîmat aproape în întregime (fig. 2 h, j, k). În lungul incintei de vest, alcătuită din trei segmente care se îmbină între ele în unghiuri de 165°–175° (fig. 2 h, j, k), nu au fost ridicate turnuri deoarece în această porțiune atacul cetății era practic imposibil. În apropierea colțului de nord-vest vedem urmele unui bastion uriaș, patrulater, cu laturile de 2 m și respectiv 3 m, care a avut rol de pînten de sprijin (fig. 2). Deoarece în afara construcției interioare lipită de cortina dinspre sud-est (fig. 2 L) nu am observat în cuprinsul incintei urmele altor clădiri de piatră, care în mod normal trebuie să lase fie amprenta zidurilor țesute de cortinele existente, fie temelii vizibile, presupunem că în interiorul cetății nu au existat construcții civile mari din piatră.⁵² Probabil, garnizoana care după un calcul aproximativ se compunea din 150–200 oameni, locuia în încăperile turnurilor iar celelalte clădiri necesare cetății erau construite din lemn în lungul cortinelor pentru a lăsa în mijloc un spațiu liber pentru piața de arme.

Studierea atentă a monumentului ne permite să observăm materialul care a fost folosit, tehnica de lucru, fazele constructive. Pentru înălțarea cetății a fost întrebuițat calcarul jurasic extras dintr-un loc apropiat, probabil, din cariera Visterna, similar cu acela utilizat la Hirșova pentru construirea zidului „cetății de jos”. Paramenții incintei au fost construiți din blocuri de calcar, de mici dimensiuni, sumar cioplite, cu o formă aproximativ cubică, aranjate în asize relativ regulate. La cîteva rînduri orizontale de blocuri se observă un rost de egalizare — arază — căruia îi corespunde un șir de găuri cu un diametru de cîteva centimetri. Golurile reprezintă locurile în care au fost încastrate traversele orizontale ale schelăriei angajate care a servit la ridicarea zidurilor și urmele terminațiilor șenajelor de tiranți care legau paramenții. În două goluri aflate pe latura de sud-est se conservă bucăți de lemn de stejar, iar în porțiunile în care cortinele sînt parțial dărîmate, în special spre est și nord-est, se observă în emplectonul format din piatră spartă înecată în mortar, urmele grătarelor de tiranți. Toate aceste „**caracteristici comune pe care le prezintă Enisala, zidul genovez de la Constanța, zidul cetății de jos de la Hirșova**”⁵³, ne permit să datăm cele trei construcții în aceeași epocă și să le atribuim acelorași constructori.

Continuînd cercetarea amănunțită a paramenților, în special a celui exterior lucrat cu atenție deosebită, distingem cel puțin două faze constructive, dintre care a doua este evident o reconstrucție. Observarea atentă a cetății Yeni-Sale a ridicat în fața noastră o serie de întrebări legate de factorii care au determinat alegerea poziției fortificațiilor, de datarea construirii lor, de originea constructorilor și de rolul istoric pe care l-au jucat.

Din virful stîncii pe care este construită cetatea, aceia care o stăpîneau, aveau o perspectivă panoramică (fig. 2) asupra lacurilor Razelm și Babadag, care unite între ele, formau în primele veacuri ale evului mediu un mare golf — port natural —, asupra Gurii Portița, calea de pătrun-

⁵⁰ Pentru a se putea urmări continua degradare a turnului v. foto din K. F. Peters, *op. cit.*, p. 141; A. D. Ionescu, *op. cit.*, p. 372; S. Lambrino, *op. cit.*, p. 499; R. Florescu, *op. cit.*, pl. 67.

← Fig. 2. Plan de situație (de R. Șt. Ciobanu), profil geologic și vedere asupra regiunilor înconjurătoare ale cetății Yeni-Sale (de prof. Petre Coteț).

⁵¹ Cf. A. D. Ionescu, *op. cit.*, p. 372.

⁵² Prof. I. Barnea ne-a informat că în timpul săpăturilor arheologice a descoperit în interiorul cetății, temelile unor construcții civile clădite din lemn. Domnia sa ne-a comunicat că presupune a fi sîrîrîns și temelile citorva case de piatră, invizibile pentru cercetările de suprafață.

⁵³ Cf. R. Florescu, *op. cit.*, p. 29.

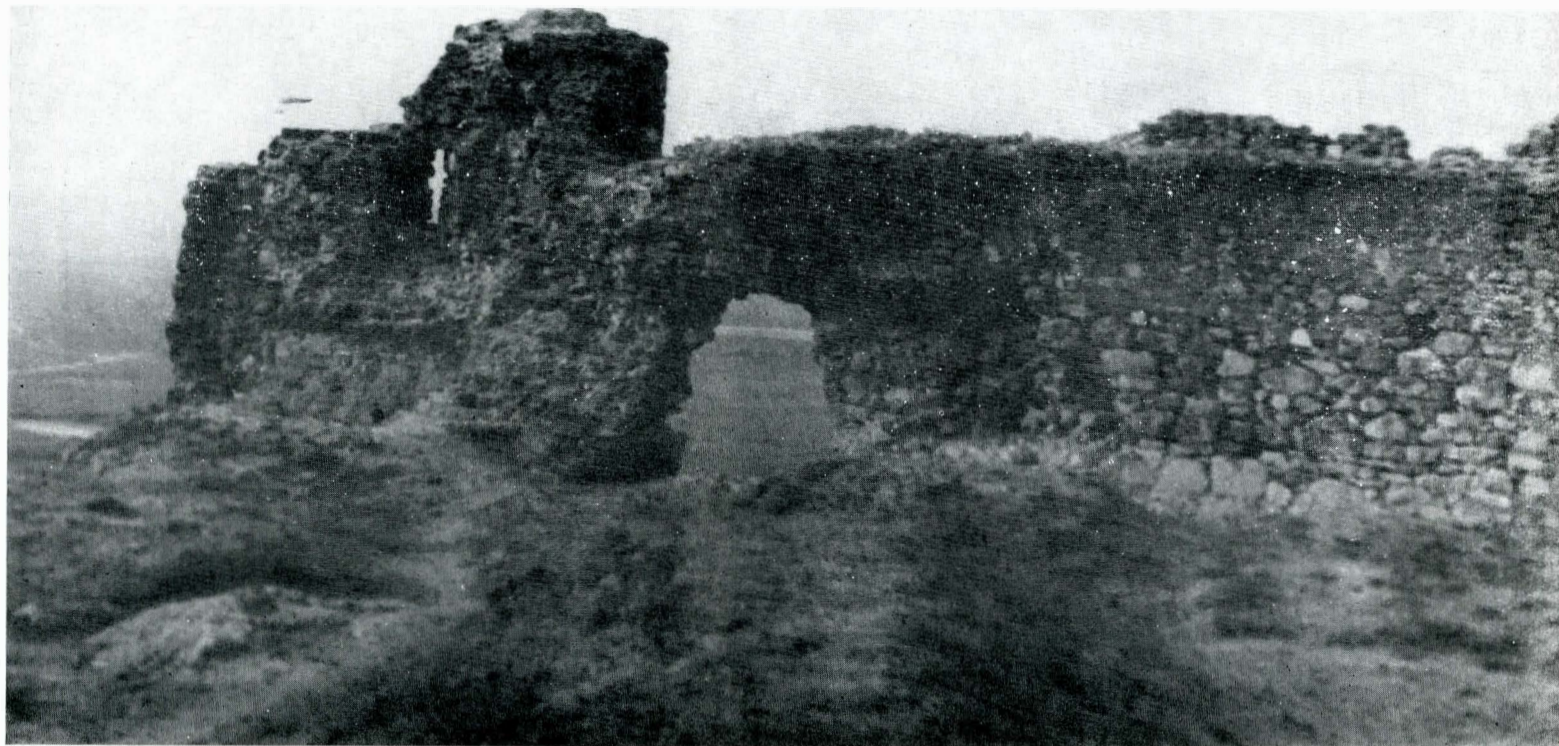

Fig. 3. Turnul de nord, văzut din interiorul cetății.

dere din Marea Neagră în lacuri, a Dunăvâțului și a Cernețului, cele două brațe ale Dunării care, navigabile pînă în sec. XVI, făceau legătura cu Delta, fiind marcate în portulane cu numele de Donavici⁵⁴ și Aspera⁵⁵, asupra insulei Popina, pe care era un puternic castel bizantin sau genovez⁵⁶, asupra Ostrovului Bisericuța, care păstrează ruinele altor construcții medievale⁵⁷ și, în fine, asupra unor puncte prin care trecea drumul medieval terestru care unea Mangalia și Constanța cu Babadagul și cu bogatele orașe de la Dunărea de jos, poate cu mult discutată și misterioasa Vicina. Constructorii cetății, interesați, în chip evident de a realiza în primul rînd legătura cu marea, au folosit în mod judicios apropierea de apă, plasînd cetatea pe o stîncă bătută de valuri în evul mediu, la picioarele căreia puteau acosta corăbiile maritime de tip taride sau nef folosite de genovezi în Marea Neagră în sec. XIII–XIV.⁵⁸ De la baza stîncii cetății pornesc drumuri naturale care permit legături lesnicioase pe uscat între Yeni-Sale și o serie de puncte în care portulanele, mapamondurile și cercetările arheologice indică foste așezări medievale, probabil legate de comerțul genovez. Pare ciudat că de la cetatea Yeni-Sale nu se observă orașul Babadag în care se stabiliseră din 1263–1264, 10 000 de familii de turci selgiuchizi veniți din Anatolia sub conducerea lui Saru-Saltik⁵⁹. Lipsa de interes a stăpînitorilor cetății față de orașul Babadag este aparentă deoarece cetatea era foarte bine apărată dinspre uscat, domina punctul prin care corăbiile treceau din lacul Razelm în lacul Babadag, punct care putea fi închis în cazul unui conflict cu selgiuchizii, care ar fi fost loviți prin tăierea legăturilor cu marea.

⁵⁴ Cf. N. Grămadă, *Vicina. Izvoare cartografice. Originea numelui. Identificarea orașului*, Cernăuți, 1925, extras din „Codrul Cosminului”, p. 5; idem *La Scitzia Minore nelle carte nautiche del Medio-Evo* în „E.D.”, IV, pp. 260.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Unii cercetători au emis părerea că aici ar fi un puternic castel bizantin, cf. C. Moisil, *Bisericuțele* în „B.C.M.I.”, 3/1910, p. 33; P. Nicorescu, *Une croix reliquer du Dobroudja* în vol. „În memoria lui V. Pirvan”, Buc., 1932, p. 23.

⁵⁷ Cf. „S.C.I.V.”, I–IV/1957, p. 301.

⁵⁸ R. S. Lopez, Irving Raymond, *Medieval trade in the Mediterranean world*, Columbia University Press, New York, 1955, p. 125.

⁵⁹ Pentru Saru-Saltik vezi J. Deny, *Saru-Saltik Dede* în „E.I.”, IV, pp. 177–178.

Sintetizarea tuturor observațiilor rezultate din analiza așezării cetății ne permite să afirmăm că cetatea Yeni-Sale a fost o cetate maritimă care a avut menirea de a supraveghea traficul naval în golful marin Razelm-Babadag și de a realiza, cu cea mai mare ușurință posibilă, legătura dintre mare și uscat, scopuri în care i-a fost aleasă poziția de niște oameni care cunoșteau bine locurile. Fiind o cetate legată de mare, greu accesibilă dinspre uscat, într-un punct de încrucișare al drumurilor fluviale, maritime și terestre, Yeni-Sale cu certitudine a avut un port care a deservit-o.

Puțin cunoscută și relativ cercetată așezare situată în nord-vestul cetății, pe fostul țărm al lacului, de care este separată astăzi de o mlaștină, a avut probabil funcția de port, cu dublu rol, militar – pentru acostarea vaselor care supravegheau navigația – și comercial, în care se desfășura viața populației civile, care realiza o parte a veniturilor necesare întreținerii garnizoanei cetății. Forma și tehnica de construcție, analiza mortarului întrebuintat, ne determină să datăm ridicarea cetății în sec. XIII sau la începutul celui următor. În zidul „cetății de jos” de la Hirșova, similar cu paramenții cetății Yeni-Sale, trei stampe din sec. XIX ne arată în golurile a două ferestre, dispărute astăzi, ancadramentele de piatră în stil gotic, stil întrebuintat în sec. XIII de genovezi dar nu și de bizanțini⁶⁰.

Descoperirile monetare făcute în timpul cercetărilor arheologice efectuate la cetatea Yeni-Sale pot aduce o nouă precizare în stabilirea datei construirii fortificațiilor pe care le discutăm.⁶¹ Dintre monedele descoperite în cursul anilor la Yeni-Sale am putut cerceta un număr de 49, fie publicate⁶², fie expuse în vitrinele Muzeului de istorie Galați, fie păstrate în colecția cabinetului numismatic al Muzeului arheologic Constanța pe care le-am studiat cu

⁶⁰ Pentru demonstrarea și ilustrarea acestei teze v. R. Șt. Cioabanu în „B.M.I.” nr. 1/1970, pp. 25–30.

⁶¹ În datare nu am întrebuintat argumente de ordin stratigrafic deoarece pînă în momentul de față nu au fost publicate rezultatele cercetărilor arheologice.

⁶² Cf. C. Moisil, *Numismatica Dobrogei*, loc. cit.; O. Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare* în „Studii și cercetări de numismatică”, ed. Ac. R.P.R., Buc., 1958, vol. II, p. 456.

permisiunea tov. director A. Rădulescu, căruia îi mulțumim și pe această cale. Dintre cele 49 monede, 8 datează din primele secole ale erei noastre, sec. III–VI, deci nu ne interesează în mod direct, iar celelalte 41 monede, toate medievale, apărute după un hiatus de cinci secole, au fost emise între secolele XI–XV.

Clasificând monedele după emitent și în același timp grupându-le cronologic, pe secole, avem următoarea situație: 1 monedă islamică (mijlocul sec. XII (?)); 2 monede bizantine (1 sec. XI, 1 sec. XII–XIII); 9 monede genoveze (3 din sec. XIII, 3 din sec. XIV, 3 de la începutul sec. XV); 6 monede tătarăști (2 din sec. XIII, 4 din sec. XIV); 1 monedă bulgărească (sec. XIV); 11 monede din Țara Românească – 3 de la Vlaicu (1364–1377), 1 de la Dan I (1384–1386), 7 de la Mircea cel Bătrîn 1386–1418); 3 monede moldovenești – 1 de la Petru Mușat (1375–1391), 2 de la Alexandru cel Bun (1400–1431); 8 monede turcești – 2 de la Baiazid I Ilderim (1388–1403) emise în 1389⁶³, 6 din sec. XV de la sultanii Mehmet I Celebi (1413–1421), Mohamed II, Baiazid II. Moneda bizantină din sec. XI și moneda islamică de la mijlocul sec. XII probabil au ajuns întimplător pe teritoriul cetății fie datorită existenței pe stîncă a unui punct de observație bizantin, fie datorită unor schimburi întimplătoare. Monedele de la sfîrșitul sec. XIII și de la începutul celui următor în număr mare descoperite frecvent, alcătuiesc începutul unei succesiuni monetare organizate pe criterii cronologice.

Ceramica descoperită la Yeni-Sale în 1939, amintită de S. Lambrino⁶⁴, și în 1963, – ultima fiind parțial expusă în vitrinele Muzeului de istorie Galați – prin caracteristici: smălțuită, colorată în verde, galben, albastru, ornată cu motive animaliere, este tipic feudală, datînd din secolele XIII–XIV, provincial bizantină.

Alte descoperiri: unelte – burghie, foarfece, cuțite, pi-roane, dălți, arme – vîrfuri de săgeți, vîrfuri de suliță, topoare – piese de harnașament – scări de șea, pinteni, catarame, potcoave – datează din aceeași epocă din secolele XIII–XV. Coroborarea informațiilor, formele și tehnica de construcție specifice secolelor XIII–XIV, analiza mortarului, datarea paramentului în sec. XIII prin analogie cu curtea cetății de jos de la Hirșova în care sînt ferestrele în stil gotic, apariția frecventă a monedelor începînd cu sfîrșitul sec. XIII, datarea unei părți a ceramicii, uneltelor, armelor, obiectelor de harnașament în același veac – ne permite să plasăm prima fază constructivă a cetății în ultimul pătrar al secolului XIII.

Pentru stabilirea originii acelor care au construit cetatea, ne-ar fi putut furniza elemente noi, însemnate, o eventuală analiză stilistică a monumentului. Dacă ne-a fost imposibil să surprindem ceva din preocupările artistice ale constructorilor, cu excepția arcadei duble a porții principale, aceasta nu s-a datorat numai stării de ruină a cetății, ci și faptului că, urmărindu-se realizarea unor programe strict militare, s-au folosit numai procedee artistice foarte simple, iar preocuparea pentru decorație a lipsit aproape cu desăvîrșire.⁶⁵

În această situație trebuie să ne mulțumim cu o analiză complexă a situației istorice și să folosim datele furnizate de puținele izvoare pe care le avem la dispoziție.

În condițiile existenței Imperiului mongol care asigura legăturile comerciale terestre între Marea Caspică și Oceanul Pacific, Marea Neagră a jucat rolul unei plăci turnante a schimburilor mondiale în secolele XIII–XIV. La începutul celei de-a doua jumătăți a sec. XIII, negustorii genovezi, alungați de venețieni din Mediterană, dîndu-și seama de uriașă importanță a bazinului pontic, au impus basileului Mihail VIII, prin tratatul de la Nymphaea (1261) să le cedeze monopolul navigației în Marea Neagră. Genovezii posesori ai unei flote maritime de prim rang, i-au înlăturat repede pe confrății lor, care îi precedaseră, pe pisani, au oprit încercările bizantinilor de a-și relua traficul maritim și au barat tentativele venețienilor de a pătrunde în Marea Neagră care a devenit pentru scurt timp o mare genoveză.⁶⁶

Fig. 4. Fereastra de tragere din turnul de nord.

Între regiunile care înconjoară bazinul pontic Dobrogea a avut un rol însemnat, furnizînd, după cum o dovedesc registrele comerciale genoveze, mari cantități de mărfuri negustorilor genovezi și în același timp le-a folosit ca punct de plecare pentru drumurile comerciale de uscat către Țara Românească și Moldova. Stabiliți în nordul Dobrogei la Dunărea de jos și pe litoral, genovezii au folosit golful Razelm-Babadag legat de mare în sec. XIII–XIV ca un imens port, excelent pentru adăpostirea corăbiilor care puteau fie să încarce mărfuri direct de aici, fie să plece pe Dunavăț și Cernet spre Deltă și spre interior. Consultarea portulanelor ne arată că în sec. XIV pe țărmurile lacului Razelm erau numeroase așezări genoveze despre care putem să afirmăm cu siguranță, dacă ne gîndim la modul în care erau alcătuite hărțile nautice medievale ce reflectau situații anterioare, că datează de la sfîrșitul secolului anterior.⁶⁷

Pentru paza acestor așezări, pentru supravegherea traficului pe Razelm și spre Deltă pe care cercetările geomorfologilor⁶⁸, hidrologilor, biologilor le arată indubitabil legate pînă în sec. XVI, era necesară o cetate maritimă deservită de un port cu dublu caracter. Ridicarea unei cetăți presupunea din partea constructorilor posibilitatea de a face mari cheltuieli. În sec. XIII singurii interesați în ridicarea unei cetăți situate în centrul sistemului de fortificații din nordul Dobrogei, orientată spre mare pentru

⁶³ Pentru comerțul genovez în Marea Neagră a se vedea G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII-e siècle*, Paris, 1929; R. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, în „Studi giuridici e storici diretti da P. S. Leicht”, Bologna, 1938; M. Berza, *La Mer Noire à la fin du Moyen Âge* în „Balkanica”, IV, 1941; R. Lopez, Irving Raymond, *op. cit.*, ed. cit.

⁶⁷ În legătură cu această problemă a se vedea N. Grămadă, *op. cit.*; M. P. Spineni, *România în istoria cartografiei pînă în sec. XVI*, Buc., 1938, vol. I; R. Șt. Ciobanu, *Genovezii și rolul lor istoric în Dobrogea în sec. XIV* în „Pontice”, II, 1970.

⁶⁸ Cf. informațiilor primite de la prof. univ. dr. doc. P. Coteș, precum și A. I. Brăileanu, *Lacul Razelm, geneza și evoluția lui*, în „B.S.R.G.” LVII, 1938, R. Leonte Teodorescu și colab., *Observații asupra complexului Razelm-Sinoe în perioada 1950–1952*, în „An. Inst. de cerc. piscicole”, I, 1956, S. Stănescu, I. D. Nichiforov, *Geneza și evoluția Deltei Dunării în zona de vărsare a Dunării*, Monografie hidrologică, Buc., 1963.

⁶³ Monedele sînt păstrate la cabinetul de numismatică al Muzeului arheologic Constanța. Sînt cele mai vechi monede turcești găsite pe teritoriul României, după cum ne-a informat cercetătorul O. Iliescu.

⁶⁴ Cf. S. Lambrino, *op. cit.*, pp. 499–500.

⁶⁵ Emil Lăzărescu, *op. cit.*, p. 152.

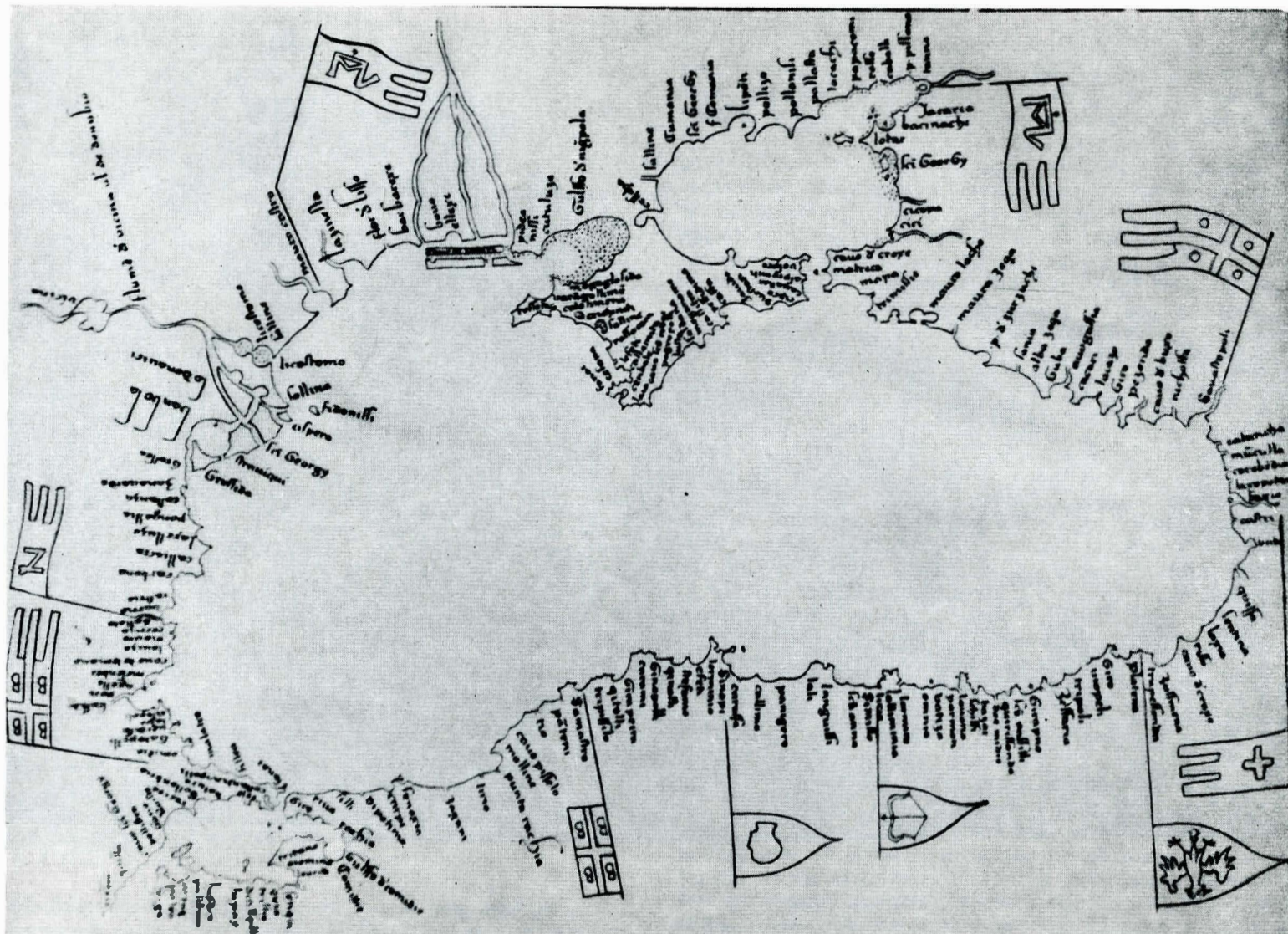

Fig. 5. Localitățile genoveze de pe țărmurile Mării Negre în portulanul lui Marino Sanudo (1320). În apropierea Deltei Dunării, pe malul lacului Razelm, între localitățile Grossea și Donavici (Codenavici) se poate citi Bambola, cetatea Yeni-Sale de astăzi.

supravegherea traficului navelor în golf spre Deltă, care dispuneau de mari sume de bani câștigate prin comerț, erau deținătorii monopolului navigației în Marea Neagră, negustorii genovezi.

Descoperirea la cetatea Yeni-Sale a monedelor genoveze din sec. XIII, alături de monede tătarăști din același secol, monede întrebuițate în mod obișnuit de negustorii italieni și, în fine, a unor monede cu cruce și tamga dă-tînd de la începutul sec. XIV⁶⁹, provenind probabil dintr-un centru genovez local⁷⁰, care bătea monedă, ne întărește presupunerea că cetatea a fost ridicată de genovezi. Probabil, pentru construirea cetății Yeni-Sale, pentru alegerea locului, s-a procedat ca în alte cazuri – construirea fortă-reței Sudac (Crimeea)⁷¹ cu care Yeni-Sale se aseamănă ca poziție, cadru natural și plan – au fost întrebuițate in-formațiile și experiența meșterilor bizantini din Peninsula Balcanică, meșteri care puteau ridica construcții de bună calitate cu un preț mai scăzut ca al acelora chemați din Italia.

În fine, ceramica provincial-bizantină găsită în cetate nu contrazice presupunerea noastră deoarece genovezii veniți aici în număr mic, cu corăbii cu o capacitate de transport limitată, nu aduceau vase de ceramică volumi-noase cu valoare mică, nu aveau între ei olari și în mod sigur cumpărau ceramica de la meșterii locali. A presupune o stăpînire bizantino-genoveză în cetatea Yeni-Sale este imposibil dacă ținem seama de suprafața construcției, deci, rămînem la ipoteza inițială. Uneltele, armele, piesele de har-nașament sînt dificil de discutat în condițiile în care geno-vezii erau stabiliți la Constantinopol, cînd era o interinflu-

ență bizantino-genoveză în producerea armamentului, iar rezultatele cercetărilor arheologice nu au fost publicate. Identificarea cetății în actele cunoscute care conțin în imensa majoritate știri cu caracter comercial, furnizînd tangențial date referitoare la celelalte aspecte ale vieții, nu este posibilă, iar distrugerea arhivelor coloniilor geno-veze din Marea Neagră în timpul numeroaselor războaie locale, cercetarea relativă a arhivelor italiene face munca cercetătorului extrem de dificilă. În aceste condiții vitrege, avînd în vedere specificul portulanelor care marcau în pri-mul rînd porturile comerciale, punctele bune pentru schimb și locurile în care se putea acosta, pe baza analizei lor am realizat o identificare pe care o propunem cu rezervă pînă la confirmarea ei de publicarea rezultatelor cercetărilor arheologice.

În urma studierii portulanelor din secolele XIII–XV: harta lui Giovanni da Carignano⁷², ale lui P. Visconti (1318)⁷³, a lui M. Sanudo (fig. 5) (1320)⁷⁴, A. Dulcerto (1339)⁷⁵, G. Soleri (sec. XIV)⁷⁶, Mecia de Villadestes (1413)⁷⁷ identificăm localitatea care apare sub numele de Bambola, Pampulo, cu cetatea Yeni-Sale și astfel, aducem lumină asupra primului nume pe care l-a avut cetatea maritimă genoveză ridicată în secolul al XIII-lea, nume care va trebui folosit în viitor dacă va fi atestat de cerce-

⁶⁹ Cf. O. Iliescu, *op. cit.*
⁷⁰ Cf. O. Iliescu, G. Simion, *Le grand trésor des monnaies et lingots de XIII-ème et XIV-ème siècles trouvé en Dobroudja septentrionale*, in „Revue des études sud-est européen”, II (1–2), 1964, p. 217–229.

⁷¹ Pentru Sudac v. *Ghenuezca forteția v Sudacu*, Vidavnițvo B.:divelnic Kiev, 1968.

⁷² Apare și sub numele de harta lui Giovanni da Carignano, cf. M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei pînă la 1600*, ed. cit., vol. II, pl. 26.

⁷³ P. Visconti publicat de A. E. Nördenskiöld, *Periplus, the Early History of Charts and Sailing directions*, Stockholm, 1897, p. 33, retip. Burt. Franklin, New York, 1962, pl. VI (IX) – hărțile păstrate la Viena și la Veneția.

⁷⁴ M. Sanudo sau pseudo P. Visconti public. de Nördenskiöld. *op. cit.*, p. 33.

⁷⁵ A. Dulcerto public. de Nördenskiöld, *op. cit.*, pl. IX.
⁷⁶ G. Soleri public. de G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Buc., 1935, pl. VI.

⁷⁷ Mecia de Villadestes public. de G. Marcel, *Choix de cartes et de mappemondes de XIV et XV siècles*, Paris, 1896, pl. III.

tările ulterioare. Studiarea „Itinerarului grec” în care localitatea Bambola apare sub numele de „castelul Pampulo”, fiind plasată lângă o gură a Dunării și definită drept castel⁷⁸, aduce un punct în plus în favoarea localizării propuse, deoarece autorul itinerarului, un bun cunoscător al litoralului românesc, situează castelul Pampulo⁷⁹ între alte foste localități genoveze care într-un drum maritim încădrea în mod firesc Yeni-Sale (pentru identificarea cetății Yeni-Sale cu localitatea Bambola în castelul cu același nume a se compara fig. 5 cu orice hartă modernă).

Apariția definiției la un om care face distincția netă între gradele localităților poate fi de însemnătate deosebită în cazul de față deoarece autorul venea din lumea mediteraneeană unde construcții de proporțiile cetății Yeni-Sale erau numite în mod curent castele.

În starea actuală a documentației, stabilirea rolului istoric al cetății Yeni-Sale este o sarcină delicată care se poate realiza în linii generale, ipotetice în unele cazuri, prin exploatarea puținelor știri pe care ni le furnizează izvoarele, imbinată cu deducții logice. Ținând seama de rolul cetății în evul mediu – centru economic, reședință militară, politică, administrativă, religioasă – cetatea Yeni-Sale prin poziția ei strategică în centrul sistemului de fortificații din nordul Dobrogei pe care îl domina prin mărimea și soliditatea fortificațiilor, neîntlnite la altă construcție timpuriu medievală din această regiune, ne apare ca o așezare cu un rol politico-militar de prim rang. Deși este evident că cetatea nu a avut o funcție dominantă economică – unelte, armele etc. descoperite au fost produse pentru necesitățile garnizoanei – tezaurul cuprinzând monede de la Petru Mușat și Mircea cel Bătrîn, – ambele cunoscute din simple mențiuni, – dovedesc angre-

⁷⁸ Cf. Călători străini despre Țările Române, ed. îngrijită de M. Holban, Ed. șt. Buc., 1969, pp. 15–16. Fragmentul care ne interesează are următorul conținut: „Caliacra este un oraș, iar pînă la Grossea pe harta înspre nord sînt 80 mile. Și pe acest drum allî Seluda și Mangalia, Constanța și Zavarina. Și aceasta este o gură a Dunării. La gura Zavarnei e un castel și i se spune Pampulo. Și gura aceasta e ca un ostrov mic și i se zice „Grosea”.

⁷⁹ În „SCIV”, I–IV/1957, pp. 301–302, se emite ipoteza că Pampulo ar trebui identificat cu ostrovul Bisericuța.

narea cetății în traficul comercial, iar banii tezaurizați reprezintă probabil sume încasate ca dări sau ca vamă.

În momentul de față nu putem face nici un fel de afirmație în legătură cu funcțiile cetății Yeni-Sale în cadrul sistemului de așezări genoveze din nordul Dobrogei dar, poziția ei centrală, lipsa activității economice, destinația evident politică, administrativă, militară, ar putea indica reședința unui conducător local, un punct în care genovezii își adăposteau viața și bunurile în fața atacurilor tătarilor sau băștinașilor.

În timpul războaielor lui Dobrotici împotriva genovezilor, puțin cunoscute, dacă Despotul dobrogean a ajuns în nord, cetatea a fost unul din principalele obiective ale atacului. Nu știm dacă despotul Dobrotici, sau fiul său Ivanco au stăpînit cetatea genoveză, dar pentru noi este greu de admis o asemenea ipoteză, în condițiile în care studii recente⁸⁰ pun sub semnul întrebării extinderea stăpînirii statului condus de Dobrotici în nord, în condițiile în care nu exista artileria, iar armatele medievale, puțin numeroase, erau rar însoțite de mașini de război. Chiar dacă acceptăm teza cea mai răspîdită în istoriografie că Dobrotici a stăpînit scurt timp nordul Dobrogei și Chilia, nu pare plauzibil să fi stăpînit și Yeni-Sale, despre care izvoarele scrise nu menționează nimic, iar cercetările arheologice nu surprind nici o urmă de asediu, cucerire sau lupte. Deci, dacă dorim să punem cetatea în legătură cu existența unei formațiuni politice trebuie să ne îndreptăm atenția și cercetările în altă direcție. Momentul în care au părăsit genovezii cetatea este legat de cucerirea Yeni-Salei de către turcii otomani. Considerăm că cetatea a trecut direct de la genovezi la otomani deoarece materialele arheologice și numismatice pe care le-am cercetat nu arată o interpunere între ele a altor vestigii, iar analiza descoperirilor monetare este grăitoare: tezaurul moldovean de la Petru Mușat a fost ascuns în timpul unor evenimente

⁸⁰ Cf. O. Iliescu, Localizarea vechiului Licostomo, lucr. în ms.; idem, A stăpînit Dobrotici la gurile Dunării?; Com. prez. la sesiunea științifică a Muzeului arheologic Constanța, 16–18 octombrie 1970. Pînă acum părerile emise de domnia sa rămîn în stadiu de ipoteză, deși sînt bine fondate științific.

Fig. 6. Fragment din harta lui Ignațiu Albrecht (sec. XVIII).

deosebite petrecute înainte de sfârșitul domniei sale (1391), iar primele monede turcești care apar la Yeni-Sale sînt emise de Baiazid I Ilderim și datează din 1388–1389⁸¹, data primei cuceriri a Dobrogei. Aceste informații sînt confirmate de cronicarul turc Evlia Celebi, care, deși dă dovadă de multă fantezie în scrieri, ne furnizează în cazul de față o știre exactă, însemnată, afirmînd că cetatea Yeni-Sale a fost cucerită după lupte grele de Baiazid Ilderim. După o scurtă stăpînire turcească (1389–1396) nordul Dobrogei a fost cucerit de domnul Țării Românești, Mircea cel Bătrîn. Din timpul stăpînirii sale (1396–1416) ne-au rămas, probabil, monedele moldovenești emise în timpul lui Alexandru cel Bun, și tezaurul cu monede din Țara Românească datînd din timpul lui Mircea, care a fost ascuns probabil în momentul recuceririi Dobrogei (1416–1417) de către otomanii conduși de Mehmet I Celebi. Cronicarul turc Sükrüllah, narînd despre expediția lui Mehmet I Celebi împotriva lui Mircea și despre recucerirea Dobrogei scria: „Sultanul s-a îndreptat către necredinciosul din Țara Românească (Eflak), cel cu gînduri rele. În partea aceea se aflau trei cetăți care din pricina ghiaurilor fără de minte erau ruinate. El a făcut ca toate trei să înflorească una se numea Isaccea (Sackgi), a doua Yeni-Sale, iar a treia se numea Giurgiu (Iörkövi)”. Pasajul ne furnizează o serie de date prețioase, arătîndu-ne starea fortificațiilor – ruinate, cauza ruinării, probabil se referă la războaiele prin care Yeni-Sale a fost cucerită de la turci. Importanța cetății este pusă pe același plan cu Isaccea și Giurgiu – și, în fine, refacerea ei, care ne poate indica una din reconstrucțiile pe care le-am observat pe paramenți.

Turcii au stăpînit și folosit cetatea tot secolul XV, vreme din care au rămas numeroase monede care alcătuiesc o serie continuă cronologic pînă la sfîrșitul sec. al XV-lea. Absența monedelor din sec. XVI, evoluția istorică din nordul Dobrogei, schimbarea echilibrului politic de la gurile Dunării la sfîrșitul sec. al XV-lea prin cucerirea de către turci a Chilie și Cetății Albe (1484) coroborate cu rezultatele cercetărilor geomorfologilor⁸², hidrologilor și biologilor care dovedesc terminarea procesului de formare al cordoanelor de nisip care separă Razelmul de mare și de Babadag, blocarea gurilor Cernet și Dunavăț, ne determină să afirmăm că cetatea Yeni-Sale și-a pierdut importanța sa și a fost părăsită la sfîrșitul sec. XV sau începutul sec. XVI. Abandonarea cetății era firească deoarece ea fusese construită ca o cetate navală, iar acum Razelmul devenise dintr-un golf un lac, traficul maritim nu se mai efectua pe el, un atac maritim cu vase de mari proporții nu era posibil în această regiune în care puteau pătrunde cu greutate numai șicile cazacilor⁸³, ale căror atacuri puteau fi oprite de garnizoana din Babadag și, în fine, drumurile comerciale de uscat, erau departe, deci supravegherea lor nu justifica menținerea unei garnizoane la Yeni-Sale. Părerile expuse de noi asupra cetății Yeni-Sale reprezintă un punct de plecare în discuțiile asupra acestui frumos monument, iar prezentarea sumară a trecutului cetății Yeni-Sale⁸⁴ trebuie completată. Realizarea acestui deziderat este posibilă dacă se vor publica rezultatele cercetărilor arheologice și se vor continua săpăturile, dacă se vor face noi cercetări în arhivele italienești și turcești care pot lumina multe pagini întinse ale evului mediu dobrogean și românesc, prin descoperiri de mare valoare ca aceea a cercetătorului francez Robert Henri Bautier⁸⁵ care a descoperit în arhivele Genovei registrul cartular al notarului din

Chilia, Antonio di Podenzolo, prima frescă vie a unui oraș românesc port medieval. Credem că este necesar pentru a se opri lentă dar constantă degradare a cetății Yeni-Sale, remarcabil monument de arhitectură militară medievală, să se înceapă imediat lucrări de restaurare și consolidare.

ABSTRACT

Between the lakes Razelm and Babadag at 7 km south-east of the oldest European Turkish settlement, on a hilltop overlooking its surroundings, lies the ruins of a medieval fortress, (fig. 1). They are the remains of the fortress of Yeni-Sale or, according to others' opinions, the fortress of Heraclea.

The author illustrates that the remains of fortifications could be framed dimensionally as a "castle" according to western terminology and as a "fortress" according to Romanian terminology, term he suggests to be used for the above mentioned ruins. He suggests also to use as a definitive name for this place, the historic one, i.e. Yeni-Sale.

Yet no study has been carried on this fortress, the biggest existing in the North of Dobroudja, and no results of archaeological excavations have been published. On the basis of the investigation of ruins, archaeological findings, maps, coins and chronicles referring at the existence of the fortress, the author started an analysis of the ruins, suggesting some elements for further consideration.

Dobroudja was the most favoured Romanian region during the Early Middle Ages by its geographical layout between trade both inland and sea ways, by its political connections. The highest degree of development of Dobroudjan civilization reflected in architecture, can be observed in some military buildings as the fortress Pacuiul lui Soare (Xth century), the fortress of Hirșova and the fortress of Yeni-Sale.

The fortress, preserved in enough good conditions, is featured by typical medieval lines, with an irregular polygonal layout (fig. 3) which follows the contour of chalky rock edges at the tableland top, where it lies. The fortress walls, with an excellent strategic position, have a height of 6–7 m, a thickness of 3 m and it is flanked by rectangular and hexagonal towers and bastions. Today are preserved in good conditions only the south – east side (fig. 1) with the main gate bastion (fig. 2 A, fig. 6) the main gate (fig. 2 B, fig. 6), the great tower (fig. 2 C, fig. 6) the wall between the two towers (fig. 2 C, fig. 6) and an hexagonal corner tower (fig. 2 D, fig. 1); the north, east side with an hexagonal tower (fig. 2 F), a small rectangular tower (fig. 2 G) and a rectangular tower (fig. 2 H, fig. 7) where a loop hole can be seen (fig. 4, fig. 8).

The investigation of the ruins, performed by the author, allowed the assertion that the building material and techniques are similar with those of the "low fortress of Hirșova" built by the Genoese. Some questions deriving from the factors which determined the selection of fortress layout, fortification technique, date of building, the origin of the builders and finally the historic importance of the fortress, confronted the author.

To solve these problems he related the data of historical sources with the results obtained by geomorphologists and geographers.

The fortress position has been selected taking into account the survey of sea trade on Razelm Golf – changed in a lake by deposition of sand banks during the Middle Ages –, the commercial connections with Danube Delta and the way to Seleucid Turks town, Babadag.

Thus it should have been a sea fortress with an harbour with double function: military and commercially. The author feels that the trade harbour should have lain towards the north west side of the fortress, on the Razelm shore where the remains of a medieval settlement, not searched yet, can be seen. The likeness with the walls of the "low fortress" Hirșova, the building technique, the dating of coins, ceramics, weapons and tools discovery allowed to the author to suggest as date of fortress building the last quarter of the XIIIth century.

The analysis of the whole historic conditions allowed to think that the fortress was built by the Genoese and not by Byzantines as it was supposed before. Towards the end of the XIIIth century, the Genoese of the north of Dobroudja had also the monopoly of seafaring and were interested to build a sea fortress. The only ones to have money to build such a fortress were the Genoese merchants. They built similar fortresses at Sudak (Crimea) and other Black Sea regions. After consulting maps of XIVth and XVth centuries, the author identified the Fortress of Yeni-Sale with the place appearing in Genoese maps under the name of Bambola or Pampulo, defined in the text of the "Greek itinerary" as a "fortress".

It is difficult to determine the historic role played by the fortress because of the lack of written sources. The author suggests that this fortress was a military and political centre, and at the same time a custom point for the Genoese who ruled the country. The fortress was conquered (1389) by Sultan Bajazet Ilderim (1388–1403), event described by the Turkish chronicler Evlia Celebi. Later on, the fortress was conquered from the Turks (1396) by the Wallachian prince Mircea the Oldest (1386–1418). The Turkish chronicler Sükrüllah describes the conquest of the fortress (1417) by Sultan Mehmet (1413–1421). From this date the fortress was held by the Turks and it was deserted at the beginning of XVIth century when the Gulf of Razelm became a lake. Thus the sea ways have been interrupted and the Turks used another fortresses to hold the region. The historic role played by the fortress Yeni-Sale outlined here, could be deepened by bringing out the archaeological findings, and by new investigations performed in Italian and Turkish records to amplify this study, considered only as a starting analysis.

⁸¹ Două monede se află la cabinetul numismatic din Constanța și a treia probabil la Muzeul de istorie din Galați.

⁸² Vezi nota 67.

⁸³ Cercetările noastre în curs, ne confirmă ipoteza că cetatea a fost părăsită la începutul sec. al XVI-lea. Turcii au privit probabil cu dezinteres atacurile piratilor cazaci, care atunci cînd atacau Babadagul, sec. XVI–XVII, treceau prin fața cetății Yeni-Sale, care era părăsită.

⁸⁴ Pentru menționarea localității Yeni-Sale între sec. XVI–XVIII în izvoarele cartografice v. C. C. Giurescu, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, Constanța, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, 1966.

⁸⁵ Cf. R. H. Bautier, *Notes sur les sources de l'histoire économique médiévale dans les archives italiennes* în „Mélanges d'archéologie et d'histoire”, Ecole française de Rome, no. 60, 1948, pp. 188–189.

Ținutul cuprins între Maramureș, Bihor și Cluj, care constituie astăzi județul Sălaj, este cunoscut din vechi timpuri sub numele de Țara Silvaniei (a pădurilor). Culmile muntoase ale Meseșului și ale Plopișului, dealurile domoale ale platformei sălăjene, văile tăiate de riurile Someș, Almaș, Agriș, Crasna, Barcău, fac din Sălaj un pitoresc peisaj. Pe lângă aceste frumuseți ale naturii, ținutul păstrează și vestigiile unei tumultuoase istorii.

Văile numeroaselor ape au atras, din cele mai vechi timpuri, statornicirea de-a lungul lor a numeroase așezări omenești. Adesea nevoiți să ia calea tănuită a munților în fața prădăciunilor turcești și tătărești, cu precădere în secolele XVI și XVII¹, supraviețuitorii reveneau de fiecare

dată la vatra arsă, înjghebindu-și alături alta nouă. O atestare a densității populației din această zonă o constituie conscripția lui Bucov din anii 1760–1762, care consemnează în 242 localități, identificate pe actualul perimetru al județului, peste 12 000 familii românești².

Cadrul natural al Sălajului, întinsele păduri, au oferit locuitorului său materialul din care și-a clădit locuința și lăcașul de cult. Unele sate, așezate între dealuri, mai izolate de spiritul înnoitor al urbanizării, păstrează și astăzi locuința strămoșească din lemn, învelită cu paie. În plămădirea lăcașului de cult, care a însemnat pentru vremurile feudale, în Transilvania, și factorul politic și social al vieții satelor românești, și-a pus meșterul lemnului toată priceperea sa. Conscripția lui Bucov, surprinde în așezările sălăjene 203 biserici românești (184 ortodoxe și 19 unite). Din cercetările bibliografice, din informațiile de teren, a rezultat că pînă în anul 1800 nu au fost edificate în această zonă decît două biserici de zid, la Bădăcin și Meseșenii de Sus, amîndouă în secolul al XVIII-lea. Lăcașul de lemn a fost deci caracteristic Sălajului. În secolul

¹ Stoica D., Lazăr I., *Schița monografică a Sălajului*, Șimleul Silvaniei, 1908, p. 21–23; *Sematism*, Blaj, 1900, p. 150–151.

² V. Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760–1762*, în „Anuarul Inst. de Istorie Naț.”, III, Cluj, 1926, p. 616–700. Județul are astăzi 287 așezări. Dintre acestea am identificat în conscripție 242 (18 sînt sate noi, foste cătune, 27 nu apar, deși sînt vechi localități).

Fig. 1. Harta județului Sălaj, amplasarea geografică a monumentelor studiate.

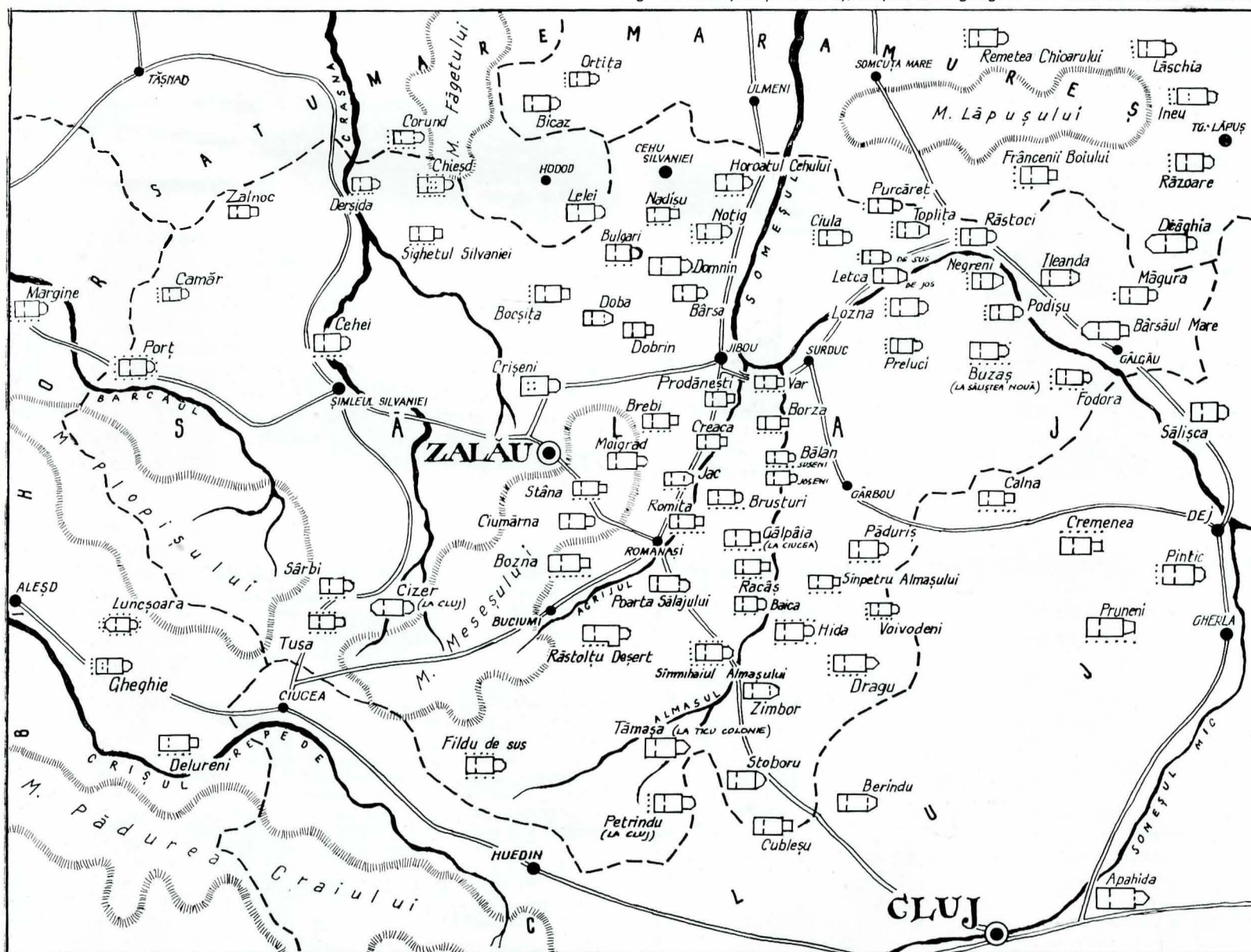

Fig. 2. Biserica de lemn din Baica, după restaurarea din 1969.

al XIX-lea, numeroase biserici de lemn au dispărut. Datorită șubrezirii, unele au fost răpuse de calamități naturale, ca străvechiul lăcaș din Șimleu, dărîmat de o vijelie la 8 iulie 1866. Altele ard, ca biserica din Mălădia, sau biserica veche din Crișeni, cuprinsă de flăcări în 1846, după cum aflăm consemnat pe o „Cazanie de Rimnic” (din 1748) singura salvată de foc și aflată în lăcașul construit ulterior. Cele mai multe biserici de lemn au dispărut datorită modei lăcașului de zid, care în treacăt fie spus, nu se încadrează de fel peisajului sălăjan. În aceste condiții au fost dărîmate, la numai un an de la ridicarea bisericii de zid (1896), lăcașul de lemn din Bănișor, despre care poporul povestea că era unul dintre cele mai vechi din Sălaj, de pe vremea lui Bella al IV-lea, altarul fiind atît de mic, încît preotul cu mare greutate îl putea înconjura, biserica din Cheud, de la 1550, cea din Băița, de la 1637, și cea din Aghireș din 1638. Ne oprim cu exemplificările acestui proces de dispariție a lăcașului de lemn, amintind ca fapt concludent, că de la 36 biserici de zid cîte avea Sălajul în 1867, numărul lor a crescut în decurs de patru decenii la 71³.

Regretul dispariției fizice a lăcașurilor de lemn este accentuat de mistuirea lor, cu rare excepții, fără a fi lăsat posterității, în vreun fel, imaginea lor. Fenomenul s-a petrecut: aidoma și în ultimul timp. Biserica din Marin este demolată în 1963, iar cea din Lemniu, datată 1598⁴, dispare în 1958, nemaiputînd afla despre ea de la localnici decît că semăna cu cea din Letca.

Din numeroasele lăcașuri de lemn sălăjene, astăzi mai dăinuie nemodificate 59 (fig. 1) cărora trebuie să le alăturăm și cinci biserici originare de aici, dar mutate ulterior și anume: cele de la Petrindu și Cizer, aflate în Muzeul etnografic din Cluj, biserica din Gălpiia, mutată în 1935 la Ciucea, cea din Tămașa la Ticu-Colonie (jud. Cluj) și cea din Buzăș, restaurată de curînd în satul clujean Săliștea Nouă.

Cele 64 lăcașuri de lemn ce au stat în atenția noastră aparțin secolelor XVII–XIX. Dacă pentru bisericile înălțate în ultimele două veacuri, precizarea timpului de edificare nu a constituit o problemă, pentru cele mai vechi lucrul a fost dificil. Dată fiind vechimea lor și desele mutări cu

durgalaua, ele au pierdut actul lor de edificare. Ca o confirmare a tradiției mutării ne stă nu numai numerotarea birnelor, spre a nu fi încurcate, dar pentru unele avem chiar inscripții cu consemnarea evenimentului.

În datarea lăcașurilor din secolul al XVII-lea am dat crezare tradiției numai atunci cînd era sprijinită de caracteristicile stilistice ale acestora. Cercetări istorice și arhitectonice ne-au determinat să atribuim secolului al XVII-lea, 17 lăcașuri de lemn sălăjene. Inscripțiile datează în acest veac următoarele biserici: biserica din Zimbtor din 1643, an înscris pe poarta veche a lăcașului; inscripția în limba slavonă săpată pe prestolul bisericii din Baica, atestă ridicarea sa în 1645 (fig. 2); actul de înfiripare a bisericii Sf. Maria din Letca, „a iobagilor” cum este cunoscută îndeobște, este săpat în lemn pe peretele de sud. El glăsuiește: „Această sfîntă biserică o au făcut Iacob Ionașco și cu popa Văsiu în anul Domnului 1665 luna martie ziua 11”; ancadramentul ușii, cu dibăcie sculptat, al bisericii din Bălan-Joseni, poartă săpat „leat 1695 luna aprilie ziua 20”; din inscripția de pe prestolul bisericii vechi din Ileana, vremea a lăsat descifrabile numai cifrele indicînd mia și sutele, „16.”; faptul că pisania bisericii din Doaba Mică, înscrisă pe ancadramentul ușii de intrare, astăzi indescifrabilă, este în limba slavonă, cît și existența în patrimoniul său a unor cărți din secolul al XVII-lea („Cazania lui Varlaam”, „Evanghelia din 1682 de la București”), la care am adăugat considerente constructive, ne-au determinat să nu înlăturăm tradiția ridicării sale la începutul secolului al XVII-lea. Merită să menționăm că, conscripția lui Bucov nu înregistrează la Doaba Mică nici o familie românească și nici biserică⁵. Bibliografia veche consemnează că originala biserică din Bulgari a fost ridicată în 1547⁶. Ea aparține cel mai tirziu secolului al XVII-lea. O inscripție săpată pe latura de sud amintește numai „cînd au șindrilitu 1783 Lazăru meșteru”. Tradiția locală păstrată pentru biserica din Birsăul Mare spune că ea a fost construită la 1690. O năvălire tătărească arde satul din care nu scapă decît lăcașul bisericesc. Revenind, sătenii și-au înjghebat o nouă vatră sătăască, biserica rămînînd mult timp izolată, mai aproape de malul Someșului. O bucată de lemn, prinsă în partea superioară a ancadramentului ușii de intrare, consemnează că „această sfîntă biserică a fost adusă la anul 1805”⁷.

Secolul al XVIII-lea este prezent în arhitectura de lemn a Sălajului cu 39 biserici. Dintre acestea majoritatea, 24, sînt dateate cert, prin inscripțiile și însemnările păstrate. Pentru celelalte, pisanile de pictură, notările de pe cărțile vechi, datele conscripției lui Bucov, au venit în ajutor la fixarea lor în cadrul secolului. Inscripțiile lăcașurilor sălăjene, aflate pe ancadrame, prestoluri, catapetesme, pereți etc., sînt lapidare, rareori cuprinzînd alături de văleat, numele meșterului sau alte informații. Vom aminti, cronologic, cîteva inscripții în sprijinul afirmației noastre. Trebuie să fim totuși recunoscători nedibaciului meșter care, mutînd partea superioară a frumosului ancadrament al bisericii din Brusturi, a lăsat, fără intenții, neatins „văleat 1701”. Din inscripția săpată cu stîngăcie deasupra intrării în prețioasa biserică din Sirbi, afli cu destulă greutate că „fecior Boiț Ion Inat, Boițea Ion este ctitor că au dat ecleja, Ivan Drumită au lucrat trei zile... Gabor Biși, hîrtire, 1777, luna februarie 16 zile, popa Achim”. Subliniem și de această dată, ca semnificativ, că nici lăcașul din Sirbi, datat în mod indubitabil, nu este înregistrat de conscripția lui Bucov din 1760, deși ea amintește aici 38 familii ortodoxe⁸. Lipsa lăcașului pune semn de întrebare și asupra exactității numărului de familii. Pisania bisericii din Dobrin ne transmite că a fost ridicată în „anii Domnului 1720

⁵ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 664.

⁶ Stoica D., Lazăr I., *op. cit.*, p. 266.

⁷ Celelalte biserici dateate în secolul al XVII-lea: biserica fostei mănăstiri Strîmba de la Păduriș (vezi I. Cristache Panait, *Bisericile de lemn de pe valea Almașului*, în „Monumente Istorice. Studii și lucrări de restaurare”, 1969); Negreni, după construcție, tradiție, cărți vechi; Sighetul Silvaniei, 1632, adusă de la Sălejeni (cf. Petri Măr, *Szilagy Varmegye Monographiaja*, vol. IV, p. 499–500; Stoica D., Lazăr I., *op. cit.*, p. 272); Purcăreț, tradiție 1698; Petrind, tradiție 1612; Bocșița, tradiție 1625; Poarta Sălajului, tradiție secolul XVII, a fost dărîuită în 1840 de poporeni din Răstolțul Mare; Sînpetru Almașului, secolul XVII; Bălan-Cricova (vezi I. Cristache Panait, *op. cit.* p. 139).

⁸ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 669.

³ Stoica D., Lazăr I., *op. cit.*, p. 179, 253, 197, 228, 194, 66.

⁴ Clopotul bisericii de lemn, azi în biserica nouă, cu inscripția „1598 Provnit me fecit, 1598 Lemniu”.

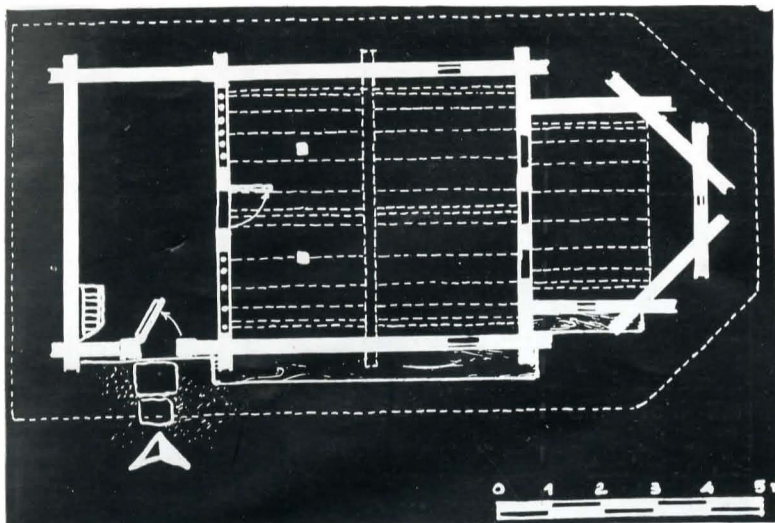

Fig. 3. Biserica din Bălan-Joseni, plan.

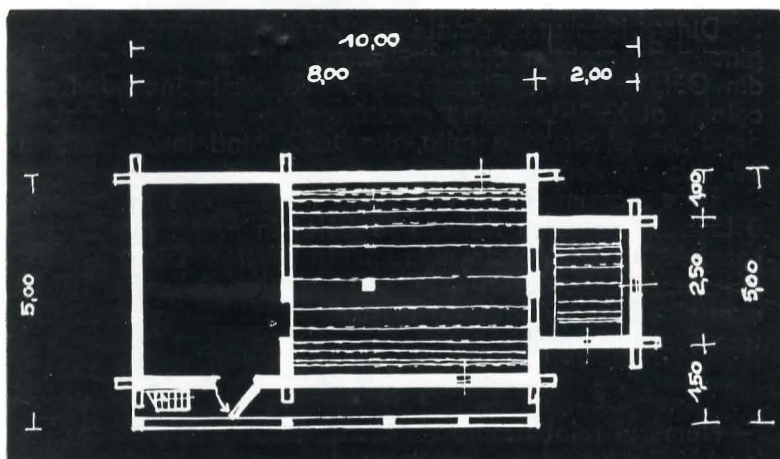

Fig. 4. Biserica din Sighetul Silvaniei, plan.

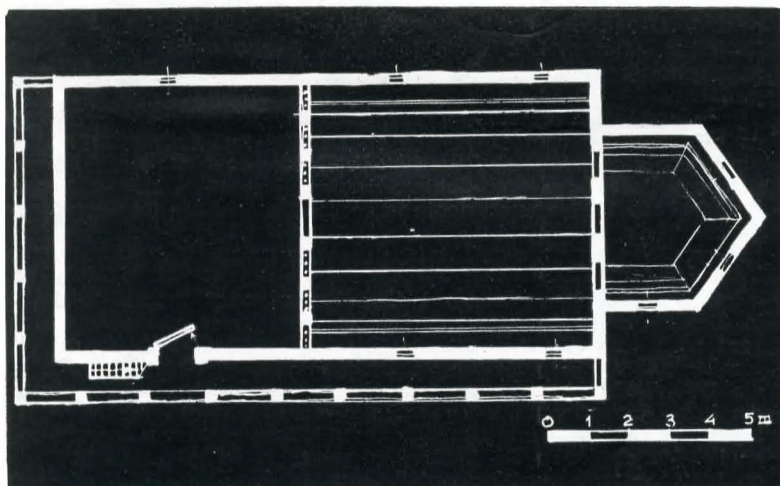

Fig. 5. Biserica din Dragu, plan.

Fig. 6. Biserica din Bulgari, plan.

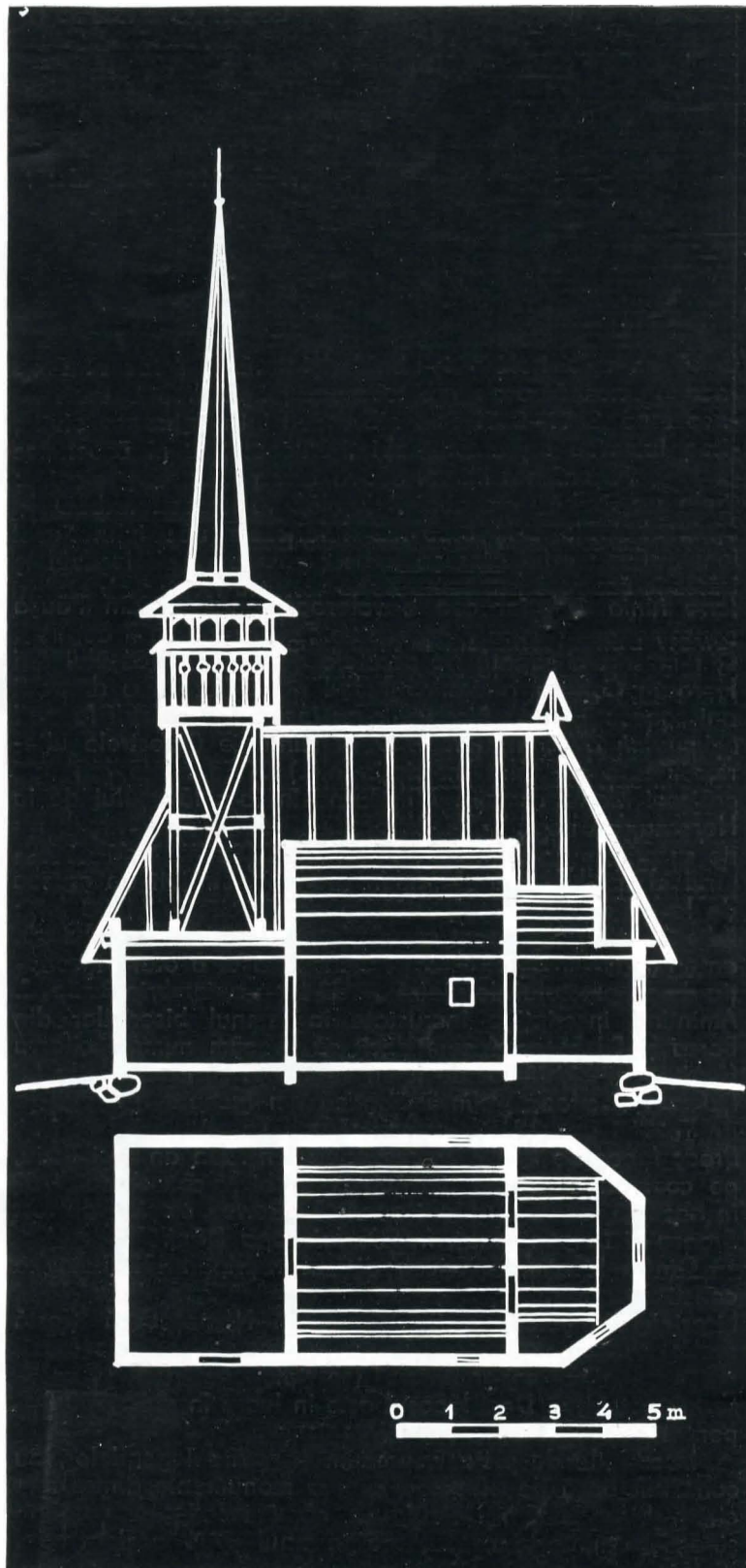
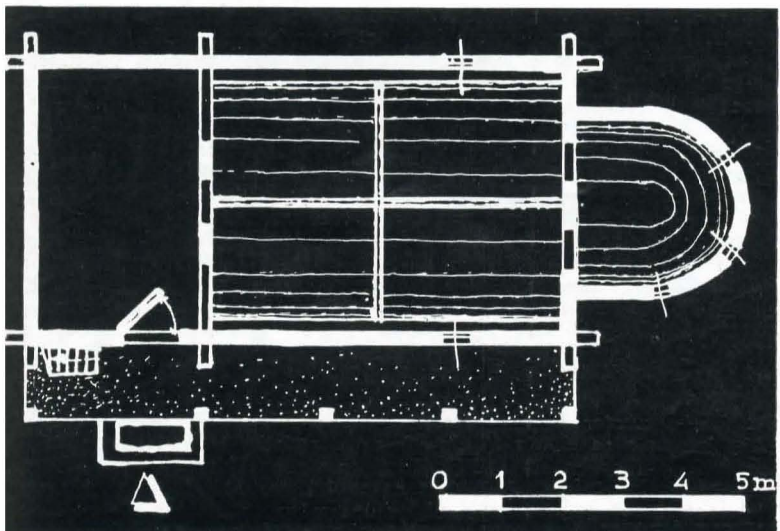
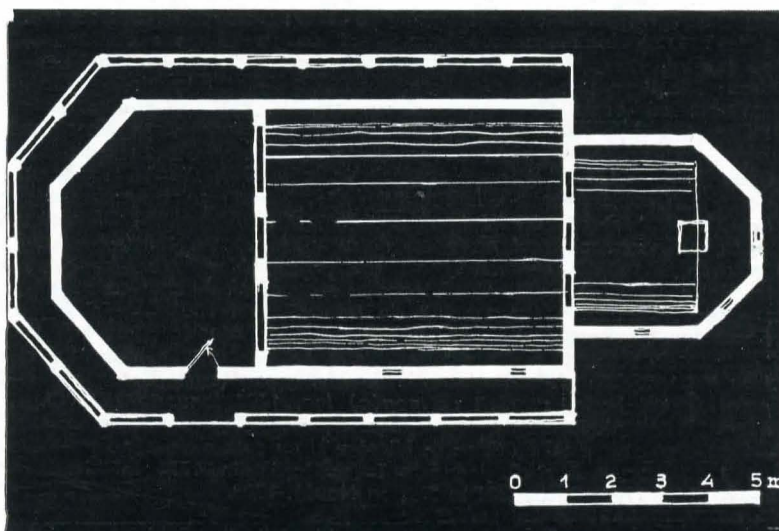

Fig. 7. Biserica St. Maria din Letca, plan și secțiune.

Fig. 8. Biserica din Cizer, plan.

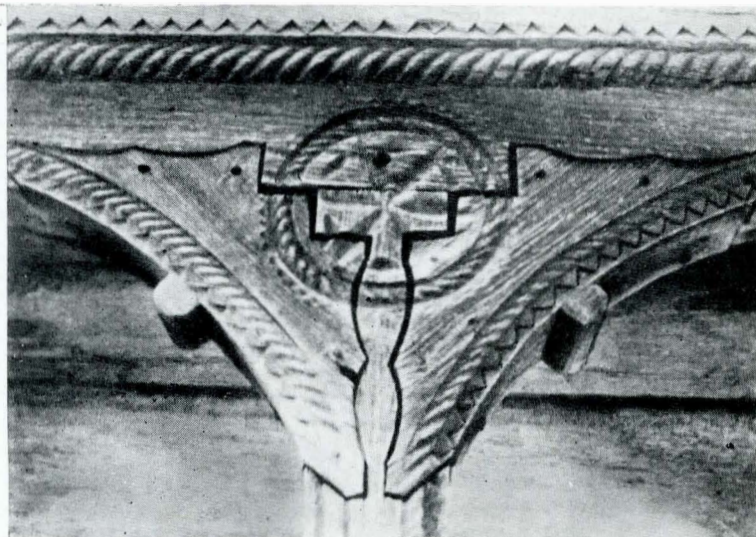

Fig. 9. Decor sculptat la prispa bisericii din Tusa.

Fig. 10. Biserica din Zimbor.

luna iunie 17ta, iar cea a valoroasei biserici din Păușa consemnează pentru ridicarea sa „1730 ziua de 7 august”. Din inscripția săpată pe peretele de sud al lăcașului din Horoatu Cehului aflăm că lucrul ridicării sale a durat 2 ani „această sfântă biserică s-au început a se zidi la anii Domnului 1747, îngătat 1749 la sfințenie (ferestrele ulterioare făcute au tăiat inscripția n.n.)... în zilele înălțatei crăiesei Maria Terezii”. Aflându-ne în fața lăcașului de la Horoatu, cu bogăția sa decorativă, timpul de săvârșire nu ne surprinde de fel. De la sătenii din Domnin, află că ctitorul bisericii este îngropat în pronaos, străjuit de crucea de lemn, minunat sculptată. Pe ea se citește „1758 luna iulie 22 zile au răposat popa Matei”. Întărirea faptului că, anterior acelei date, a fost ridicat lăcașul o oferă inscripția de pe prestolul de piatră „1753 luna noiembrie 8 zile...”. Amintind inscripțiile încrustate în lemnul bisericilor din Borza și Brebi, nu facem decît să evocăm numele citorva făuritori ai bisericilor de lemn sălăjene: „lată din mila lui Dumnezeu această sfântă biserică am început a o zidi în anul 1758 în biruința crăiesii Marii Terezia, fiind meșter Breaz Ianoș de la Gilău, pis popa Ion”. Un an mai târziu, pe cosoroaba prispei bisericii din Brebi, se consemna „1759 în această vreme au făcut această biserică, meșteri au toșt Breazu și Borzan Ionuț, fratele lui Popa Dănilă”⁹.

Dintre lăcașurile pentru care conscripția lui Bucov a constituit un îndreptar sigur, se numără cea de a doua biserică din Letca, Sf. Iii Arhangheli-Nemeșească (fostă greco-catolică). Conscripția menționează „edificient pro unitis capellam congruentem” (se ridică pentru uniți o biserică potrivită). Deci lăcașul este în lucru în anii 1760–62, pentru cele 10 familii unite înregistrate de conscripție¹⁰.

Inscripțiile de pictură, precum și grafia legendelor, au constituit baza de date a citorva monumente, dintre care cităm biserica din Derșida, a cărei inscripție, aproape ștearsă, amintește executarea în anul 1771 a decorației pictate¹¹.

⁹ Inscripțiile și însemnările celorlalte biserici din secolul al XVIII-lea: Măgura, inscripție 1707; Creaca, inscripție 1710; Hida, inscripție 1717; Fildu de Sus, inscripție 1727; Tămașa (Ticu-Colonie), datată 1729 după icoanele împărătești de la Tămașa; Prodănești, pe prestol, 1730; Nadiș, inscripție 1738 meșterul Gheorghe din Chendrea; Jac, inscripție pe ancadrament 1756; Ceheiu, inscripție „1765, scris-am eu popa Gheorghe”; Cizer, secolul XVIII, „Lucrat Ursu”; Stina, inscripție deasupra ușilor împărătești: „Adormirea Precistei s-au numit hramul ca să păzească tot neamul. Și s-au zidit de iznove în anul 1778 și s-au zugrăvit în anul 1795 iunie... (șters) acest sat Stina în zilele înălțatului împărat Franțis și pravoslavnic de legea grecească neunită în mare prințipat al Ardealului, Gherasim Adamovici, supt cinstitul protopop Petru al Miluanului... (șters) zugrav pop Ion din Unguraș” (azi Românași); Sinmihaiu Almașului, inscripție din 1778, pe timplă: „ingerilor s-au numit hramul ca să păzească tot neamul. Și s-au zidit de isnoavă prin cheltuiala și strădania bunilor creștini din acest sat Pusta Sinmihaiu, în zilele înălțatului împărat Francisc din pravoslavnicia arhiepăstoriei mării sale Ion Bob vlădica Făgărașului, cinstit protopop Vasile Bata, cinstit preot Andrei Toma, zugrăvit de pop(a) Ion, 1794 ianuarie 20”; Ciurmăna, 1771, după icoanele împărătești; Raciș, inscripție pe altar: „acest slintoltariu au plătit popa Nicolae și cu soțu dumisale Toadora, an 1783 august 8 zile”, icoanele împărătești din 1774 în biserica nouă; Poș, 1792; Buzaș (azi la Siliștea Nouă), 1798.

¹⁰ V. Ciobanu, op. cit., p. 671.

¹¹ Grafia legendelor de la pictura bisericii din Cubleş aparține

Dintre lăcașurile datate pe temeiul însemnărilor marginale ale vechilor tipărituri, amintim interesanta biserică din Gălpîia (azi la Ciucea). Este înălțată la începutul secolului al XVIII-lea, cînd este înzestrată cu un „Chiriadromion” de la Alba Iulia, din 1699, fiind înregistrată în 1733 de conscripția lui Klein¹².

Lista monumentelor istorice a inclus, pînă în prezent, 8 lăcașuri de lemn ridicate în Sălaj în prima jumătate a secolului trecut. Aceste monumente păstrează în slova înnoitoare a veacului al XIX-lea, actele lor de edificare¹³ în care sînt pomeniți adesea meșteri, ctitori, uneori chiar întreg consiliul parohial.

Numărul relativ mare de lăcașuri de lemn păstrate într-un județ mic ne-a permis unele considerații de tipolo-

secolului al XVIII-lea; ea a fost ridicată probabil la începutul secolului XVIII; apare în conscripția din 1733, cf. *Sematism*, Blaj, 1900, p. 256. Cf. inscripției, biserica din Chieșd a fost pictată în 1792; lăcașul aparținînd în conscripția lui Bucov cu 60 familii ortodoxe, a fost construit înaintea anilor 1760–1762, cf. V. Ciobanu, op. cit., p. 664.

¹² *Sematism*, Blaj, 1900, p. 281. În însemnările de pe cărți apare ca existentă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea; biserica din Bîrsa, este consemnată de Bucov, cf. V. Ciobanu, op. cit., p. 663; biserica din Bozna are un „Chiriadromion” din 1699, un Triod din București din 1726 etc.; ea apare în conscripția lui Klein (cf. *Sematism*, Blaj, 1900, p. 150) și a fost construită probabil la începutul secolului al XVIII-lea. Considerații istorice asupra celorlalte biserici atribuite secolului al XVIII-lea: Tusa, tradiție – adusă din Sereghiu cu 290 ani înainte (deoarece în 1707 se construiește dincolo de deal, în Sirbi, o biserică avînd-o ca model, este posibil ca biserica din Tusa să fi fost adusă în sat, sau construită acolo, în primii ani ai secolului al XVIII-lea); Moigrad, tradiție 1730, apare în conscripția din 1760–1762, cf. V. Ciobanu, op. cit., p. 663; Toplița, tradiție adusă din Lozna (asemănarea ei cu bisericile din secolul al XVII-lea de la Letca (Sf. Maria), Negreni și Ileanda îndreptățește datarea ei în anul 1700, cf. Stoica D., Lazăr I., op. cit., p. 662); Camăr, înainte de 1800, cînd se toarnă clopotul cel mare (cf. Stoica D., Lazăr I., op. cit., p. 216, 217); Stobor, 1791, cf. *Sematism*, Blaj, 1900, p. 253; Biserica din Var, a fost datată în 1820 după inscripția de pe prispă: „prin mine popa Damian”. Apare în însemnările de pe cărți ale bisericii în secolul al XVIII-lea. Este înregistrată de conscripția lui Bucov, cf. V. Ciobanu, op. cit., p. 647. Considerăm că prispa este adăugată: faptul că popa Damian este îngropat pe prispă în 1830, poate confirma ipoteza că el a fost numai ctitorul prispei. Lăcașul, după tehnica de lucru, cit și după considerentele de mai sus, se înscrie în secolul al XVIII-lea.

¹³ Bisericele din secolul al XIX-lea: Răstolțul Deșert, 1810, inscripție de pictură; Dragu, inscripția: „s-au ridicat această sfîntă biserică din pașite, în anul 1806 și s-au săvîrșit în anul 1809 și s-au zidit cu toată cheltuiala satului și cu ajutorul domnului locului, fiind meșter din lemn Ion Dino... (șters) ...”; Lozna, inscripția: „edificatam hoc templum ano domini 1813”; Fodora, inscripția: „această sfîntă biserică s-au zidit la anul 1817 fiind paroh locului popa David, ticurător Blăjan Lupuț, cantor Fecariu Cozma, clopotariu Căpîlne Condantin. S-au zugrăvit cu cheltuiala a tot satul împreună în anul 1822 prin umiliții zugrăvi anume Lazăr Tocaci și Biro Lajos, de la Oghiz”; Voivodeni, inscripția: „s-au arăduit a să zidi din pașite în anul 1820 și s-au zidit cu cheltuiala satului fiind paroh locului Colcear Ștefan și fiul său părintele Gheorghe Colcear și fiind ticurător bisericii Elci Ioan. Și s-au săvîrșit această sfîntă biserică de a se zidi în 1822”; Răstoci, inscripție, 1833; Noțig, inscripție, 1835; biserica din Podișu este prototipul bisericilor înecinate de la Lozna și Răstoci. A fost construită probabil la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau începutul celui următor. Păstrează clopotul de la biserica precedentă cu însemnarea „A.D. 1680”.

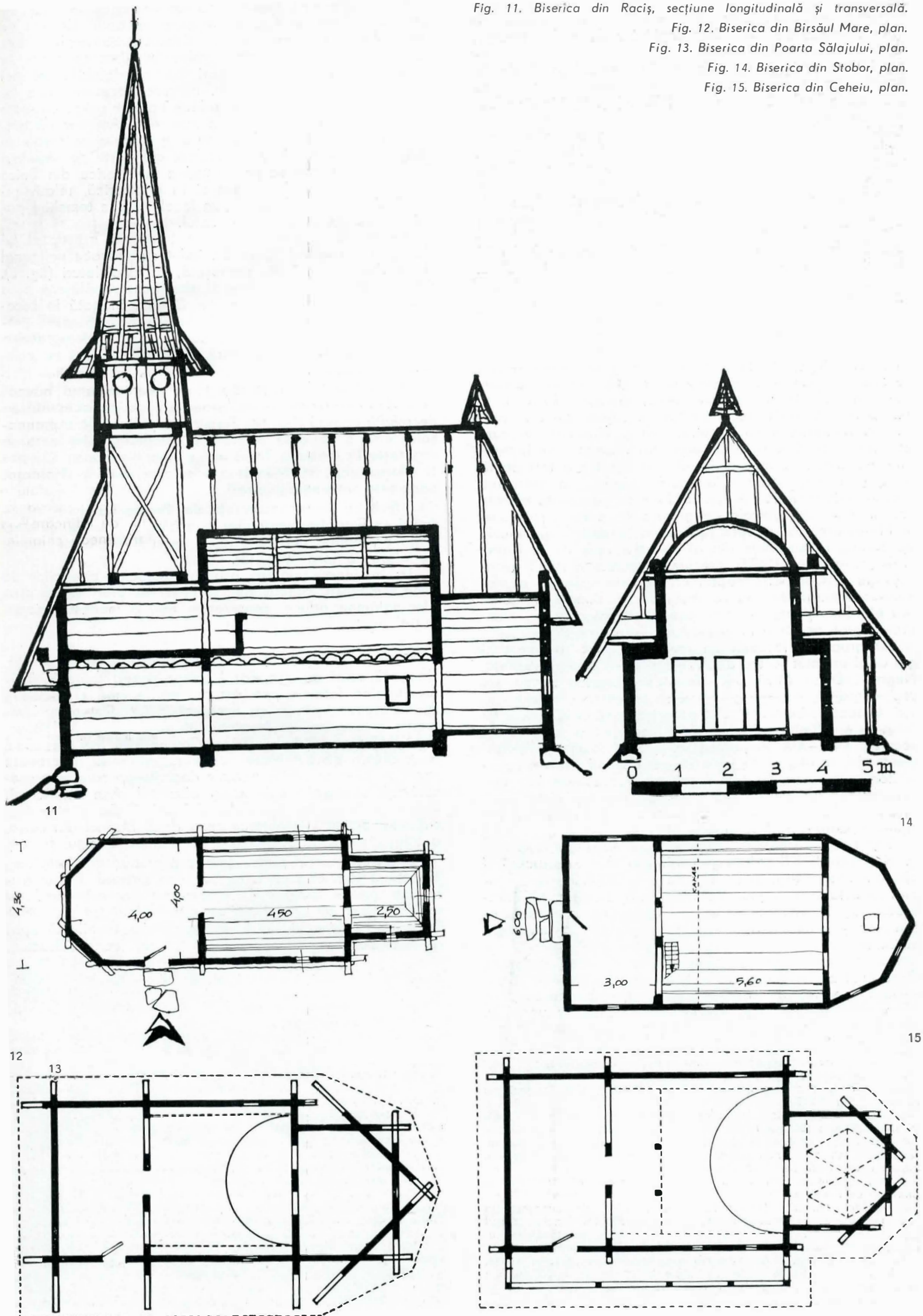
Fig. 11. Biserica din Raciș, secțiune longitudinală și transversală.

Fig. 12. Biserica din Birsăul Mare, plan.

Fig. 13. Biserica din Poarta Sălajului, plan.

Fig. 14. Biserica din Stobor, plan.

Fig. 15. Biserica din Ceheiu, plan.

gie, încercând integrarea lor în marea familie a bisericilor de lemn românești. Cele 64 biserici de lemn menționate aparțin tipului de plan dreptunghiular de veche tradiție. Forma predominantă este cea a navei cu absida răsăriteană decroșată, cu cinci laturi. Ea este înfățișată de 32 lăcașuri, printre care biserici din al XVII-lea veac: cea de la Baica, cele două biserici din Bălan (fig. 3), biserica fostei mănăstiri Strimba, dar și de lăcașuri din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea¹⁴. Aprecierile asupra acestei variante a planului dreptunghiular nu sînt greu de făcut, ea fiind des întilnită nu numai în Transilvania, dar și în Moldova și mai ales în Muntenia unde constituie tipul dominant¹⁵.

O altă formă de plan preferată de meșterii sălăjeni este cea constituită dintr-un dreptunghi cu absida decroșată pătrată. Trebuie să subliniem întilnirea sa frecventă la lăcașurile înșirate pe Valea Agrișului și anume la 9 din 15 biserici cu valoare de monument, toate aparținînd secolului al XVIII-lea. Regăsirea sa, ce-i drept răzleață, și în alte părți ale județului, ne determină să avem rezerve în a considera folosirea acestei forme pe Valea Agrișului mai mult decît în alte părți. Remarcăm că exemplarele răzleațe – și în primul rînd biserica din 1632 de la Sighetul Silvaniei¹⁶ (fig. 4) – se află într-o zonă în care procesul de dispariție al lăcașului de lemn a fost radical, păstrîndu-se numai cîteva biserici. Totuși, prezența sa aici, în exemplare mai vechi decît cele de pe Valea Agrișului, precum și vecinătatea cu o zonă, cea a Bihorului, în care această formă este și astăzi precumpănitoare¹⁷, ne îndreptățește ipoteza că lăcașul cu absida pătrată a fost dominant în întreaga țară a Sălajului, tradiția sa persistînd însă la adăpostul Văii Agrișului. Biserica cu absida pătrată este întilnită atît dincolo de granița de nord a județului, în Maramureș, cit și spre răsărit, în județul Cluj, dincolo de Someș, la bisericile din al XVII-lea veac de la Calna (1672), Cremenea (1677), precum și la cea în ruină avansată de la Oșorhel¹⁸. Faptul că această variantă a planului dreptunghiular nu se regăsește în Banat, Muntenia sau Moldova poate constitui punctul de plecare al cercetării originii acesteia în arhitectura Transilvaniei.

Un grup de 7 lăcașuri din al XVII-lea veac, sau din pragul celui următor (Letca de Jos – fig. 16 –, Zimbora, Ileanda, Negreni, Doba Mică, Jac, Toplița) păstrează forma, de veche tradiție, a navei cu absida nedecroșată, cu trei laturi. În toate provinciile țării, această formă a lăcașului de lemn este întilnită atît la biserici vechi cit și la cele din secolele XVIII–XIX. Regăsirea sa în Sălaj numai la monumente din secolul al XVII-lea dovedește nepreluarea acestei forme de către meșterii locali pentru secolele mai noi. Fenomenul este asemănător județului învecinat al Clujului, în care varianta este rar întilnită, și anume la biserica din Ticu-Sat, datată de inscripție în 1641.

Trei biserici sălăjene conservă tipul de plan cu unghi în axul absidei. Bisericile din Tămașa (azi la Ciucea) și cea din Dragu (fig. 5) au absida decroșată, cu patru laturi, iar celălalt exemplar, biserica din Stobor (fig. 14), înfățișează un dreptunghi cu absida nedecroșată avînd același număr de laturi. Subliniem că singurul lăcaș cu unghi în ax de pe teritoriul județului Cluj, cel din Aghireș, s-a născut tot pe plaiuri sălăjene, în satul Văleni (comuna Cristolț) și a fost strămutat în noua așezare în 1937. Conservată în exemplare izolate, în Bihor, Banat, zona centrală a Transilvaniei, ca și în Muntenia¹⁹, absida cu unghi în ax constituie de asemenea o problemă ce merită o atentă cercetare.

¹⁴ Birsa, Brusturi, Buzaș, Ciumărna, Ceheiu, Camăr, Domnin, Derșida, Fildu de Sus, Lozna, Măgura, Moigrad, Noțig, Păușa, Podișu, Purcăreț, Porț, Petrindu, Răstoci, Răstolțu Deșert, Sirbi, Sinmihaiu Almașului, Tusa, Voivodeni.

¹⁵ R. Crețeanu, *Bisericile de lemn din Muntenia*, București, 1968, p. 38–46 (54 din 150 biserici).

¹⁶ Bisericile cu absidă pătrată: Bocșița, Brebi, Borza, Bozna, Cubleșul, Creaca, Dobrin, Gălpia, Nadiș, Prodănești, Raciș, Romita, Sinpetru Almașului, Stina, Var, Zalnoc.

¹⁷ 17 exemplare din 52, printre care biserica din 1651 de la Cimpanii de Pomezau.

¹⁸ Două exemplare, tot din secolul al XVII-lea, sînt cunoscute în zona centrală a Transilvaniei: biserica de la Piriul Doamnei, orașul Toplița și cea de la Chețani, jud. Mureș, cf. Eugenia Greceanu, *Tipologia bisericilor de lemn din zona centrală a Transilvaniei*, în „Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare”, 1969, p. 51–54.

¹⁹ În Bihor bisericile din Brădet, Belejani, Valea de Jos, Rotărești; în Banat: Cebza, Povirgina; în Hunedoara: Alun, Muncelul Mare, Tomnatecul de Jos; în zona centrală a Transilvaniei: Văleni (fost

Formă specifică zidăriei, absida semicirculară este înfățișată în zona de care ne ocupăm de două lăcașuri de lemn. Merită să cităm în mod deosebit remarcabila executare a acestei variante a planului dreptunghiular la străvechea biserică din Bulgari (fig. 6), databilă cel mai tîrziu în secolul al XVII-lea²⁰. Întilnirea acestei forme într-o zonă în care biserica de zidărie lipsește ridică un semn de întrebare asupra sursei de inspirație. Amintim că tendința spre forme semicirculare a meșterului sălăjean se întrevide și în tălpile semicirculare ale părții de răsărit a lăcașului, așa cum se poate vedea la biserica din Baica (secolul al XVII-lea), precum și la o biserică, relativ recentă, din Brebi, ridicată, spun localnicii, pe temelile primei biserici pe care a avut-o satul.

Biserica din Cizer, mărturie a talentului artistic al lui Horia, este singurul lăcaș din județ cu pronaos poligonal și cu absida de răsărit decroșată, cu cinci laturi (fig. 8). Că această formă au avut-o și alte lăcașuri sălăjene ne-o dovedește biserica de lemn din Gilgău, înălțată în secolul al XVII-lea²¹, aflată astăzi în satul vilcean Suesți²², precum și biserica din Căpîlna, datată după o fotografie a inscripției, în 1660, și descrisă în ultimii săi ani de existență, în 1932²³.

Planul bisericii din Birsăul Mare este rezultatul îmbinării a două străvechi forme, pronaosul poligonal și absida decroșată pătrată (fig. 12). Terminația poligonală a pronaosului este o variantă a planului dreptunghiular care se regăsește în întreaga Transilvanie (inclusiv Banat, Crișana și Maramureș), în Muntenia, dar mai ales în Moldova, unde este precumpănitoare²⁴.

Biserica recent restaurată din Poarta Sălajului înfățișează un plan dreptunghiular cu absida poligonală cu cinci laturi prezentînd particularitatea de a fi decroșată numai pe latura de nord²⁵ (fig. 13).

La o viitoare sinteză asupra tipologiei bisericilor de lemn românești, cunoașterea formelor de plan ale lăcașurilor sălăjene aduce, considerăm noi, o modestă contribuție.

*

Bisericile din județul Sălaj au pitorești învelitori de șită. Unele lăcașuri au acoperișul unitar pentru toate încăperile, urmînd formele pereților, cu pante mari și îndulcire spre margini. Amintim ca remarcabile în acest sens, învelitorile bisericilor din Negreni, Măgura, Moigrad, Păușa, Nadiș, Horoatu Cehului, Stina, Creaca, dar mai ales cea a bisericii din Birsăul Mare, ale cărei proporții îți creează impresia, cînd te afli la poalele dealului pe care este așezată, că streșinile sale ating pămîntul. Alte biserici au învelitoarea absidei altarului mai joasă. Cităm pentru execuția lor artistică învelitorile celor două biserici din Letca, a celor din Borza, Ceheiu, Camăr, Zalnoc, Podișul și Porț.

În fiecare caz în parte, deasupra pronaosului este amplasat un turn clopotniță de secțiune patrată. Turnul tradițional pentru întregul podiș someșan este cel scund, cu foisor și fleșă de mică înălțime, păstrat încă de un număr însemnat de biserici sălăjene. Menționăm vechile lăcașuri de la Doba Mică, Zimbora (fig. 10), Bălan, Ileanda, Brusturi,

Oaia), Nadiș, Cuci (toate jud. Mureș), cf. E. Greceanu, *op. cit.*, p. 47–51; în Muntenia: Poiana (Ialomița), Ivănețu (Buzău), Zorile (Argeș), cf. R. Crețeanu, *op. cit.*, p. 41, 43, 46. Forma nu se întilnește în Maramureș și Moldova.

²⁰ Cel de al doilea exemplar este biserica din Chieșd; biserici de lemn cu absidă semicirculară în restul țării sînt foarte puține: Banat – la Hodoș și Dragomirești; Moldova, biserica Schișorul din Ceahlău (Neamț).

²¹ Atanasie Popa, *Biserica din lemn din Gilgău (jud. Someș)*, în „An. Com. Mon. Istorice. Trans., 1930–1931”, Cluj, 1932, p. 186–203.

²² Biserica a fost mutată aici după 1944, respectîndu-se structura arhitectonică a monumentului, cu excepția turnului clopotniță care a fost denaturat la foisor, reducîndu-se și din înălțimea fleșei.

²³ Atanasie Popa, *Biserica de lemn din Căpîlna (jud. Someș)*, în „An. Com. Mon. Istorice. Trans.”, Cluj, 1932, p. 228–230 (a se citi inscripția 1781 în loc de 1660, cum reiese din ilustrație).

²⁴ Din cele 62 de biserici de plan dreptunghiular, 22 au forma bisericii din Cizer, printre care și lăcașul din Văleni (azi în orașul Piatra Neamț) din 1754 și cel din Păușesti (lași) din 1643.

²⁵ Mai cunoaștem două exemplare asemănătoare: biserica din Copăceni (Bihor) și cea din Valea lui Lalu (Buzău), la care decroșul este pe sud.

Fig. 16. Biserica St. Arhangheli din Letca. →

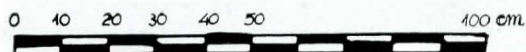

Fig. 17. Biserica din Ceheiu, detaliu din pictura pronaosului.

Sighetul Silvaniei etc. Turnul este atât de scund încât în unele cazuri, cum este cel al bisericii din Hida, este constituit numai din foișorul care răsare direct din învelitoare.

Fig. 18. Biserica din Hida, ancadramentul ușii de intrare.

Sub influența turnurilor maramureșene, meșterii sălăjeni se abat de la tradiție. Păstrind dimensiunile scunde ale turnului propriu-zis, ei îl înalță cu câte o fleșă de o accentuată verticalitate ce apare cu îndrăzneală din văile și de după dealurile împădurite. Nu putem să nu remarcăm pentru suplețea lor, dar și pentru pitoreasca lor încadrare în peisaj, turnurile bisericilor din Bîrsăul Mare, Poarta Sălajului, Cubleşu, Gălpiia (Ciucea), Tusa și Răstolțul Mare. În loc de foișoare, unele turnuri au câte doi ochi, ca la Păușa și Racîș, sau câte trei, ca la biserica din Brebi. În privința turnului clopotniță, Sălajul ne oferă posibilitatea de a admira dibăcia meșterilor lemnari în executarea unor frumoase foișoare cu arcade și umerasi ciopliți. Exemplificăm cu citarea turnurilor celor două biserici din Letca (fig. 7, 16), al bisericilor din Purcăreț, Toplița, Cizer, Sînmihaiul Almașului, Voivodeni etc. Mărețele fleșe ce se înalță deasupra foișoarelor de la bisericile din Petrindu, Fildu de Sus, Dragu, Lozna, Fodora sînt flancate de câte patru turnulețe²⁶.

Bisericile de lemn din Sălaj sînt construite din birne masive de stejar, adesea 4–6 birne alcătuind toată înălțimea lăcașului ca la Sînpetru Almașului, Zimbor, Jac și altele. Inițial, temelia de lemn era așezată direct pe pămînt, așa cum se vede și astăzi la Zimbor, Zalnoc, Doba Mică²⁷, Bîrsa, Domnin. Înălțările pe bolovani de piatră au intervenit ulterior, așa cum se proceda în vara anului 1959 la biserica din Sînmihaiul Almașului.

Executarea consolelor merită să fie apreciată. Ele sînt realizate din două pînă la cinci birne masive, cărora meșterii le-au cioplit din bardă zeci de creștături în retrageri succesive. La unele lăcașuri, date fiind dimensiunile modeste ale absidei, consolele se petrec perechi. Dintre bisericile cu console astfel lucrate le amintim pe cele de la Zimbor, Brusturi, Baica, Sirbi, Păușa, Ceheiu, Nadiș,

²⁶ Turnul bisericii fostei mănăstiri Strîmba este scund, cu acoperiș de formă barocă.

²⁷ Ridicată în ultimii ani pe cîțiva bolovani datorită înclinării lăcașului.

Fig. 19. Pictură interioară din biserica din Bulgari (detaliu).

Horoatu Cehului, Bălan, la care ele coboară pînă la briul median, precum și cele de la Hida și Tusa ce coboară pînă aproape de talpă. La bisericile din Doba Mică, Bozna, Moigrad, Sîmihaiul Almașului, consolele au cioplituri mari, adesea profilate. O notă aparte o fac consolele de la absida bisericii din Sîmihaiul Almașului executate în formă de peniță. Deosebite sînt, în sfîrșit, și consolele bisericii de la Poarta Sălajului, rezultat al îmbinării a 7–8 birne de dimensiuni diferite, cioplite la întimplare, unele da altele nu, și care coboară pînă aproape de pămînt.

Prispa bisericii sălăjene este în general un document în lemn, în ea înscriindu-se conștiința artistică a țaranului, prin care el a reușit să ridice utilul la rangul de artă. Din grupa lăcașurilor la care nu întîlnim prispa, subliniem ca fapt important bisericile din al XVII-lea veac de la Doba Mică, Bocșița, Ileanda, Negreni, Letca (biserica Sf. Maria), Poarta Sălajului etc. Celorlalte monumente din acest secol li s-au adăugat ulterior prispe simple cu stilpi înșirați pe o talpă, cum se vede la bisericile din Bulgari, Bălan (Cricova), Păduriș. Semnalăm prezența unei birne, alipite tălpii, la lăcașurile vechi din Baica, Birsăul Mare, Zalnoc, ca etapă de trecere spre prispele din plin secol al XVIII-lea.

Este greu ca din numeroasele prispe minunate lucrate să putem selecta unele spre a fi amintite în mod deosebit. Miini de cioplitori au încrustat cu mult simț artistic stilpii, umerășii, arcadele și cosoroabele acestora. Să ne oprim totuși la cîteva dintre ele. Prispele bisericilor din Horoatu Cehului, Nadiș (fig. 9), Sirbi, Tusa au elementele ce le alcătuiesc, bogat ornamentate cu „frîghii”, rozete și motive geometrice. Pe Valea Agrișului întîlnim prispe cioplite simplu, dar înviorate cu numeroase cuie de lemn²⁸, cele ale bisericii din Romita, avînd capetele în formă de floare, iar la cea din Borza, adăugîndu-se frumusețea numeroaselor rozete ce ornează cosoroaba. Sculptînd „frîghii”, rozete și alte motive în lemnul prispelor de la Păușa, Derșida, Brebi, meșterii întregesc decorația și cu

asemenea cuie florale. Aceleași elemente decorative le regăsim la prispa bisericii din Ceheiu, la care însă stilpii sînt ciopliți din bardă, fără sculpturi. Pentru stilpii masivi și bogat profilați trebuie să amintim și prispa lăcașului din Racîș, la care găsim și un interesant acoperiș, continuat ca o polată din învelișul unitar al bisericii. Prispele pomenite, ca și multe altele, sînt amplasate pe latura de sud. Prispa bisericii din Hida, cu stilpii ciopliți într-o supra-punere de forme geometrice, a celei din Chieșd – care, pe lîngă bogata decorație de pe elementele obișnuite, are și o grindă sculptată care unește stilpii – sînt amplasate pe laturile nord și sud. Bisericile din Cizer și Sîmihaiul Almașului au prispele pe laturile de sud, vest și nord, iar la cea din Poșt înconjoară întreg lăcașul.

În secolul al XIX-lea, meșterii lemnari părăsesc, din nefericire, răbdarea decorării cu măiestrie a prispelor. Cele executate la bisericile acum înălțate sau cele ce se adaugă unor construcții mai vechi, au cel mult stilpii și umerășii ciopliți din bardă. Dintre acestea merită totuși să cităm prispa bisericii din Voievodeni și, mai ales, pe cea de la Fodora.

* * *

Bisericile de lemn din Sălaj sînt constituite din încăperile tradiționale: pronaos, naos și altar. Inițial, peretele despărțitor dintre naos și pronaos a fost plin, prevăzut numai cu o intrare centrală, așa cum se mai păstrează la biserica din al XVII-lea veac de la Bălan-Cricova. Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea se taie în perete două deschideri dreptunghiulare laterale intrării. Faptul se constată curent. La biserica din secolul al XVII-lea de la Zimbor, peretele este tăiat abia în 1892, la altele, ca la Borza, se mutilează în acest fel pictura așternută în secolul al XVIII-lea pe toată suprafața peretelui despărțitor.

Cunoașterea tuturor bisericilor de lemn din Sălaj ne-a infirmat ipoteza că altarul cu două uși ar constitui un indice de vechime al lăcașului. Prezentă la toate bisericile din al XVII-lea veac, soluția altarului cu două uși, de ve-

²⁸ Stîna, Brusturi, Jac.

che tradiție, este continuată la construcțiile religioase din secolele următoare²⁹.

Sistemul de acoperire al bisericilor de lemn din Sălaj este constituit dintr-un tavan drept la pronaos, pe care se sprijină turnul clopotniță, și dintr-o boltă semicilindrică la naos. Un interesant sistem de boltire al navei îl oferă biserica din Racîș (fig. 11). La înălțimea obișnuită, perețele se retrage pe o birnă sculptată văluros, după care urmează o suprainălțare a peretelui, prevăzut și cu ferestre. La nivelul celei de a doua grinzii a șarpantei pornește bolta semicilindrică. Lăcașurile cu absida poligonală au altarul acoperit în general, cu o boltă semicilindrică, racordată cu conturul pereților prin intermediul a trei fișii curbe. Pentru bisericile cu absida pătrată s-a adoptat sistemul acoperirii tot cu o boltă semicilindrică continuată însă pe est cu un timpan, procedeu întâlnit și la biserici cu absida poligonală, timpanul fiind retras, în acest caz, de la perețe pe o suprafață plană.

Surprinzătoare este aflarea, la două lăcașuri din Sălaj, anume la Ceheiu și Camăr, a bolții pe plan poligonal din fișii curbe cu nervuri, ușor cioplite la Ceheiu (fig. 15), și care se unesc într-o cheie de boltă. Dacă cele câteva exemple de acest fel ce se mai cunosc în Transilvania sînt justificate de apropierea lor de Moldova, patria meșterilor creatori ai bolților pe plan poligonal în arhitectura de lemn, în cazurile celor două sate vecine amintite, ele își pot afla explicația numai prin prezența aici a vreunui meșter moldovean.

Nu arareori, cioplitorul lemnului și-a îndreptat atenția și asupra înfrumusețării bolților, decorînd cu frînghii, rozete, motive geometrice, grinzile de pornire ale acestora, arcele transversale sau grinda de pe centrul naosului. Ne stau mărturie grinda de naștere a bolții bisericii din Cubleşu, a celei din Baica, Domnin sau grinzile cioplite și pictate de la Ileanda și Hida, arcul transversal, decorat cu frînghii și rozete al bisericii din Bulgari, dar mai ales arcele transversale ca și birnele de pe centrul bolții, ornate cu rozete, frînghii, denticuli, profile, ale bisericilor din Sînpetru Almașului, Brusturi, Tusa, Bozna, Ciumărna, Baica și Bălan-Joseni³⁰. Pentru a întregi viziunea asupra decorației sculptate a lăcașului de lemn trebuie să o amintim și pe cea dăruită pereților și ancadramentelor ușilor de intrare. Frumoase briie în frînghie încing mijlocul bisericilor din Bulgari, Romita, Bozna, Derșida, Chieșd etc. La lăcașurile din Horoatu Cehului, Ceheiu, Sîrbi, acest briu în frînghie este mărginit de linii frînte. Două briie în frînghie petrec pereții bisericilor din Nadiș și Cizer, iar la Brebi și Borza, briul este alcătuit din două profile în frînghie și altul ornat cu motivul rombului.

Frînghia este motivul preferat de meșteri și în decorarea ancadramentelor. Rîndurile de torsadă cresc de la unul, ca la biserica din Sînpetru Almașului, la două ca la Poarta Sălajului, Doba Mică – însoțite aici și de rozete –, la trei, ca la Zimbor și Romita și merg pînă la patru rînduri, cite se numără la Tusa, Sîrbi, Păușa, Nadiș unde se adaugă unul cu romburi. Torsadei i se alătură adesea rozete și motive geometrice, ceea ce mărește farmecul ancadramentului de la Jac, Bîrsa, Zalnoc, Prodănești, Păușa, Hida (fig. 18). La bisericile din Horoatu Cehului și Brebi, pe lingă motivele amintite, se întîlnesc și vrejuri cu ciorchine de strugure, iar la Derșida, un lanț de frunze în formă de inimă și floarea de leale. Florile au inspirat mai puțin pe cioplitorii sălăjeni. Ele constituie motivul de înfrumusețare numai al ancadramentelor de la bisericile din Păduriș, Tămașa (Ticu-Colonie) și Dragu.

Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea înfloresc în satele sălăjene arta pictării lemnului, ai cărei slujitori sînt tot

țărani din partea locului. Numeroase lăcașuri vechi primesc acum și o podoabă picturală. Lipsade grijă manifestată față de lăcașurile de lemn în secolul al XIX-lea, dar mai ales la începutul secolului nostru, a făcut, ca prin acoperișurile sparte, ploile să se strecoare și să șteargă strădania unei întregi generații de minuatori ai penelului. Astăzi decorația pictată se păstrează numai parțial, dîndu-ne totuși posibilitatea să admirăm talentul și priceperea de a prepara și a alege culorile, precum și bogăția ornamentului floral.

Ceea ce impresionează în mod deosebit în pictura păstrată în bisericile sălăjene este hărnicia celui mai cunoscut zugrav, Pop Ion din Românași. El decorează, conform inscripțiilor și altor însemnări, bisericile din Bîrsăul Mare, Sînmihaiul Almașului, Stîna, Hida, Păușa. Din iconografie, dar mai ales din distribuția decorului floral, din tonalitatea coloristică și din luminozitatea chipurilor, mina lui Ion Pop se recunoaște cu ușurință și în decorația pictată de la Racîș, Brusturi, Bozna, Ciumărna și Răstolțul Deșert³¹. Din dragoste pentru arta sa, Pop Ion depășește granițele înguste ale diferențelor confesionale. El pictează lăcașurile ortodoxe, dar nu pregetă a executa în 1794 frumoasa decorație, mai bine păstrată, din biserica, fostă unită, de la Sînmihaiul Almașului³².

Dintre zugravii secolului al XVIII-lea mai sînt întîlniți în pictura bisericilor de lemn din Sălaj, „Tiple popa și Ion zugravul din urba Deda”, care în 1792, decorează cu multă imaginație lăcașul bisericesc din Chieșd. Un grup de lăcașuri apropiate, Ceheiu (fig. 17), Zalnoc și Derșida, sînt împodobite cu pictură spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea de un meșter ce rămîne anonim.

O valoroasă pictură populară, aparținînd aceluiași veac, se păstrează fragmentar la biserica din Tămașa (Ticu-Colonie), precum și pe bolta bisericii din Cubleşu. Pictura de la Cubleşu, cu accente politice deghizate, ilustrează prin prezența turcilor din balcon, este atribuită de tradiție unui preot din Stobor, în vîleatul 7083³³, an care se spune că a fost gravat deasupra ușii de intrare. Considerăm că este o citire greșită, probabil a vîleatului 7283 (1775), ceea ce ar corespunde grafiei legendelor.

Dintre numele de pictori întîlniți în secolul al XIX-lea în inscripțiile lăcașurilor din Sălaj îl amintim pe al lui Iosif Perșo, paroh al Elciului, care în 1809 decorează biserica din Dragu, iar 22 de ani mai tîrziu îl întîlnim înfrumusețînd lăcașul din Voivodeni. În 1842, mîinile zugravului Iosif împodobeau cu aceeași vioiciune biserica de lemn din Brîglez³⁴, dispărută curînd după ridicarea, în 1929, a bisericii noi de zid.

În 1822, Lazăr Tocaciu și Biro Lajos de la Orghiz decorează biserica din Fodora, redînd legendele, cu excepția celor din altar, în limbile română, latină, germană și maghiară.

Mina lui Ion Prodan zugravul, precum menționează inscripția, înfrumusețează în 1838 lăcașul din Bîrsa, tot lui atribuindu-i-se și pictura de la Bulgari (fig. 19) și Horoatu Cehului.

Bisericile de lemn sălăjene, ce au format obiectul acestei lucrări, se impun în arhitectura noastră populară prin însușirile lor arhitectonice și decorative. Ele constituie totodată mesajul simțămîntelor artistice, comunicat peste veacuri de făuritorii lor. Sîntem convinși, că vor mai fi puse în valoare și alte biserici de lemn din Sălaj, astăzi necunoscute, în satele izolate, în care înregistratorii lui Bucov nu au consemnat nici numărul românilor și nici lăcașul lor de cult.

³¹ Ca o confirmare, la Răstolțul Deșert este și urma din inscripția de pictură așternută deasupra ușilor împărătești.

³² Despre Ion Pop, vezi, I. Cristache Panait, *op. cit.*

³³ Atanasie Popa, *Bisericile vechi de lemn românești din Ardeal*, în „An. Com. Mon. Ist. Transilv., 1930–1931”, Cluj, 1932, p. 179–180.

³⁴ Idem, *Biserica de lemn din Brîglez (jud. Sălaj)*, în „Anuarul Com. Mon. Ist. Transilv., 1929”, Cluj, 1930, p. 354–363.

RÉSUMÉ

L'histoire des églises en bois du département de Sălaj – qui fournit des données, précises ou approximatives, sur la date de la construction, sur les artisans qui y ont travaillé, etc. – est suivie de l'analyse des monuments sous le rapport du plan, de la couverture, du matériau dont sont faites les parois – avec une insistance

spéciale sur le procédé d'assemblage des poutres et sur les effets décoratifs qui en découlent –, du décor de sculpture sur bois, de la peinture. Les auteurs établissent la typologie des édifices suivant les variantes de plans et complètent leur étude par une analyse minutieuse du répertoire ornemental.

Reprezentarea ctitorilor în pictura din țările române este binecunoscută. La fel de binecunoscute sînt și figurile donatorilor din broderiile, manuscrisele și argintăria medievală românească. În pictura de icoane însă, în afara celor trei icoane „de familie” ale lui Neagoe Basarab (1512–1521), care au intrat de multă vreme în atenția cercetătorilor și a publicului, apariția acestui element laic a fost puțin cercetat.

Cu toate că despre icoanele „de familie” ale lui Neagoe Basarab, cele mai vechi în care apar donatorii, există o bibliografie bogată, ne vom opri pe scurt asupra lor.

zie că data a fost adăugată ulterior, peste stratul de verni original, murdărit probabil la una din „meremetisirile” pe care le-a suferit icoana în decursul anilor¹. Cu toate că anul 1517 adăugat de „restauratori” poate fi considerat ca aproximativ conform realității, credem necesar să facem unele precizări cu privire la data executării acestei importante opere de pictură. Însăși figurile donatorilor, membrii familiei lui Neagoe Basarab, care se detașează pe fondul roșu al sacosului sfintului Nicolae, ne permit să stabilim cînd a fost făcută icoana. Astfel, în stînga, apare Neagoe cu fiii săi Teodosie, Petru și Ioan, iar în dreapta

Fig. 1. Sf. Nicolae, icoană din Muzeul Patriarhiei.

Fig. 2. Sfinții Simeon și Sava, icoană din Muzeul de artă al R. S. România.

Din cele trei, prima ca dată de realizare este desigur cea a sfintului Nicolae (fig. 1), aflată astăzi în Muzeul Patriarhiei, de la mănăstirea Antim din București. Anul după care se datează de obicei această icoană este scris cu litere albe în dreapta jos, pe ramă. Plasarea izolată a datei, fără tradiționalul „Veleat”, ductul și caracterul literelor, precum și faptul că arată anul 1517, adică anul de la nașterea lui Isus și nu cel de la facerea lumii cum se obișnuiește în această epocă, ne-au făcut să avem rezerve cu privire la autenticitatea ei. Presupunerea noastră a fost confirmată de cercetarea icoanei la microscopul binocular, cu ajutorul căruia s-a putut constata cu preci-

Despina cu fiicele sale Stana și Ruxanda (fig. 1). Singurul membru al familiei care lipsește din reprezentare este fiica mezină, Anghelina, moartă desigur la data cînd s-a pictat icoana. Din datele de care dispunem, icoana poate fi dată cu probabilitate în 1518, deoarece ultima oară cînd Anghelina apare ca fiind în viață, este tabloul

¹ Înclinăm să credem că anul apocrif s-a pus la sfîrșitul secolului XVIII–începutul lui XIX, cînd s-a reaurit fondul icoanei și s-a scris numele sfintului; inscripția originală transpare prin repictare.

votiv din biserica episcopală din Curtea de Argeș, iar la reînhumarea osemintelor Neagăi, mama voievodului, care a avut loc în anul 1519², atît Anghelina cît și Petru și Ioan erau morți³.

În icoana ce reprezintă pe *Sfinții Simeon și Sava* (fig. 2) din Muzeul de artă al R. S. România, executată după anul 1522, unde la picioarele celor doi sfinți naționali sirbi apar soția lui Neagoe – Despina și fiicele sale Stana și Ruxanda, donatorii sînt redați ingenuncheați, în atitudine de rugă, cu minile împreunate, purtînd bogate costume de curte, apropiate cu cele pe care le poartă în tabloul votiv păstrat din biserica episcopală de la Curtea de Argeș.

Icoana *Coborîrea de pe cruce* (fig. 3) din Muzeul de artă al R. S. România, despre a cărei iconografie și semnificație s-a discutat pe larg, datează probabil chiar din 1522, anul morții lui Teodosie. Aici, Despina este redată în haine de doliu, în picioare, purtînd pe brațe corpul neînsuflit al fiului său îmbrăcat în costum fastuos. Anticipînd cele ce urmează, putem spune că este singura icoană românească studiată, în care donatorul este de proporții atît de mari față de principalele figuri din ierarhia sfinților și nu este redat în poziție de rugă, ci în picioare, dar avînd totuși o inscripție de rugăciune⁴.

O altă icoană în care apare chipul lui Neagoe Basarab, aflată odinioară în biserica Sf. Nifon din Tîrgoviște, o cunoaștem numai din scrieri. Este probabil vorba de icoana de hram a bisericii, căci îl reprezintă pe sfîntul Nifon. În colțuri, erau înfățișate două scene din viața sfîntului, legate de cea a voievodului român. Ambele ilustrau pasaje din textul lui Gavril Protul. Prima, *Nifon binecuvîntînd pe coconul Neagoe ce-i aduce de mincare*, se referă la epoca de tinerețe a lui Neagoe, înainte de a fi ajuns în scaunul Țării Românești, cînd Nifon, intrat în conflict cu Radu cel Mare (1495–1508), era persecutat. A doua, ce s-ar putea intitula *Visul lui Neagoe*, se referă la aducerea de către Neagoe Basarab, după urcarea sa în scaun, a moaștelor lui Nifon de la Athos, pentru ridicarea afuriseniei pe care acesta o aruncase asupra lui Radu cel Mare și la visul lui Neagoe în care sfîntul iese din coșciug și spală păcatele persecutorului său⁵.

Cercetările întreprinse nu au dat la iveală copia făcută în anul 1912 de pictorul V. Georgescu; în schimb, s-au semnalat, în depozitul muzeului Patriarhiei, două copii în ulei pe pinză, ce reprezintă pe coconul Neagoe sîrutînd mîna Sf. Nifon care-l binecuvîntează. Identice ca dimensiuni (98×79 cm), compoziție, colorit și personaje, executate în spiritul academist al secolului al XIX-lea, ele sînt fără îndoială copii ale uneia și aceleiași icoane, sau după una din scenele auxiliare din icoana amintită mai sus. În partea de jos, fiecare dintre acestea are următoarea inscripție: „Copiat la sfînta Mitropolie de H. Boicescu pictor, București 1905 Decembrie 15” și respectiv „Copiat la sfînta Mitropolie de G. G. I. Copoiu pictor Isoarele Prahova 1904 Octombrie 9”.

Aceste copii au fost făcute fără îndoială după o icoană pe care n-o cunoaștem, poate după icoana de hram care nu se mai află la locul ei în tîmplă.

În biserica cu hramul Sf. Nifon din Tîrgoviște, rezidită după cum spune pisania, în 1854, pe locul unui lăcaș clădit pe timpul lui Radu Vodă, se află o icoană de mari dimensiuni (133×80×3 cm) a Sf. Nifon, de factură athonită, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În colțurile de sus, delimitate prin elemente vegetale aurite, se găsesc două scene din viața sfîntului, cu subiecte identice cu cele pomenite mai sus (fig. 5). Fiind, atît din punct de vedere al viziunii cît și al realizării, total diferită de cele două copii ce se păstrează la Muzeul Patriarhiei, sîntem îndreptățiți să credem că a existat (și poate mai există) o altă icoană cu un asemenea subiect.

Cunoașterea – prin copii sau numai documentară – a unei icoane cu o asemenea iconografie sau a unor copii după aceasta este interesantă, permițîndu-ne să aflăm un nou aspect al gîndirii epocii, bineînțeles dacă originalele icoanelor au fost create în prima jumătate a secolului al XVI-lea.

În afara icoanelor cu donatori mai sus pomenite, literatura de specialitate s-a ocupat de *dublul portret al lui Matei Basarab și al mitropolitului Țării Românești, Ștefan I*, pictat la poalele crucifixului tîmplei schitului Crasna, județul Gorj. Dat uitării în mod nejustificat⁶, ne propunem, publicîndu-l, să împrăștiăm memoria cercetărilor picturii medievale românești în atenția cărora ar trebui să se afle această capodoperă a genului.

Semnalată încă în secolul trecut⁷ și publicată la începutul veacului nostru⁸, tîmpla schitului Crasna din al cărei ansamblu face parte dublul portret de care ne ocupăm, a fost datată de Alexandru Ștefulescu și, după el, de Ion Donat cu anul 1636, an în care s-a terminat zidirea bisericii schitului, ctitorie a lui Dumitru Filîșanu. Acestui boier din preajma lui Matei Basarab i s-a atribuit meritul de a fi comandat și tîmpla.

Cercetarea mai amănunțită a tîmplei ne permite însă să afirmăm că ea datează cu cel puțin doisprezece ani mai tîrziu. Chipul lui Ștefan I nu putea fi zugrăvit alături de cel al domnitorului decît în perioada dintre anii 1648, cînd este numit mitropolit⁹, și 1653 cînd, acuzat de Matei Basarab de participare la un complot împotriva sa, este caterisit¹⁰. Lipsa cinului *Deisis* și a *Prăznicarelor*, elemente componente canonic obligatorii, prezența a două registre de ingeri ce poartă fiecare, sus și jos, cîte două inscripții cu numele apostolilor, precum și proporțiile impresionante ale crucifixului care acoperă o bună parte din tîmplă, dovedesc că este doar un fragment dintr-o catapeteasmă monumentală, care a aparținut unei biserici de proporții mult mai mari decît cea a schitului Crasna. Datele de care dispunem ne fac să credem că această admirabilă piesă

⁶ Ultima dată pomenit în 1937 de I. Donat în *Fundațiile religioase ale Olteniei*, partea I, p. 28, Craiova, 1937.

⁷ *Iconografia. Artă de a zugrăvi tîmple și icoane bisericești*. Manuscris cu o precuvîntare, descris și adnotat de Ghenadie al Rimnicului, București, 1891, p. 41, din „Precuvîntare”.

⁸ Al. Ștefulescu, *Gorj istoric și pitoresc*, Tirgu Jiu, 1904, p. 54–56, fig. p. 56–57; *Istoricul eparhiei Rimnicu – Noul Severin*, București, 1906, p. 362–363; Al. Ștefulescu, *Schitul Crasna*, București, 1910, p. 5–6, 31–33, fig. p. 32–33.

⁹ N. Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 1959, nr. 7–8, p. 775.

¹⁰ *Istoria României*, Editura Academiei R.P.R., 1964, vol. III, p. 176.

Fig. 3. *Coborîrea de pe Cruce*, icoană din Muzeul de artă al R. S. România. →

² Dată comunicată cu amabilitate de cercetătorul Constantin Bălan, căruia îi mulțumim și pe această cale.

³ Din cauză că nu se cunosc încă anii morții Anghelinei, ai lui Ioan și al lui Petru, inscripțiile pietrelor de mormînt menționînd numai luna și ziua, este imposibil, în stadiul actual, să precizăm anul în care a fost pictată icoana. Dăm mai jos cîteva amănunte care au determinat datarea icoanei, cu aproximație, în 1518. Se cunoaște că Petru mai trăia în anul 7027 (1519) fiind pomenit în documente și inscripții de danie, Anghelina și Ioan fiind morți. Cunoscîndu-se că Petru a murit la 15 iunie, putem stabili că acest eveniment s-a petrecut în anul 7027 (1519). Pe de altă parte din textul *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie Voievod* aflăm că în 7027 (1519) Petru, Ioan și Anghelina sînt morți. Se știe că Ioan a murit la 27 noiembrie, care poate fi atît în anul 7027 cît și în 7026. Anghelina, moartă la 3 august, apare pentru ultima dată ca fiind în viață în tabloul votiv din biserica episcopală de la Curtea de Argeș. Cunoscîndu-se că sfințirea bisericii, neterminată încă, a avut loc la 15 august 7025 (1517), putem presupune pe de o parte că pictura votivă era terminată la data morții Anghelinei petrecută cu cîteva zile înainte de sfințire (1517), sau că ea a murit în anul următor (7026), căci conform uzanțelor, ea nu ar mai fi apărut în tabloul votiv dacă nu mai era în viață. Coroborînd datele de mai sus ajungem la concluzia că icoana putea fi executată între 3 august 7025 și 27 noiembrie 7026. Fiind greu să ne închipuim că o icoană ca cea a *sfîntului Nicolae* să fi putut fi creată în mai puțin de o lună (3 august – 31 august, cînd începe noul an), am propus ca dată anul 1518. Tabloul votiv din principala ctitorie a lui Neagoe, ar putea fi datat, în funcție de datele cunoscute, cu anul 1517, înaintea morții Anghelinei (3 august), iar celelalte fragmente din pictura păstrată din această biserică (*Deisis* și *cîteva figuri de sfinți*), apropiate ca viziune și factură cu acesta, pînă în anul 1520, cînd aflăm că domnitorul, la data de 26 aprilie 1520, invită pe brașoveni la a doua sfințire.

⁴ Nu am crezut necesar ca la sumara prezentare a donatorilor din cele trei icoane „de familie” ale lui Neagoe Basarab să se indice bibliografia, care ar fi ocupat un spațiu nejustificat de mare în cazul de față.

⁵ M. Popescu, *Nifon II Patriarhul Constantinopolului*, București, 1914. Extras din „Analele Academiei Române”, seria II, tom XXXVI, *Memoriile Secțiunii istorice*, pag. 66 (796), nota 4; T. G. Bulat, *Personalitatea religioasă a voievodului Neagoe Basarab al IV-lea*, „Scrișul Românesc”, Craiova, (fără an), p. 19; T. G. Bulat, *Din domnia voievodului Neagoe IV Basarab*, în „Închinare lui Iorga”, Cluj, 1931, p. 82.

Ștefan..., îmbrăcat în ornate bisericesc, cu mitra pe cap; iar în stînga sa Domnul său, Mihnea III, care ca adorator al marelui Mihai, ale cărui planuri le parodiază, s-a iscălit... imitîndu-i și modul de purtare al bărbii negre pe figura sa uscată, cu trăsături nervoase și de vizionar, cu greu de deosebit de aceia a adevăratului Mihai Vodă". După mai bine de zece ani, Nicolae Iorga într-o lucrare de sinteză, își îndreaptă atenția asupra acestui portret spunînd: "... un detaliu nou și care nu a mai fost imitat, crucifixul acestui iconostas conține în atitudine de donatori pe Ștefan și pe acest bizar prinț Mihnea, care pe de o parte a vrut să reformeze prin decrete biserica Țării Românești, iar pe de altă parte să reînnoiască ca ostaș faptele lui Mihai Viteazul"¹⁴.

Dacă atitudinea (ei sînt ingenuncheați și nu în picioare, cum spune V. Drăghiceanu) și costumele donatorilor sînt similare cu cele aflate la schitul Crasna, contextul în care apar la Bălănești (fig. 4) este diferit. La Crasna donatorii fac parte integrantă din compoziția crucifixului, de care sînt legați și prin ideea că ruga lor se adresează lui Isus. La Bălănești, rezervîndu-li-se același loc (baza crucii), donatorii apar într-un spațiu aparte, delimitat de ramă. Ei nu mai sînt legați de crucifix nici prin idee, căci rugăciunea lor nu se mai îndreaptă spre cel răstignit, ci spre Maica Domnului cu Isus de tipul Blachernitisei, care apare în partea de sus a compoziției rezervate donatorilor pe un fundal de cer delimitat de nori stilizați. Nuanța diferită dată sensului simbolic în cazul de față este fără îndoială în funcție de locul pe care-l ocupă această compoziție în ansamblul templei. Plasînd-o în centrul cinului proorocilor, unde se află conform tradiției reprezentarea acestui tip iconografic al Maicii Domnului, artistul ingenios, imbinînd cele două teme, a reușit să satisfacă exigențele comanditarilor fără să încalce canoanele bisericii. Un alt element nou, semnificativ, apare la Bălănești. Spre deosebire de Crasna, unde mitropolitul Ștefan I și Matei Basarab se detașează pe un fond neutru, de aur, pictorul donatorilor de la Bălănești îi situează într-un peisaj stilizat. Această încercare de a plasa personajele într-un spațiu mai puțin ireal, ca cel de care ne ocupăm, ne vorbește despre unele căutări ale epocii, despre necesitatea pe care o simțea artistul de a introduce unele elemente care reduc din abstractizarea imaginii, care aduc cît de cît o notă de real. (vezi nota 15).

Din vechea timplă a bisericii din Bălănești-Rimești (localitate astăzi integrată în orașul Hurez) nu s-a păstrat decît o singură icoană reprezentînd Soborul tuturor Sfinților. Jos, în colțul drept al icoanei (este icoana de hram) ctitorul bisericii și donatorul icoanei – mitropolitul Ștefan I – pune să i se reprezinte chipul. Ca și la Crasna, el este înfățișat în atitudine tradițională de donator, îmbrăcat în odăjdii episcopale. O inscripție slavonă îi indică numele și titlul¹⁵. Cu toate că figura este de mici dimensiuni și acoperită de un strat gros de impurități, se poate observa asemănarea trăsăturilor și a expresiei cu cea din portretul său de la schitul Crasna.

Fără să-l putem compara ca realizare artistică și analiză psihologică cu dublul portret de la schitul Crasna, care este o capodoperă a genului, nu putem nega calitățile sale și interesul pe care-l suscită pentru cunoașterea mai adîncă a spiritului epocii.

Din anii 1658–1659 cînd a fost executat dublul portret al lui Mihnea al III-lea și al mitropolitului Ștefan I și pînă în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, nu cunoaștem, cel puțin pînă în prezent, nici un portret de donator pictat pe vreo icoană.

În timpla paraclisului mănăstirii Hurez – jud. Vilcea, se află în cinul împărătesc icoana Sfinților Împărați Constantin și Elena, care, conform tradițiilor iconografice, susțin o cruce. Icoana, din cite sîntem informați, nu a fost publicată. Ea prezintă interes nu numai datorită realizării artistice, a tipologiei personajelor și a inovațiilor iconografice, ci și prin faptul că pe ea sînt pictate figurile a cinci dona-

Fig. 5. Sf. Nifon, icoană din biserica Sf. Nifon din Tîrgoviște.

tori. De pe fondul de aur al icoanei se detașează monumentalele figuri ale lui Constantin și Elena îmbrăcați în bogate veșminte împărătești bizantine. Doi îngeri în zbor îi încoronează. Chipurile lor cu trăsături ascuțite, realizate într-o tonalitate de brun închis, se disting printr-o deosebită severitate a expresiei. În centrul compozițional și psihologic al icoanei se află o cruce de dimensiuni neobișnuit de alungite pe care apare (tot neobișnuit) figura de mici proporții a lui Isus răstignit (fig. nr. 9).

La baza crucii se distinge un grup de personaje în haine fastuoase ale căror nume este indicat prin inscripții. Sînt donatorii icoanei: voievodul Brîncoveanu, soția sa Maria și fiii lor Constantin, Ștefan și Radu. Toți cinci sînt redați în poziția tradițională de rugăciune, ingenuncheați și cu miinile împreunate în dreptul pieptului (fig. 9). Datorită faptului că dintre fiii lui Constantin Brîncoveanu figurează ca donatori numai primii trei născuți – Constantin (n. 1683), Ștefan (n. 1685) și Radu (n. 1690), iar Matei, născut în 1702, nu este reprezentat, putem deduce că icoana a fost realizată între anii 1690 și 1702. Cunoșcîndu-se însă, că în anul 1697 întreg complexul mănăstiresc Hurez era terminat, inclusiv paraclisul, sîntem îndreptățiți să propunem acest an ca dată aproximativă pentru datarea acestei interesante icoane.

Icoana Sfinților Împărați Constantin și Elena cu figurile donatorilor este ultima ca dată, din cite cunoaștem, în care apare acest element laic. Nici mai tîrziu, în decursul secolului al XVIII-lea, cînd în Țara Românească s-a ridicat un însemnat număr de biserici a căror pereți sînt inundați (în pronaos) de portretele ctitorilor, cînd s-au făcut numeroase icoane, chipurile donatorilor nu mai apar pe ele¹⁶.

¹⁶ Excepție face icoana din secolul al XVIII-lea din Muzeul de artă al R. S. România, ce reprezintă pe marele mucenic Procopie. Acesta ține în mînă lanțul cu care este legat de picior „Banul Barbu”, ingenuncheat în fața lui. Această icoană este considerată drept o copie după un original de la începutul secolului al XVI-lea, imagine dinainte de călugărire a unuia dintre frații Craiovești, ctitorii mănăstirii Bistrița-Vilcea. Fiind purtătoare a unui alt simbol decît cel ce ne interesează, o pomenim doar, dorînd să subliniem în același timp proporțiile mari ale banului craiovean.

¹⁴ N. Iorga, G. Balș, „Histoire de l'art roumain ancien”, Paris, 1922, p. 196.

¹⁵ Al. Efremov, *Icoanele din ctitoria mitropolitului Ștefan I de la Bălănești și primul peisaj de concepție occidentală în arta iconarilor din Țara Românească*, Comunicare la sesiunea muzeelor din 1969 (sub tipar).

Fig. 6. Donatorii de la baza Crucifixului tîmplei schitului Crasna, jud. Gorj.

Fenomenul reprezentării donatorilor pe icoane în Țara Românească ridică numeroase probleme. Fără să avem pretenția de a le rezolva, vom încerca să abordăm unele dintre ele.

Este suficient să aruncăm o privire de ansamblu asupra istoriei zbuciumate a Țării Românești, ca să observăm că fenomenul apariției portretelor de donatori în pictura de icoane este legat de o anumită conjunctură social-politică, de un anumit aspect din trecutul poporului nostru.

Trecînd în revistă figurile cunoscute ale donatorilor de icoane, recapitulînd, vedem că Neagoe Basarab, Matei Basarab și mitropolitul Ștefan I, Mihnea al III-lea, Constantin Brîncoveanu, care au trăit în epoci diferite (spunînd aceasta presupunem întreg complexul de împrejurări politice, economice și ideologice), au o trăsătură comună în ceea ce privește lupta pentru ființa națională. Fiecare în felul său, în funcție de împrejurări și personalitate, cu sabia (Mihnea al III-lea), cu cuvîntul (mitropolit Ștefan I), cu politica și cultura (Neagoe Basarab și Constantin Brîncoveanu) sau cu toate laolaltă (Matei Basarab) – au apărat integritatea națională, fizică și spirituală, au militat pentru afirmarea ei.

Făcînd această constatare și fără să analizăm aici mai amănunțit aspectele și aportul fiecărui personaj, lucru care ar putea constitui subiectul unui studiu aparte, apare ispititoare și nu departe de adevăr afirmația că portretele donatorilor au apărut în pictura de icoane tocmai în aceste epoci, în timpul acelor domnitori, care prin faptele lor au știut să mobilizeze poporul în lupta pentru un ideal național de neatîrnare și afirmare spirituală chiar. Reprezentarea lor pe icoane ar putea fi interpretată drept o atitudine, un simbol cu cele mai profunde semnificații, care ne permit să pătrundem mai adînc în cunoașterea felului de a gîndi și simți al înaintașilor noștri.

Parcurgînd aceste pagini, cititorul a observat poate că s-a folosit foarte frecvent expresia „figura donatorului în

pictura de icoane”, cu toate că uneori putea fi evitată. Aceste „sublinieri” voite aveau ca scop să atragă atenția asupra reprezentării unor figuri laice pe un obiect de cult care se bucura de o venerație deosebită în lumea ortodoxă.

Despre locul, importanța și semnificația icoanelor în lumea ortodoxă există o literatură întinsă din care nu lipsesc controverse. Este suficient să ne amintim de epoca iconoclastă (726–842) care a generat dispute și lupte acerbe între iconoclaști și iconoduli, încheiată în 842 sub regenta împărătesei Teodora care pune în vigoare hotărîrile celui de al VII-lea Conciliu ecumenic (Niceea, 787), ce a stabilit teoretic locul cuvenit icoanelor în învățătura bisericii orientale. Desigur, că și după această dată memorabilă, în istoria bisericii au existat păreri deosebite, dar ele nu atacau fondul problemei. Pentru a fi mai lapidari, ne permitem să aducem un citat din André Grabar, care sintetizează într-o frază importanța deosebită a icoanei în cultul ortodox: „...une parcelle de l'énergie divine réside dans toute icône du Christ, et respectivement, une part de la sainteté, dans l'image d'un saint. Sans oublier que toute adoration d'une icône remonte à celui qu'elle représente, on ne saurait ainsi refuser à une icône chrétienne un certain culte de vénération et surtout de reconnaître en elle un moyen utile pour permettre au fidèle de s'élever à la contemplation de Dieu”¹⁷.

Caracterul sacru al icoanelor, care alături de cruce și cuvîntul sfintei scripturi, sînt indispensabile desfășurării cultului în biserică, venerația de care se bucurau atît în biserică cît și în casele particulare (în fața lor sînt aprinse candelă și luminări) explică de ce figurile de laici apar foarte rar în pictura icoanelor. Se cunosc extrem de puține icoane bizantine care fac excepție de la această regulă și atunci figurile donatorilor nu sînt redată în nava

¹⁷ A. Grabar, *Les icônes Melkites*, din catalogul „Icônes Melkites”, Beyrouth, 1969, p. 20.

Fig. 7. Donatorii de la baza Crucifixului timpelui schitului Crasna, (Matei Basarab) (detaliu).

icoanei în care se află reprezentat subiectul ei, ci pe ramă, deci complet izolat, ca de exemplu în cazul Maicii Domnului Hodighitria din secolele XIII–XIV din Galeriai Tretyakov¹⁸ sau Isus Pantocrator din anul 1363 de la Ermitaj¹⁹. Iar atunci când apar chiar în nava icoanei figurile lor sînt minuscule și prosternate la picioarele sfîntului respectiv, așa cum este cazul în icoanele din relicvariul despotului Toma Preljubović (1367–1384) aflate astăzi în catedrala din Cuenca din Spania²⁰.

O comparație cu icoanele românești cu donatori reliefează spiritul deosebit în care au fost concepute. În primul rînd figurile lor sînt dispuse nu pe rama icoanei, ci chiar în nava lor, hainele sfinților servindu-le adesea drept fundal. Atitudinea de rugă în care sînt reprezentați nu comportă nici urmă de umilință servilă, ci un spirit de demnitate pioasă, chiar atunci cînd este vorba de un slujitor al bisericii, ca mitropolitul Ștefan I.

Proporțiile figurilor de donatori din icoanele noastre sînt mult mai mari decît în cele ale altor popoare ortodoxe, ajungînd chiar, cum este cazul relicvariului sfîntului Nifon, de la Athos (1514–1515, se află la mănăstirea Dionisiu), la dimensiuni apropiate cu ale personajului principal. Este îndeobște cunoscut cît de sever era păstrată de tradiția picturii bizantine și postbizantine ierarhia, fie ea de natură celestă, fie pămînteană. În pictură, acest lucru se traducea prin dimensiunile mai mici sau mai mari ale personajului în funcție de locul pe care-l ocupa în scara ierarhică. În cazul ilustrării unei legende în care figurau alături de sfinți și personaje laice, acestea, de

obicei, erau redade de proporții mai mici. Privind, în acest context, pictura de pe capacul raclei sfîntului Nifon, figura lui Neagoe Basarab ne apare mult prea mare, venind chiar în contradicție cu tradiția.

Cu toate că nu se referă direct la subiectul nostru, am dori să readucem în discuție icoana dispărută a Sf. Nifon, despre care s-a amintit mai sus. Cu toate că Neagoe Basarab nu apare aici ca donator, ci în calitate de personaj ce participă activ la acțiune, icoana este interesantă sub un alt aspect. Pornind de la premisa probabilă că icoana este contemporană lui Neagoe Basarab²¹, apa-

²¹ Înclinăm să credem că evlaviosul domn a și înzestrat biserica cu hramul Sf. Nifon din Tirgoviște, conform obiceiului, cu odoare și icoane, dintre care nu putea lipsi icoana de hram. În anii ce au urmat, acest lucru ar fi mai greu de conceput, deoarece, din cîte cunoaștem, Sf. Nifon nu s-a bucurat de aceeași atenție și venerație

Fig. 8. Donatorii de la baza Crucifixului timpelui schitului Crasna, (mitropolitul Ștefan) (detaliu).

¹⁸ Vezi A. Bank, *Byzantine Art*, Moscova-Leningrad, 1966, nr. 244–246. Icoana este acoperită cu riza de argint din secolul al XIV-lea în care sînt reliefate, printre altele, figurile de sfinți și cele ale donatorilor. Nu cunoaștem dacă sub argintărie se află pictați donatorii.

¹⁹ A. Bank, *op. cit.*, nr. 265–269.

²⁰ Vezi albumul lui Svetozar Radojčić, *Ikônes de Serbie et de Macédonie*, Editions Jugoslavja, nr. 50–51.

Fig. 9. Sfinții împărați Constantin și Elena, icoana din paraclisul mănăstirii Hurez.

riția, chiar și într-o compoziție secundară a icoanei, a unui mirean în viață (sau scurt timp după moartea sa, presupunând că ultimă dată de executare a icoanei, anul morții soției sale Milița – 1554) este cu totul neobișnuită.

Este interesant de semnalat faptul că în Moldova, care păstrează un număr însemnat de icoane, apariția portretelor de donatori pe icoane nu este cunoscută pînă în prezent. Excepție fac două pomelnice-tripticuri. Unul, datînd din 1644, se află în muzeul mănăstirii Moldovița și-l reprezintă într-unul din registre pe episcopul Anastasie de Rădăuți²², celălalt, aflat la Muzeul Patriarhiei, provine de la mănăstirea Slatina; acesta a fost refăcut în 1774, conform inscripției în limba română cu chirilice care spune că „Ghenadie egumen, din copilărie din mănăstirea Slatinii, au înnoit pomelnicul acesta la anii 7286 (1774) august 12”. Pe vleurile închise apar, pe toată înălțimea, ctitorii – Alexandru Lăpușneanu și soția sa Ruxandra – ținînd modelul bisericii, realizați într-o manieră caracte-

ca în timpul lui Neagoe, fiind dat aproape uitării. Chiar dacă în decursul anilor icoana a fost „înnoită” și cei ce au descris-o, nu au văzut pictura originală, sîntem îndreptățiți să credem că repictările au respectat, conform tradiției încetățenite, compoziția și personajele. Și acest lucru interesează în cazul de față.

²² T. Voinescu, *Pomelnicul cu donator al mănăstirii Moldovița*, în „SCIA” nr. 1, 1963, p. 204–211; S. Porcescu, *Pomelnicul triptic de la mănăstirea Moldovița*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, nr. 7–8, 1963, p. 530–545.

ristică picturii moldovenești din secolul al XVIII-lea²³. Observăm că artei moldovenești îi era străină reprezentarea donatorilor pe icoane, iar atunci cînd apar pe panouri pictate, amintesc miniatura sau pictura murală²⁴.

Este foarte greu astăzi să încercăm să dăm o explicație apariției figurilor de donatori în nava însăși a icoanei și să încercăm să pătrundem semnificația acestui fenomen. Departe de noi este intenția de a bănuî de impietate un mediu prin excelență religios cum ar fi de exemplu cel din perioada lui Neagoe, în care totuși Despina are îndrăzneala să-și asemuiască durerea maternă, profund umană, cu cea a Maicii Domnului aflată în virful ierarhiei sfinților. Și chiar dacă am presupune că această icoană a fost creată de un artist asupra căruia s-au făcut simțite influențele umanismului renascentist (lucru probabil), cum de biserica și însăși comanditarul le-ar fi putut accepta, dacă ar fi fost complet străine spiritului lor? Oare putem vorbi în cazul nostru despre o afirmare a conștiinței demnității unui conducător de stat – bazîndu-ne pe faptul mai sus amintit, că donatorii apar în icoane în epocile de relativă stabilitate – în timpul domniilor unor voievozi deosebit de merituosi și puternici? Cum de nu a reacționat biserica, atît de intransigentă cînd este vorba de dogme și tradiție? Mai mult decît atît, cu un veac mai tîrziu, mitropolitul, capul bisericii, a acceptat (dacă nu a comandat chiar el) să i se zugrăvească chipul pe o icoană. Și dacă am presupune prin absurd, că reprezentarea donatorilor pe icoane era un lucru obișnuit, precum cel din pictura murală, cum de nu cunoaștem printre atîtea icoane păstrate, decît doar cîteva exemplare cu donatori (?), neputînd concepe ca vanității umane să-i fi scăpat un asemenea prilej de satisfacție.

RÉSUMÉ

La première partie de l'étude est consacrée à l'analyse, stylistique et iconographique, des portraits de donateurs peints sur sept icônes de Valachie (les seules connues jusqu'à ce jour de ce type, lequel n'est pas attesté en Moldavie).

Dans la seconde partie, l'auteur examine quelques-uns des problèmes soulevés par la présence, dans la personne des donateurs, les figures laïques occupant l'espace normalement réservé à des personnages sacrés. Ce phénomène, peu habituel dans la peinture d'icônes de l'Orient, apparaît justement à des moments de l'histoire de la Valachie marqués par certaines circonstances ou par des personnages qui ont défendu „l'intégrité nationale et ont oeuvré pour l'impaiser au dehors”. Une série d'arguments iconographiques et stylistiques, corroborés par de subtils arguments historiques, permettent à l'auteur d'affirmer que ce phénomène représente une „attitude” des donateurs.

²³ Fără să fie o reușită artistică, această reprezentare este interesantă mai mult din punct de vedere documentar. Pictura nu a fost cercetată cu raze X și nu cunoaștem dacă sub stratul pictural din secolul al XVIII-lea se păstrează originalul din secolul al XVI-lea.

²⁴ Figurile lui Vasile Lupu și a soției sale, pictate pe spătarele jilțurilor domnești din biserica Golia din Iași, au un caracter aparte și nu intră în preocupările prezentului articol.

În ultimul sfert al secolului XVIII, în condițiile progreselor economice ce încep să capete un ritm mai accelerat în perioada descompunerii feudalismului, se remarcă schimbări esențiale în arhitectura construcțiilor de locuințe din București și Iași. **„După războiul dintre Rusia și Poartă – se spune într-un izvor contemporan – în anii 1768–1774, în amindouă capitalele s-au durat multe case de piatră, spațioase și comode, dar fără ordine și simetrie și numai cu un etaj”**¹. Lucrul este explicabil prin cuprinderea țărilor române, într-un ritm din ce în ce mai accentuat, în schimbul internațional de mărfuri, prin începuturile emancipării politice a Principatelor, care emancipare a dat o mai mare stabilitate vieții locuitorilor Moldovei și Țării Românești, ca și, într-o măsură, prin influențele artistice ruso-austriece. Totuși, și în jurul anului 1800, Bucureștii și Iașii se asemanau, după mărturia aceluiași izvor, **„mai degrabă cu niște sate mari, decât cu niște orașe”, fiind „un amestec de case mari și mici, de grădini mari și ogrăzi foarte spațioase”**. În 1802, englezul Th. Thornton semnală faptul că la Iași **„palatele boierilor, înconjurate de ogrăzi și grădini spațioase, formează un contrast dureros cu locuințele poporului, care dau prilejul celei mai mari mizerii”**². O impresie asemănătoare, în privința inegalității sociale oglindită în construcția locuințelor, o are un alt englez, William Mac Michael, care se oprește la Iași prin anii 1817–1818: **„Orașul este un amestec de colibe joase, mizerabile, acoperite cu șindrilă și de case încăpătoare zidite din cărămidă și înălțate cu var”**³. Peste un sfert de veac, consulul prusian Neigebaur descrie aceeași inegalitate, completând sugestiv imaginea orașului de pe malurile Bahluiului: **„... Mai multe dintre astfel de case boierești merită atenția și dacă ar fi așezate pe străzi ca lumea ar da orașului o prilej de impunătoare, dar deoarece îndeobște stau între colibe sărăcăcioase sau în curți murdare, ca la țară, sunt în contrast aspru și lasă o impresie foarte neplăcută prin deosebirea dintre sărăcie și bogăție. Nu găsești aici urmă de ordine și regularitate care dau, de cele mai multe ori, orașelor europene, o trăsătură de mare uniformitate...”**⁴.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și îndeosebi la începutul celui următor, ia avânt construcția de case boierești în tot cuprinsul Iașului. Prin 1807, după mărturia generalului de Rochechouart, boieroaicele moldovene își aduceau mobilele de la Paris.⁵ Peste 10 ani, un alt francez, Bacheville, arată că în Iași se găseau numeroase case de piatră **„construite à l’italienne”**⁶. Cam același lucru îl spune peste cîțiva ani și consulul englez Wilkinson, dînd următoarea caracterizare capitalei Moldovei: **„Iașul... este un oraș mic, dar mult mai bine așezat și construit decât Bucureștiul, conținînd mai multe case elegant construite, în stilul mai modern al arhitecturii Europei”**⁷.

La începutul secolului al XIX-lea, apar numeroase construcții civile la Iași **„durate în stilul Directoire și Empire”**,

dar **„în marea lor majoritate sub influența academismului rus, evidențiat încă spre finele sec XVIII”**⁸, căci în jurul lui 1800 **„meșterii și arhitecții din țara noastră vor învăța să folosească clasicul rus”**⁹. Pe de altă parte, o puternică influență de arhitectură „modernă” o primesc construcțiile ieșene prin intermediul mai multor arhitecți, supuși austriei, pe care îi întîlnim în capitala Moldovei în pragul secolului al XIX-lea și în prima parte a acestui veac¹⁰.

În centrul Iașilor de astăzi, pe strada Lăpușneanu, se înalță o casă denumită în mod obișnuit, deși, după cum se va vedea, în parte inexact, „Palatul Cuza”. Casa a fost de nenumărate ori supusă unor adăugiri și transformări, totuși, în linii mari, construcția amintește perioada ei de început, fiind unul din monumentele arhitectonice demne de interes pe care le are orașul Iași.

Momentul construirii acestei case nu a putut fi încă determinat; probabil primii ani ai secolului XIX, poate și ceva mai înainte. În orice caz, în 1819, casa apare în planul Bayardi¹¹. Nu se poate încă stabili nici cine a fost arhitectul ei, nici cine a fost cel pentru care s-a construit casa. Pe stăpînitorii succesivi ai casei nu i-am putut determina în mod documentar decât din 1827 înainte.

Primul proprietar al casei pe care ni-l dezvăluie documentele, este logofătul Costache Catargiu. Într-o adresă din 30 octombrie 1831 a episcopiei casei hatmanului Palade către Divan, se cere scoaterea la mezat a **„caselor răposatului de aici din Eși, ce le are cumpărate de la răposatul logf. Costache Catargiu”**¹². Acesta era născut prin 1764¹³, fiind fiul marelui ban Ștefan Catargiu și nepotul marelui clucer Ștefan Catargiu și avînd ca frați pe Ștefan, Ilie și Panaite Catargiu¹⁴. Era căsătorit cu Eliza (Safta), fiica lui Neculae Rosetti Roznovanu¹⁵. Costache Catargiu, deși făcea parte din marea boierime a Moldovei, n-a jucat, bună parte din viața sa, rolul important politic pe care-l vor avea următorii proprietari ai casei din fosta stradă Lăpușneanu; pe lingă aceasta, se pare că starea sa materială nu era din cele mai strălucite, față de situația sa socială. La 16 decembrie 1823, logofătul Costa-

⁷ Apud N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 422.

⁸ P. Constantinescu-Iași, *Influențe ale arhitecturii vechi rusești asupra vechii arhitecturii românești*, București, 1951, p. 152.

⁹ Dan Bădărău, *Arhitectura civilă în orașul Iași...*, București, 1953 (manuscris CSCA).

¹⁰ În *Catagrafia sudiților din 1824*, de la Arhivele Statului din Iași, se întîlnesc următorii „arhitecți”: „Gh. Iahoman, supus austriac, neamț, născut la Weimar în Saxonia, de lege nemțească, 37 ani, de 14 ani în Moldova, stabilit pe moșia Străești, în casă boierească, se îmbracă nemțește” (f. 278); „Ioan Kraus, supus austriac, neamț, născut la Marosvásárhely, de 20 ani în Moldova, însurat de 5 ani cu o ardeleană, se îmbracă moldovenește” (f. 6); „Andreas Roznial, supus austriac, ungur, născut în Ardeal, catolic, 27 ani, de 14 ani în Moldova, căsătorit cu Tereza, are un copil, e stabilit la Iași în fața bisericii ungurești, se îmbracă nemțește” (f. 8); „Constantin Șmid, supus austriac, ungur, născut la Cluj, 51 ani, de 14 ani în Moldova, catolic, stabilit la Iași, stă în fața bisericii ungurești, se îmbracă nemțește” (f. 8); „Ioan Șmid, supus austriac, ungur, născut la Cluj, 33 ani, de 14 ani în Moldova, catolic, stabilit la Iași, stă în fața bisericii ungurești; e căsătorit cu Eva Notet, are 2 copii; se îmbracă nemțește” (f. 8). Datele semnălează prezența în catagrafie a acestor sudiți, tov. Constantin Turcu.

¹¹ Vezi planul Bayardi la Serv. Tehnic al Consiliului Popular Municipal din Iași.

¹² Arh. St. Iași, Litera P/nr. 444, f. 1.

¹³ *Vidomostia boierilor aflați în țară la 1829*, cfr. o informație dată de regretatul V. Panopol.

¹⁴ Gh. Ghibănescu, *Două anafore*, în „Arhiva Genealogică”, I (1912), p. 180–182.

¹⁵ General R. Rosetti, *Familia Rosetti*, București, 1938, vol. I, p. 92. Vezi și testamentul Saftei din 16 dec. 1837. (Arh. St. Iași, Tr. 1765, op. 2014, dos. 23, f. 969–970).

¹ *Topographisch-historische Beschreibung der Beyden Fürstenthümer Moldau und Walachei*, Viena, 1810, p. 182, cfr. „Ioan Neculce”, I (1921), p. 155–156.

² Apud N. A. Bogdan, *Orașul Iași*, ed. II-a, Iași, 1913, p. 417–418.

³ Ibidem, p. 420.

⁴ V. Papacostea, *Un observator prusian în Țările Române acum un veac*, București, 1942, p. 88.

⁵ Sever Zotta, *Un nobil francez despre Iași din 1807*, în „Ioan Neculce”, II (1922), p. 346.

⁶ C. I. Karadja, *Frații Bacheville la Iași (1817)*, în „Ioan Neculce”, VI (1926–27), p. 302.

Fig. 1. Palatul Cuza, detaliu din fațadă.

che Catargiu este înălțat în rangul de mare logofăt de către Ioniță Sandu Sturza Voievod¹⁶, iar la 22 decembrie 1828, apare ca vel logofăt al Țării de Jos în **Condica boierilor ci să fac**¹⁷. În ceea ce privește activitatea acestuia, Manolache Drăghici ne arată că după intrarea trupelor ruse în țară, Costache Catargiu era șeful Divanului judecătoresc „**ca logofăt în Țara de Jos, rinduit din vremea Sturzei, cu patru vornici mari, după vechiul obicei al pământului, pentru cercetarea proțesurilor**”¹⁸. În anul următor, Costache Catargiu e trecut în **Vidomostia boierilor** ca avînd 65 de ani și rangul de logofăt mare¹⁹.

În vara anului 1827, are loc la Iași un eveniment tragic: focul din iulie 1827, în urma căruia, potrivit unei relații contemporane, „**circa 800 de case, printre care palatul principelui gospodar cu toată cancelaria și arhivele, palatele boierilor Roznovanu, Ghica, Paladi, Calimachi și ale altora ... au fost distruse de furiosul element**”²⁰. „**La 1827 iulie în 20, scrie alt martor, au fost focul cel mare ce s-a început de la Ilie Burchi poreclit Zmăul, lingă Academie și au ruinat o a tria parte din Iași cu curțile domnești din preună**”²¹. Radu Rosetti arată că în 1827 au ars mitropolia, curtea domnească, biserica catolică, vice-consulatul Prusiei, mănăstirea Trei Ierarhi, hanul „**zis turcesc**” și nenumărate „**case boierești și negustorești**”²². Între casele în-

semnate care sînt distruse de incendiu, este și aceea a hatmanului Constantinică Palade din preajma curții domnești care, după părerea justă a unui cercetător, „**trebuie să fi fost foarte mari și cu vaste curți**”²³. Aci văzuse trecerea în revistă a străzii Iașilor călătorul englez William Mac Michael, în ianuarie 1818²⁴. Arderea acestei case este confirmată atît de lordache Bucșănescu într-o scrisoare din 2 august 1827²⁵, cit și de Rosetti, care precizează că „**din casa hatmanului Constantinică Paladi, care atunci și-o mobilase din nou, cu mobile aduse din străinătate, după cea din urmă modă, s-a putut scăpa numai un scăunăș (tabouret)**...”²⁶.

În urma distrugerii casei sale, Constantinică Palade cumpără casa logofătului Costache Catargiu; potrivit opusului de acte aflat în „**Actele de proprietate ale palatului Societății de Credit din Iași**”, înscrisul de vînzare a fost întărit de către Divan la 23 decembrie 1827²⁷.

Constantinică Palade se trăgea după mamă din Pălădești, familie boierească moldoveană de origine grecească. El era nepotul decapitatului Manolache Bogdan, care pie-rișe în 1778 din porunca lui Constantin Moruzi Voievod²⁸.

²³ V. Panopol, *Două scrisori necunoscute ale spătarului lordache Bucșănescu*, în „*Arhiva Românească*”, X (1945–1946), p. 351.

²⁴ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II, vol. III, București, 1929, p. 82.

²⁵ V. Panopol, *op. cit.*, p. 358.

²⁶ R. Rosetti, *op. cit.*, vol. I, p. 127.

²⁷ Arh. St. din Iași.

²⁸ De tatăl său Gheorghe și de unchiul său Dumitru pomenește Pseudo-Enache Kogălniceanu cînd scrie, amintind groaza ce cuprinsese pe copii lui Manolache Bogdan la închiderea tatălui lor: „**Și unde s-alerge și cui să se plece? Săraci cuconași-micii năsturași!**” (M. Kogălniceanu, *Cronicele României seu Letopiseșele Țerei Moldaviei și Valahiei*, vol. III, București, 1874, p. 287).

¹⁶ Gh. Ghibănescu, *Boierii căftăniți sub Ioan Sandu Sturza Vodă*, în „*Arhiva Genealogică*”, I (1912), p. 169.

¹⁷ Arh. St. Iași, pac. XLVIII, nr. 3, f. 3.

¹⁸ Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei*, vol. II, Iași, 1857, p. 175.

¹⁹ Informație dată de V. Panopol.

²⁰ D. Gizdaru, *O relație italiană despre focul din Iași de la 1827*, în „*Arhiva*”, an. 41 (1934), nr. 3–4, p. 12.

²¹ Manolache Drăghici, *op. cit.*, vol. II, p. 170.

²² R. Rosetti, *Amintiri*, Iași, f.a., vol. I, p. 127.

Fiu al căminarului Gheorghe Bogdan și al Anastasiei Palade²⁹ este adoptat de bunicul său dinspre mamă, marele logofăt Constantin Palade (Sion scrie: „Logofătul Constantin Palade, bunul hatmanului Constantinică Bogdan ce se iscălea Palade”)³⁰. În timpul domniei lui Scarlat Calimachi (înainte însă de ianuarie 1818 când Constantinică era deja ginerele domnului)³¹, Constantin Palade, născut Bogdan, se însoară cu domnița Ralu. „Două nunți, scrie Manolache Drăghici, au urmat în cursul acelei domnii, adevărat domnește și frumoasă a numitului boier (este vorba de Mihai Sturza) și a hatmanului Constantinică Palade, născut Bogdan, ce s-au însurat cu domnița Ralu, fiica lui Scarlat Voevod, făcându-l hatman la acea căsătorie; a căror pomeniri s-au ținut multă vreme ca niște rarități din acel timp, pentru că lucrul ce s-a văzut atunci și cheltuielile ce s-au făcut de acele case mari, numai la nunta vistiernicului Roznovanu, cunoscut de senatorul Milașevici, a urmat în țară... ”³².

În divanul din 1819 al lui Calimachi îl găsim pe Palade hatman și pircălab al Sucevei, iar în catagrafia din 1820 a lui Mihai Suțu apare ca hatman, cu 25 scutelnici³³. Aceasta arată că el nu urmasse în vara anului 1819 pe mazilitul său socru; în schimb, în jurul anului 1821, el se găsește la Constantinopol, căci îl vedem urmînd pe Calimachi în exilul acestuia. Palade se reîntoarce în Moldova abia în 1825, împreună cu soția sa Ralu, care, bolnavă, se stinge la Iași³⁴. Curînd după moartea primei sale soții, hatmanul Palade se căsătorește cu fosta soție a lui Mihai Sturza, viitorul domn, Elisa (Safta), născută Rosetti. Au stat desigur la început în casele pălădești, iar apoi, după incendiul din 1827 și după cumpărarea casei din str. Lăpușneanu, s-au mutat în această nouă locuință.

Palade joacă un rol de seamă la începutul perioadei regulamentare, fiind unul din primii candidați la domnie și adversarul cel mai de seamă al lui Mihai Sturza. Radu Rosetti își exprimă o părere bună despre hatman: „Hatmanul Constantinică Paladi se bucura de simpatia obștească, căci era de caracter deschis, de fire bărbătească și pe atît de neinteresat și de generos, pe cît Mihai Sturza era zgircit și lacom”; Rosetti recunoaște că Palade „era departe de a poseda cultura și însușirile de ocirmuitor și de bărbat de stat cu totul excepțional ale rivalului său”, dar adaugă „cu bună seamă domnia lui ar fi fost mult mai puțin coruptă și demoralizatoare decît aceea a lui Sturza”³⁵. În schimb, Anghel Valli are o părere mai proastă asupra lui Palade³⁶. Hatmanul Constantinică a fost primul comandant al noii miliții moldovene. În orice caz, în preajma morții sale, în 1831, candidatura sa la tronul Moldovei părea asigurată³⁷. Palade își găsește sfîrșitul, în timpul epidemiei cumplite de holeră de la Iași. „Mureau oamenii ca muștele – scrie Radu Rosetti – și nu erau destui cioclii pentru a-i îngropa... Iașul era pustiu, rămăsesse numai sărăcimea. Boierii ședeau închiși în curțile lor, ale căror intrări erau păzite de pușcași cu armele încărcate...”³⁸. Moartea lui Palade stîrnește regrete, îndeosebi în rîndurile ofițerilor armatei. Unul din ofițerii săi susține în memoriile sale că dacă hatmanul ar fi trăit „nu mai era Mihalache Sturza domn ci desigur Constantinică Pălăduță, ca cel care era iubit și stimat pînă și de străini; dar, din nefericire, prin moartea sa toate s-au stins, căci de venea el domn, n-ar fi trecut peste țară atîta nenorocire ca în vremea domniei lui Sturza”³⁹.

În urma morții lui C. Palade rămîn moștenitori ai averii sale copiii săi minori Scarlat (mort 1838), Alecu (mort 1842) și Lucia (căsătorită cu Nicolae Cantacuzino Pașcanu și apoi cu marchizul spaniol de Betmar)⁴⁰. Epitropia casei hatmanului pune în vinzare casa cumpărată în 1827⁴¹.

Scoaterea la mezat a casei din fosta stradă Lăpușneanu se termină cu adjudecarea ei în 1832 de către spătarul Mihalache Cantacuzino Pașcanu, la preț de 120 000 lei⁴². Acesta, boier de seamă al Moldovei, îndeosebi în ceea ce privește averea sa, era fiul lui lordache Cantacuzino și al Anei Ventura. Fusese căsătorit mai întîi cu Eufrosina Greceanu, cu care avusese pe Caterina (căsătorită cu Ioan Văcărescu) și pe Roxana (căsătorită cu Panait Balș), iar apoi se însurase cu Maria (fiica lui Dimitrie Ghica din Trifești)⁴³. Mihalache Pașcanu nu joacă un rol politic prea activ; îl găsim însă printre sprijinitorii Societății de Medici și Naturaliști, iar în 1839 el este singurul mare boier care îndrăznește să refuze în scris de a se preta dorințelor electorale ale lui Mihai Sturza, fapt pentru care este surghiunit, ce-i drept doar pentru cîteva luni, la moșia sa Ceplenița⁴⁴.

În timpul lui Mihalache Cantacuzino, casa din str. Lăpușneanu a trebuit să sufere reparații și chiar unele modificări. Lucrul acesta reiese pe de o parte din compararea planului Bayardi din 1819 cu cel al lui Iosif Raschek din 1844⁴⁵ și cu cel al lui Peytavin din 1857 și pe de altă parte din unele urme găsite chiar la fața locului (de pildă la ușa de intrare gaura cheii era acoperită pînă la restaurare cu un căpăcel purtînd stema cantacuzinească). În ultimii ani ai vieții sale, la 22 august 1851, spătarul Mihalache Cantacuzino își face testamentul, lăsînd soției sale Maria „casele... cele mari din orașul Iași”⁴⁶. El moare în ianuarie 1857⁴⁷. Fruntaș unionist, el pusese casa sa la dispoziția mișcării unioniste, aci ținîndu-se „prima întrunire patriotică care avu loc la Iași în favoarea Unirii”⁴⁸. La rîndul ei, Maria sau Marghiolița Cantacuzino Pașcanu născută Ghica-Trifești stăpînește casa pînă prin 1866⁴⁹, cînd moare lăsîndu-și averea fiicelor ei din prima căsătorie cu Plagino: Caterina și Aglaia. Casa din str. Lăpușneanu rămîne asupra Caterinei⁵⁰. De altfel, casa fusese stăpînită și în perioada 1857–1866 nu numai de Maria Cantacuzino, dar și de fiicele sale Caterina Ghica și Aglaia Moruzi⁵¹.

În anii stăpînirii casei de către Maria Cantacuzino-Pașcanu și de către fiicele sale, ea este închiriată din 1859 și pînă în 1862 de noul domn al Moldovei și al Țării Românești, Alexandru Ioan Cuza. Ultimul dintre conducătorii Moldovei care a stat la curtea domnească a fost caimacamul Teodor Balș; urmașul său Vogoride, ca și succesorii acestuia Șt. Catargiu, V. Sturza și Anast. Panu au locuit cu toții în casele lor, venind la curte numai pentru rezolvarea afacerilor publice⁵²; Cuza Vodă, de asemenea, n-a locuit în curtea domnească, ci el a stat în primele zile ale alegerii sale în casa părintească a doamnei Elena (născută Rosetti), iar apoi în casa ce

⁴⁰ Informații date de G. D. Florescu.

⁴¹ Adresa Epitropiei către Divan, 30 oct. 1831, Arh. St. Iași, lit. P/nr. 444, f. 1.

⁴² Arh. St. Iași, litera P/nr.444, f. 17.

⁴³ Informații date de regretatul V. Panopol și de G. D. Florescu; vezi și C. Sion, *op. cit.*, p. 263–264.

⁴⁴ R. Rosetti, *Amintiri*, Iași, f. a., vol. I, p. 186–187.

⁴⁵ Vezi planurile la Secția de Arhitectură a Primăriei Iași. Pentru penultimul plan mai vezi: Arh. St. Iași, Eforia Iașilor, *Delă atîngătoare de deslăcarea d-sale inginerului Iosef Rașec din slujba ocîrmuirii și trimiterea la urma sa i pentru gătirea planului orașului*, nr. 19/707/1843.

⁴⁶ „Buletin, foaia publicațiilor oficiale”, Iași, nr. 19 din 2 sept. 1851.

⁴⁷ R. Rosetti, *Amintiri din copilărie*, București, 1925, p. 73. Vezi și caracterizarea ce o face aci Rosetti lui Mihalache Pașcanu.

⁴⁸ Necrolog din „L'Étoile du Danube”, nr. 17 din 16 febr. 1857, cfr. D. A. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renascerii României*, vol. III, București, 1889, p. 1053.

⁴⁹ Arh. St. Iași, Actele de proprietate ale palatului Societății de Credit din Iași, certificatul de primirea titlurilor de proprietate, doc. nr. 9.

⁵⁰ Ibidem și ordonanța Trib. Iași, secț. a III-a din 1 mai 1866 (învoiala era din 4 ian. 1866).

⁵¹ Ibidem.

⁵² N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 180.

²⁹ Informație dată de V. Panopol.

³⁰ C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, Iași, 1892, p. 256.

³¹ Vezi mai sus mărturia lui Mac Michael (nota 24).

³² Manolache Drăghici, *op. cit.*, vol. II, p. 95–96.

³³ Gh. Ghibănescu, *Iași în 1820*, în „Ioan Neculce”, III (1923), p. 15, 17.

³⁴ C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, ed. V, vol. II, București, 1943, p. 250–252. În cursul anului 1823 sint înaintați în rang mai mulți Pălădești (Grigore, Nicolae, Ioniță), dar între ei nu întîlnim pe Constantinică, care era în Anatolia (Gh. Ghibănescu, *Boierii călătoriți sub Ioan Sandu Sturza Vodă*, în „Arhiva Genealogică”, I (1912), p. 102, 169.

³⁵ R. Rosetti, *op. cit.*, vol. I, p. 115.

³⁶ *Mémoires du prince Nicolas Soutzo*, Viena, 1899, p. 107.

³⁷ C. Gane, *op. cit.*, ed. III, vol. III, p. 123.

³⁸ R. Rosetti, *op. cit.*, vol. I, p. 88.

³⁹ A. D. Xenopol, *Din amintirile unui boier moldovean... Dimitrie Ghițescu...*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române”, ser. II, Tom. XXXII (1910), p. 1015.

Fig. 2. Palatul Cuza, fațada și latura de est.

Fig. 3. Palatul Cuza, latura de vest.

aparținuse lui Mihalache Cantacuzino-Pașcanu din str. Lăpușneanu. În orice caz, în zilele cind sosește la Iași vestea alegerii din 24 ianuarie 1859 de la București, Cuza mai stătea în vechea casă a familiei Rosetti-Solescu⁵³. Curind după aceea se transformă în reședință domnească casa ce aparținuse la începutul veacului logofătului Costache Catargiu. De aci i se trage acestei case numele de „palatul Cuza”, deși în fapt ea n-a aparținut niciodată domnitorului și n-a fost decit o reședință provizorie timp de trei ani, atunci cînd domnitorul Principatelor stătea în capitala Moldovei. În ceea ce privește înfățișarea clădirii ea a suferit noi modificări în această perioadă, potrivite cu noua sa funcție (între altele se amenajează un corp de gardă la stradă).

Noua proprietară a casei, începînd de prin 1866, Caterina, fiica lui Dim. Plagino și a Mariei Ghica-Trifești, se căsătorise la 10 aprilie 1838 cu Nicolae Ghica-Comănești⁵⁴, fiul vistiernicului Dimitrie Ghica, care murise în 1835 și a cărei casă se găsea încă dinainte de 1832 în stăpînirea logofătului Teodor Balș⁵⁵. Caterina Ghica era „deosebit de frumoasă”, după părerea lui Radu Rosetti. Ea rămîne văduvă de tinăra, Nicolae Ghica sinucigîndu-se în 1851, în urma unei grave pierderi la joc de cărți, care-l silise să vîndă moșia Comănești. Datorită sprijinului lui Mihalache Pașcanu, Caterina Ghica izbutește să redreseze situația materială a familiei sale, lăsînd urmașilor la moartea ei, o avere însemnată⁵⁶. Caterina Ghica stăpînește casa din str. Lăpușneanu de prin 1866 și pînă în 1881, lăsînd-o moștenire copiilor ei (Dimitrie, Eugen, Gheorghe, Niculae și Maria, căsătorită cu Alexandru Știrbey, fiul domnitorului)⁵⁷. Prin 1872, în timpul stăpînirii Caterinei Ghica, casa suferă o nouă renovare, vîdîndu-se de data aceasta în modificările aduse ciudatul său stil austriac, care a bîntuit pe la 1870 prin Moldova și care se întemeia pe motive pseudo-gotice și pe îmbogățiri ornamentale⁵⁸.

Cei patru frați Ghica, moștenitorii Caterinei Ghica, ipotechează casa din str. Lăpușneanu la 1 mai 1886, iar apoi, peste cîteva zile, o vînd Societății de Credit din Iași⁵⁹, în proprietatea căreia rămîne pînă aproape de zilele

noastre. Astăzi, în vechea casă a hatmanului Palade și a spătarului Mihalache Cantacuzino ființează Muzeul Unirii.

„Palatul Cuza” a suferit modificări structurale în timpul ultimelor decenii ale secolului XIX și în timpul primelor decenii ale veacului nostru. După trecerea casei în posesia Creditului din Iași, se fac schimbări însemnate, mai ales în ceea ce privește parterul, care este transformat în prăvălie. Ulterior, în 1904, se dă autorizarea pentru mărirea vitrinei acestei prăvălii, înlocuindu-se **„bolțile... cu traverse de fier dublu T, bine prinse și ancorate în zidărie”**, iar în anul 1910 inginerul V. A. Popovici este autorizat să întreprindă noi lucrări și, între altele, coborîrea parchetului la nivelul trotuarului și susținerea plafonului prin **„grinzi verticale și orizontale”, îngropîndu-se „traverse în numărul de trei și profil minim de 0,3, sau două traverse profil 0,35...”**. În 1931, Creditul Urban este autorizat să refacă fațada palatului **„pe noua linie de aliniere”**⁶⁰. Casa suferă și alte modificări; între altele, i se adaugă un întreg corp de clădire. În sfîrșit, în timpul ultimului război, casa a suferit grave stricăciuni, care au făcut necesară renovarea ei, executată cu un deceniu în urmă.

Casa din Iași, denumită „palatul lui Cuza”, reprezintă unul din interesantele monumente arhitectonice din capitala Moldovei. Ea a fost clădită, mai mult ca sigur, în pragul secolului XIX și a trecut succesiv în posesia mai multor proprietari, suferind numeroase modificări și adăugiri. Interesul istoric pe care-l reprezintă această casă este accentuat prin faptul locuirii ei de către Cuza Vodă prin anii 1859–1862 (nu în calitate de proprietar, ci de chirie).

Résumé

Le „Palais Cuza” de Iassy est un des monuments d'architecture les plus représentatifs de l'ancienne capitale de la Moldavie. Bâti vers la fin du XVIII siècle ou dans les premières années du XIX siècle, le „palais Cuza” -qu'on peut constater pour la première fois comme existant dans le plan Bayardi de 1819- a eu plusieurs propriétaires au cours du XIX siècle. Le premier de ceux-ci, relevé par les documents, fut le logothète C. Catargiu. Le 23 décembre 1827 la maison a été vendue par Catargiu à C. Palade, commandant de l'armée moldave. Cinq années plus tard, les successeurs de Palade la vendent, à leur tour, à Mihalache Cantacuzino-Pașcanu, qui la detient jusqu'à sa mort, en 1857. En 1886 la Société de Crédit de Iassy achète le „palais Cuza” des successeurs de Cantacuzino. La dénomination de „palais Cuza” a été attribuée à la maison à la suite du fait qu'elle a été louée comme résidence temporaire, pendant les années 1859–1862, par le prince régnant Cuza.

⁶⁰ Toate lucrările din secolul XX la Arh. St. Iași, Primăria Iași, Serv. Tehnic, Dos. 337 referitor la imobilul din str. Lăpușneanu, 37.

⁵³ Lucia Borș, *Doamna Elena Cuza*, ed. II, București, f.a., p. 65.

⁵⁴ Caterina Plagino căpătase o zestre de 12 000 galbeni, din care 3 000 dăruiri de tatăl ei vitreg, Mihalache Cantacuzino (Arh. St. Iași, Foi de zestre, Trib. Iași, secț. III, cond. nr. 10/tr. 1877, f. 63). Nicu Ghica se născuse în 1814. În 1830, el plecase la München, la studii, cu Răducanu Rosetti și cu frații acestuia (cu care era rudă, mama sa fiind născută Zoia Rosetti) (R. Rosetti, *Amintiri*, Iași, f.a., vol. I, p. 235–236).

⁵⁵ 1832 aug. 24. *Împărțea orașului Iași pe cartaluri din punct de vedere administrativ și sanitar*, în „Ioan Neculce”, IV (1924), p. 199.

⁵⁶ R. Rosetti, *Amintiri din prima tinerețe*, București, 1927, p. 134–135. Vezi și o caracterizare a Caterinei Ghica (p. 136).

⁵⁷ Vezi amănunte asupra lor: Ibidem, p. 133–149.

⁵⁸ Dan Bădărău, *op. cit.*, p. 78–79.

⁵⁹ Arh. St. Iași, „Actele de proprietate ale palatului Societății de Credit din Iași”. Vinzarea este autentificată și transcrisă la 7 mai 1886.

O SARCINĂ DE PRIMĂ URGENȚĂ: CONSOLIDAREA ȘI CONSERVAREA MONUMENTELOR DACICE DIN MUNȚII ORĂȘTIEI

HADRIAN DAICOVICIU

Fig. 1. Baze de coloane erodate din sanctuarul vechi de pe terasa a XI-a a Sarmizegetusei

Complexul cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei și, într-un sens mai larg, din Transilvania meridională, se numără printre cele mai remarcabile monumente pe care trecutul îndepărtat al patriei le-a lăsat moștenire. Ele reprezintă mărturia cea mai strălucită a civilizației avansate, clasice prin natura și prin făgăduielile ei, pe care o creaseră dacii în cel din urmă secol al erei vechi și în cel dintâi al erei noastre. Valoarea și importanța lor istorică, arhitectonică, turistică etc., sporesc și mai mult datorită unicității lor: nicăieri, nici la noi și nici în altă parte, nu s-a mai descoperit, cel puțin pînă acum, un complex de asemenea întindere și de asemenea densitate, aparținînd epocii Latene tîrzii.

Îmi îngădui să reamintesc aici, pe scurt, cîteva date semnificative despre această zonă arheologică. Pe o suprafață de aproximativ 200 kmp au fost identificate și dezvelite nu mai puțin de șase mari cetăți (Sarmizegetusa-Grădiștea Muncelului, Blidaru, Costești, Piatra Roșie, Bă-

nița și Căpilna), a șaptea — fortificația de pe Virful lui Hulpe — nefiind încă cercetată prin săpături; nu mai vorbesc despre întăriturile mai mici — bastioane și turnuri izolate — răspîndite în jurul fortificațiilor principale sau de-a lungul drumului care, pe Apa Grădiștii (antica Sargetia?), urcă spre Sarmizegetusa. Din aceste turnuri, unele, ca acela din Poiana Perții, în apropierea cetății de pe Blidaru, au fost complet degajate; în alte cazuri (în Poiana Popii, pe Faieragu etc.) cercetarea a fost parțială, iar altele (Ciocuța, Cetățuia Înaltă) monumentele dezvelite și studiate au fost apoi iarăși acoperite cu pămînt.

Uimitoarea densitate de locuire în epoca dacică a acestei zone e demonstrată și de numărul mare (peste 100) al așezărilor civile identificate pe teren, dar cercetate într-o măsură foarte redusă deocamdată. În rîndul acestor așezări se numără și complexe de mică întindere (stînilile de pe Rudele, de exemplu), dar și așezări întinse și foarte populate. Sînt extrem de bogate, de pildă, urmele de

Fig. 2. Aspect de pe latura de nord a cetății Blidaru.

locuire din vatra actualului sat Costești: aici, în vale, se găsea așezarea civilă cunoscută fortificație de pe dealul Cetățuia, considerată drept reședință a lui Burebista și a unora dintre succesorii săi, îi servea drept acropolă. La Sarmizegetusa, așezarea civilă situată la vest de cetate se întindea pe o distanță de 3 km, locuințele ocupând numeroasele terase ale Dealului Grădiștii; descoperiri întimplătoare recente dovedesc că și la est de cetate și de incinta sacră au existat ateliere meșteșugărești și, desigur, locuințe. În punctul Fața Cetei a fost identificată o mare așezare dispusă etajat pe câteva zeci de terase artificiale, iar la Fețele Albe o așezare similară a început să fie cercetată în anul 1965; ea amintește, *mutatis mutandis*, privitorului imaginea Pergamului elenistic, căci terasele pe care se ridicau diferitele construcții (locuințe, un sanctuar circular cu stâlpi de calcar) erau susținute de ziduri masive construite din piatră de talie. Specialistul, ca și drumețul, rămâne pe drept cuvânt uimit în fața unui asemenea efort constructiv realizat cu două mii de ani în urmă.

E de prisos să insist aici asupra valorii istorice excepționale a antichităților dacice din Munții Orăștiei: ea este prea binecunoscută. Va fi de ajuns să reamintesc cititorilor că descoperirile din această zonă au modificat radical, în ultimele două-trei decenii, viziunea oamenilor de știință despre ultima fază a istoriei și a civilizației daco-getice. Dar dacă valoarea istorică-documentară a unor monumente de această natură este exploatată o dată cu cercetarea lor de către specialiști, valoarea lor instructivă și educativă se prelungește la infinit. Un număr tot mai mare de iubitori ai trecutului patriei poposesc pe meleagurile Munților Orăștiei; generații după generații, elevi și studenți organizează, sub conducerea dascălilor, excursii în acest ținut. Și numărul turiștilor – români sau străini – care vizitează aceste vestigii ale trecutului nostru dacic a crescut considerabil pe măsura progresului lucrărilor de asfaltare a drumului Orăștie-Costești și o dată cu construirea, la Costești, a unei mici cabane.

O gravă și reală primejdie amenință însă aceste monumente: aceea a distrugerii treptate, dar destul de rapide, mai ales din cauza agenților naturali (ploi, zăpadă, îngheț, alunecări de teren etc.). Nu e vorba aici de modestele urme (resturile unui perete de lipitură arsă, o vatră de foc, resturile unei birne sau ale unui stâlp carbonizat ș.a.m.d.) ale unor gospodării dacice; acestea, la drept vorbind, nici nu spun mare lucru unui ochi neversat, iar inventarul (unelte, podoabe, vase) descoperit în ele a luat de mult calea muzeelor din Cluj, Deva sau Sebeș; e vorba chiar de monumentele, aparent indestructibile sau greu de distrus, ridicate din piatră: cetăți, turnuri, sanctuare.

Este, poate, cazul să reamintesc aici construcția zidului dacic (**murus Dacicus**) în **opus quadratum**. Acest tip de zid, gros de 1,50–4 m, constă din două paramente din blocuri de calcar conchilic regulat tăiate; între cele două fețe ale zidului există o umplutură (**emplecton**) de pământ și pietre de stincă nefasonate. Pentru că această umplutură neomogenă putea foarte ușor, prin presiuni laterale, să dărîme paramentele de blocuri, constructorii daci, care nu foloseau niciodată mortarul la acest gen de zid, au recurs la sistemul birnelor transversale. Birne solide de lemn erau așezate de la un parament la celălalt; capetele lor, tăiate în formă de coadă de rândunică, intrau în niște jgheaburi („babe”) mai largi spre exterior și mai înguste spre interior, anume săpate pe fața superioară a blocurilor opuse. Presiunea umpluturii era anihilată de rezistența birnelor; e adevărat că acestea putrezeau cu vremea, dar pînă atunci zidul se tase și nu mai exista primejdia dărîmării.

Judecînd după unele scene ale Columnei Traiane, zidul dacic în **opus quadratum**, înalt desigur de 3–4 m, se termina, în partea lui superioară, cu un acoperămint de trunchiuri de copac despicate longitudinal, așezate cu partea convexă în sus și puțin înclinate spre exterior pentru ca apa de ploaie sau cea provenită din topirea zăpezii să se poată scurge.

Astăzi acoperămintul de trunchiuri de copac nu mai există, după cum nu există nici birnele transversale din

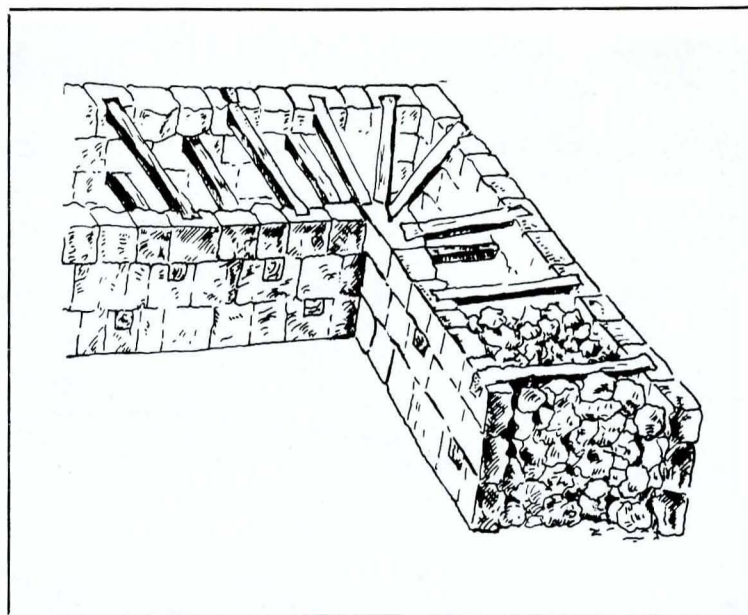

Fig. 3. Structura zidului dacic în *opus quadratum* (după C. Daicoviciu).

structura zidului. Apa pătrunde nestingherită în emblectonul zidurilor dacice, provocînd dislocarea și prăbușirea blocurilor. Pătrunzînd în crăpăturile blocurilor și în porii lor (să nu uităm că avem de-a face cu calcar conchilic), apa îngheață în timpul iernii și, dilatîndu-se, lărgeste fisurile. Deosebit de periclitate sînt zidurile care, asemenea celor din cetatea de la Costești, din apropierea sanctuarului circular de la Fețele Albe sau de la turnul-locuință al cetății Căpîlnei, au suferit de pe urma incendiului aprins de trupele romane biruitoare. În aceste cazuri, procesul de degradare este și mai rapid.

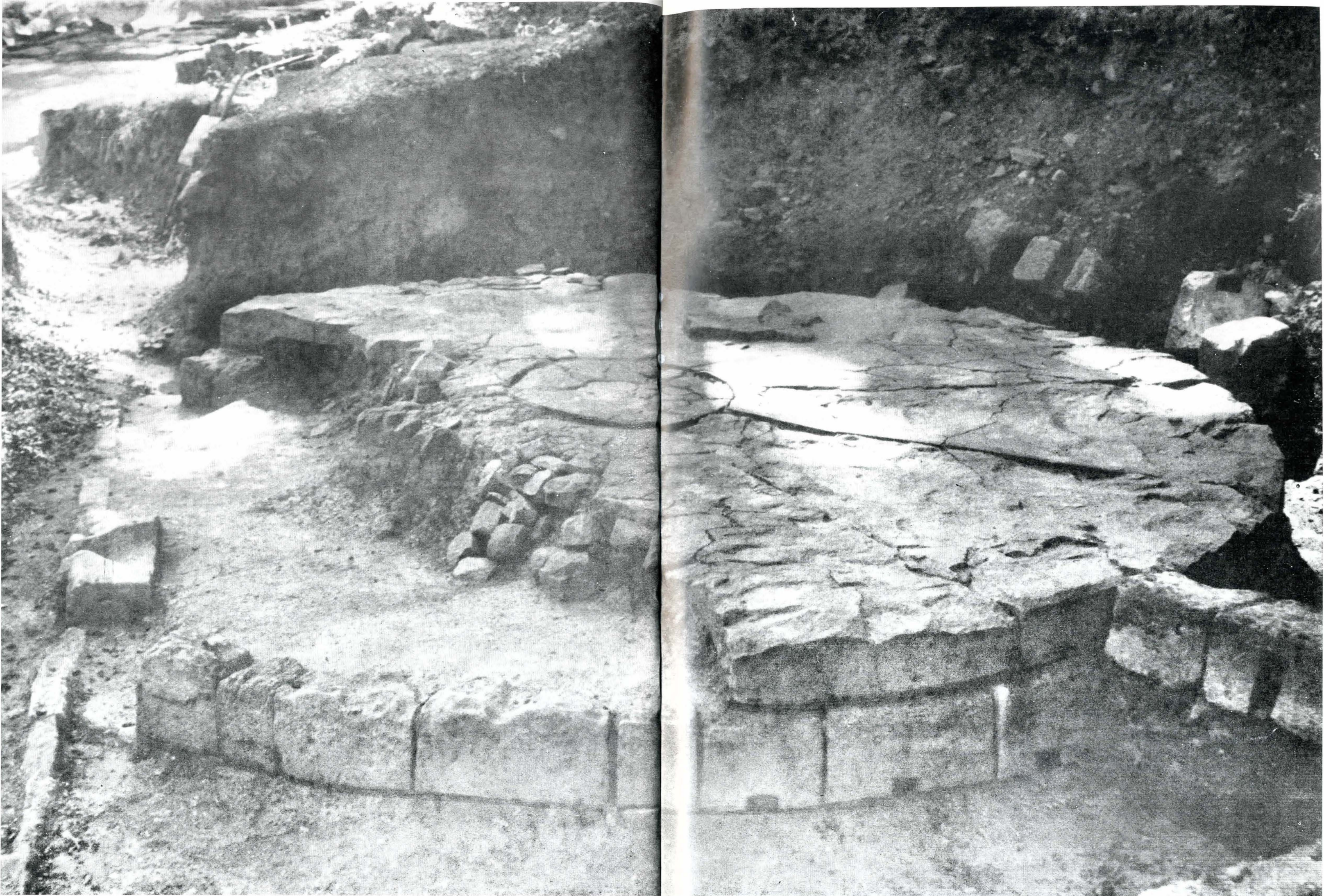
Zidurile în **opus quadratum** cu două paramente nu sînt singurele care se întîlnesc la cetățile dacice din această zonă meridională a Transilvaniei. La Căpîlna, de exemplu, zidul are un singur parament, birnele transversale fiind la origine legate de puternici stâlpi verticali înfiți în umplutura din spatele blocurilor. La Piatra Roșie, incinta a II-a e formată dintr-un zid alcătuit din pietre de stincă locală (micașist) foarte friabile, legate între ele cu lut. Ceva mai rezistent poate fi zidul durat la Bănița tot din pietre de stincă nefasonate (**opus incertum**), însă prinse în mortar. În schimb, în incinta a II-a de la Blidaru, unde așazisele „cazemat” (în realitate substructiile unor platforme pentru luptători și mașini de război) de pe laturile de nord și de vest au trei din cei patru pereți construiți în așa-numitul **opus mixtum** (blocuri de calcar alternînd, în felul unei table de șah, cu porțiuni din micașist friabil local), soliditatea monumentului e deosebit de scăzută.

Cele de mai sus nu reprezintă considerații teoretice sau previziuni, ci, din nefericire, constatări practice. La Blidaru, latura de nord a incintei a II-a e parțial dărîmată; multe blocuri s-au desprins și din zidurile turnului de pază din Poiana Perții. În Cetatea de la Căpîlna, peretele dinspre deal al turnului-locuință se degradează an de an. Destule blocuri s-au desprins și din incinta, cu zid păstrat pe o înălțime relativ mică, a marii cetăți de refugiu de la Sarmizegetusa. În sfîrșit, tot la Sarmizegetusa, porțiunea dezvelită a drumului pavat care lega cetatea de incinta sacră e de nerecunoscut: lespezile de calcar ale pavajului au fost în bună parte erodate de apă.

Nici sanctuarele nu sînt ferite de acțiunea distructivă a apei. În cazul sanctuarelor cu baze de coloane sau cu stâlpi de calcar avem de-a face cu aceleași fenomene de eroziune și de fisurare; sanctuarele cu elemente de andezit se prezintă mult mai bine, dar și în cazul lor efectele nocive ale înghețului se fac simțite.

Ce e de făcut? După părerea mea, a devenit **imperios necesară o grabnică acțiune de salvare a cetăților dacice din Munții Orăștiei** (să nu uităm însă că aceleași probleme se pun în cazul cetăților de la Tilișca, în apropiere de Sibiu, sau Piatra Craivii, lângă Alba Iulia, probabil și la

Fig. 4. Sarmizegetusa, „Soarele de andezit”. →

Bitca Doamnei, lingă Piatra Neamț). Ceea ce s-a făcut pînă acum – protejarea cu acoperiș de asbociment pe schelet metalic a turnurilor-locuință de la Costești și protejarea cu glij, prin forțele șantierului arheologic, a unor ziduri de la Costești și Blidaru – e prea puțin.

Acțiunea de salvare, pentru care aceste rinduri vor să fie un călduros și presant apel, trebuie să asigure repararea, consolidarea și conservarea acestor prețioase monumente ale trecutului. Nu cred că e cazul să ne gîndim, deocamdată, la restaurarea completă a zidurilor dacice și a altor monumente de piatră din Munții Orăștiei în forma lor originală; lucrările ar costa sume extrem de mari și nu avem cîtuși de puțin certitudinea că reconstituirile noastre ar fi juste din punct de vedere științific. O asemenea restaurare ipotetică ar putea fi încercată cel mult pe o porțiune din incinta unei cetăți (de exemplu, Costești) la care accesul e mai lesnicios și, deci, transportul materialelor și al oamenilor ar fi mai puțin costisitor.

Repararea e, în cele mai multe cazuri, o operație relativ ușoară căci ea constă pur și simplu din așezarea la loc, în ziduri, a blocurilor căzute. Cîteodată însă lucrurile se prezintă într-un chip mai dificil. Așa se întîmplă, de exemplu, la Blidaru, unde zidurile din spate ale „cazematelor” sau zidul de sud al turnului V, toate grav avariate, sînt destul de înalte. Nu va fi ușoară nici repararea unei porțiuni din zidul A de la Fețele Albe, al cărui parament exterior e puternic și primejdios aplecat înainte din pricina presiunii emplectonului; în acest caz, ca și în altele asemănătoare, va fi, desigur, nevoie ca zidul să fie parțial demontat, emplectonul să fie parțial scos și evacuat, iar apoi blocurile așezate la locul lor, adică în poziția originală. Situația se complică uneori (de pildă, la turnul din Poiana Perții) datorită faptului că blocurile desprinse din zid sînt stricate, cu colțurile rupte etc., ceea ce face ca simpla lor reșezare în zid să nu-i asigure acestuia poziția corectă.

O problemă mult mai dificilă o constituie consolidarea zidurilor construite în **opus quadratum**, **opus incertum** (cu excepția celui de la Bănița) și în **opus mixtum**. Soluția adoptată frecvent la zidurile romane sau feudale – consolidarea cu mortar și ciment – nu poate fi în nici un caz aplicată fără modificări la zidurile dacice: în adevăr, ar fi bizar să se consolideze cu mortar sau cu ciment vizibil ziduri la care niciodată nu s-a folosit mortarul. Cum, pe de altă parte, ar fi greu, dacă nu imposibil, de găsit o rezolvare fără utilizarea mortarului (cimentului), s-ar putea ajunge la ideea folosirii **invizibile** a unui liant: injecții cu ciment în emplecton, înlăturarea provizorie a emplectonului și prinderea în ciment a feței dinspre emplecton a blocurilor. Această ultimă soluție mi se pare însă inaplicabilă pe porțiuni lungi de zid (să ne gîndim, de exemplu, că incinta Sarmizegetusei închide o suprafață de circa 3 ha) și de-a dreptul contrară spiritului științific atunci cînd zidul s-a păstrat încă bine, căci ea presupune o anumită stricare a lui și apoi o refacere. Ea ar putea fi folosită foarte bine în cazurile în care, din pricina înclinării zidului sub presiunea umpluturii, emplectonul trebuie oricum scos parțial, iar blocurile trebuie îndreptate. În fond, am impresia că nu poate fi recomandată o soluție universal valabilă.

Conservarea ridică și ea numeroase semne de întrebare. Turnurile-locuință din cetățuia Costeștilor au putut fi apărute cu mai sus pomenitele acoperișuri de asbociment deoarece tractoarele au putut transporta pînă pe platoul dealului materialele necesare. Transportul cu asemenea mijloace e însă imposibil de realizat fără amenajarea unor drumuri la Blidaru, Căpîlna, Sarmizegetusa, iar transportul cu animale sau, dimpotrivă, cu mijloace foarte perfecționate (helicoptere!) ar fi extrem de costisitor; e adevărat însă că, în anumite cazuri, ar putea fi folosite liniile de funicular construite în zonă pentru exploatarea pădurilor. Chiar dacă s-ar putea rezolva dificultățile ridicate de transportul materialelor necesare, e evident că acoperirea unei întregi incinte de cetate ar fi și costisitoare, și inestetică. Acoperirea e o soluție aplicabilă numai în cazul bastioanelor și turnurilor izolate și al turnurilor-locuință deși, la drept vorbind, efectul estetic nu e strălucit nici aici. Pentru conservarea zidurilor pe distanțe mari s-ar putea reco-

manda, eventual, după consolidarea lor **interioară** cu ciment, acoperirea coamei zidului cu glij.

Este însă evident că această protecție nu rezolvă problema conservării fețelor zidurilor dacice, pe care ploaia deviată de vînt le bate adesea și pe care înghețul le poate oricum strica în continuare. Cît despre sanctuarele din Munții Orăștiei, unele foarte mari (sanctuarul-calendar de la Sarmizegetusa are 30 m în diametru), acoperirea lor este practic de neconceput din toate punctele de vedere. Bazele de coloane din sanctuarele patrulete și stîlpii sanctuarelor circulare, ca de altfel și fețele zidurilor, pavajele, pragurile de piatră n-ar putea fi apărute eficient decît de pelicule protectoare. Laboratorul de restaurare al Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj a făcut experiențe cu o astfel de substanță, un lac pe bază de rășină pentahidrică, livrată de întreprinderea „Color” din București, dar ele n-au dat rezultate satisfăcătoare, soluția nepătrunzînd în porii pietrelor calcaroase. După părerea lui I. Korodi, șeful laboratorului menționat, ar fi necesară o soluție apoasă, capabilă să pătrundă în porii și în crăpăturile blocurilor și ale lespezilor. Pelicula protectoare trebuie să fie, natural, transparentă pentru a nu altera cu nimic înfățișarea monumentelor; ea mai trebuie să fie destul de ieftină, căci suprafețele care urmează să fie acoperite sînt mari, și destul de rezistentă pentru a nu fi nevoie de aplicări excesiv de dese. Probabil că ar putea fi experimentate cu succes substanțe ca metilsiliconatul de sodiu sau metilpolietoxixiloxanul cu etilsilicat 40.

Măsurile preconizate în rîndurile de mai sus privesc, după cum se poate ușor observa, numai monumentele de piatră. S-ar putea ivi însă oricînd necesitatea adoptării unor urgente măsuri de consolidare și de protecție la alte genuri de vestigii: să zicem, la locuințe dacice sau, dacă se vor descoperi, la cuptoare de olărie etc. Probabil că în aceste cazuri soluția cea mai eficientă ar fi acoperirea monumentelor respective.

Concluzia tuturor celor arătate se impune de la sine: **acțiunea de consolidare și conservare a complexului arheologic dacic din Munții Orăștiei nu mai poate fi amînată.** Paralel cu ea urmează, desigur, să se continue cercetarea științifică a monumentelor aflate încă în pămînt (dar aceasta trebuie urmată imediat de consolidare și conservare!) și să se desfășoare diverse acțiuni pentru valorificarea turistică a întregului complex: ameliorarea căilor de acces, construirea de cabane și de tabere pentru tineret, amplasarea de indicatoare, asigurarea întreținerii și a pazei **tuturor** ruinelor. Nu trebuie să se uite că este vorba de unul din elementele cele mai importante ale patrimoniului istoric și muzeistic național.

Sarcinile de viitor, de perspectivă, sînt numeroase și complexe, dar nu încapă îndoială că problema consolidării și a conservării monumentelor dezvelite pînă acum prezintă caracterul cel mai urgent. În privința ei, sugestiile făcute nu au pretenția să epuizeze posibilitățile de rezolvare. Ele oglindesc o anumită experiență, dar nu exclud, ci, dimpotrivă, presupun efectuarea unor studii amănunțite și precise, precum și organizarea unei dezbateri mai largi.

Arheologii, arhitecții, specialiștii în restaurarea monumentelor antice **au cuvîntul.**

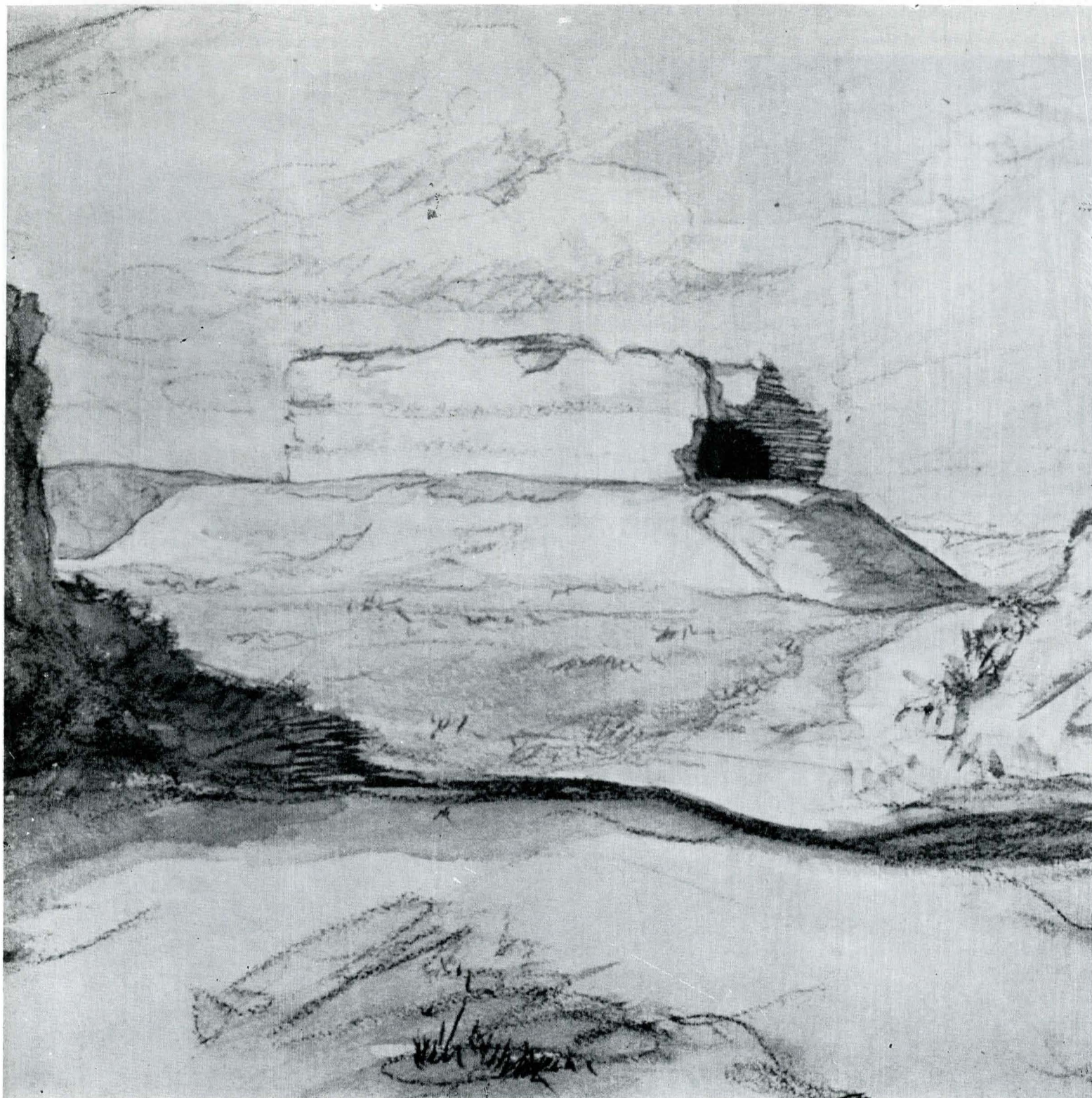
R E S U M É

L'auteur expose la situation dans laquelle se trouvent les principaux monuments daces des Monts d'Orăștie (citadelles, tours, sanctuaires), que l'action des agents naturels (eau, neige, gel, glissements de terrain) les ont peu à peu dégradés. Il souligne la nécessité de l'adoption des mesures urgentes de réparation, consolidation et sauvegarde de ces monuments, proposant aussi certaines solutions pratiques (injections de ciment, application d'une pellicule protectrice, etc.) soumises aux discussions des archéologues, des architectes et des spécialistes en restauration des monuments historiques.

"ZIDURILE ÎNTRE VII"

Prof. arh. HORIA TEODORU

Fig. 1. Laviu reprezentînd ruina „Zidurile între vii” cînd săpăturile se coborîseră sub nivelul fundațiilor.

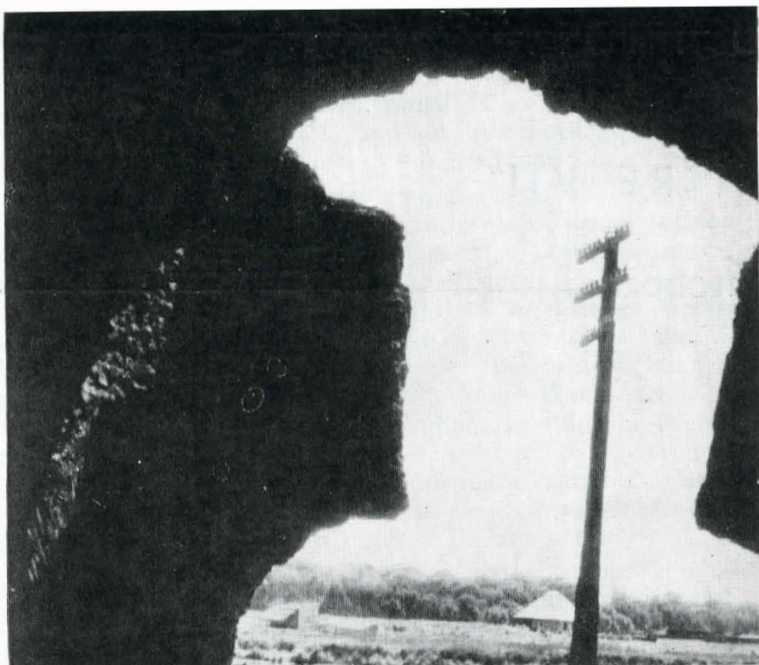

Fig. 2. Spărtura făcută în zidăria pivniței, văzută din interior.

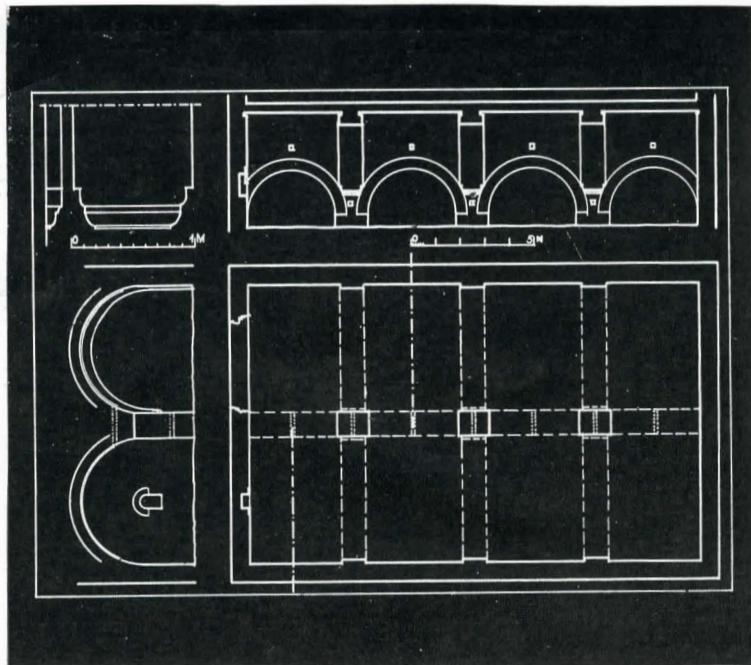
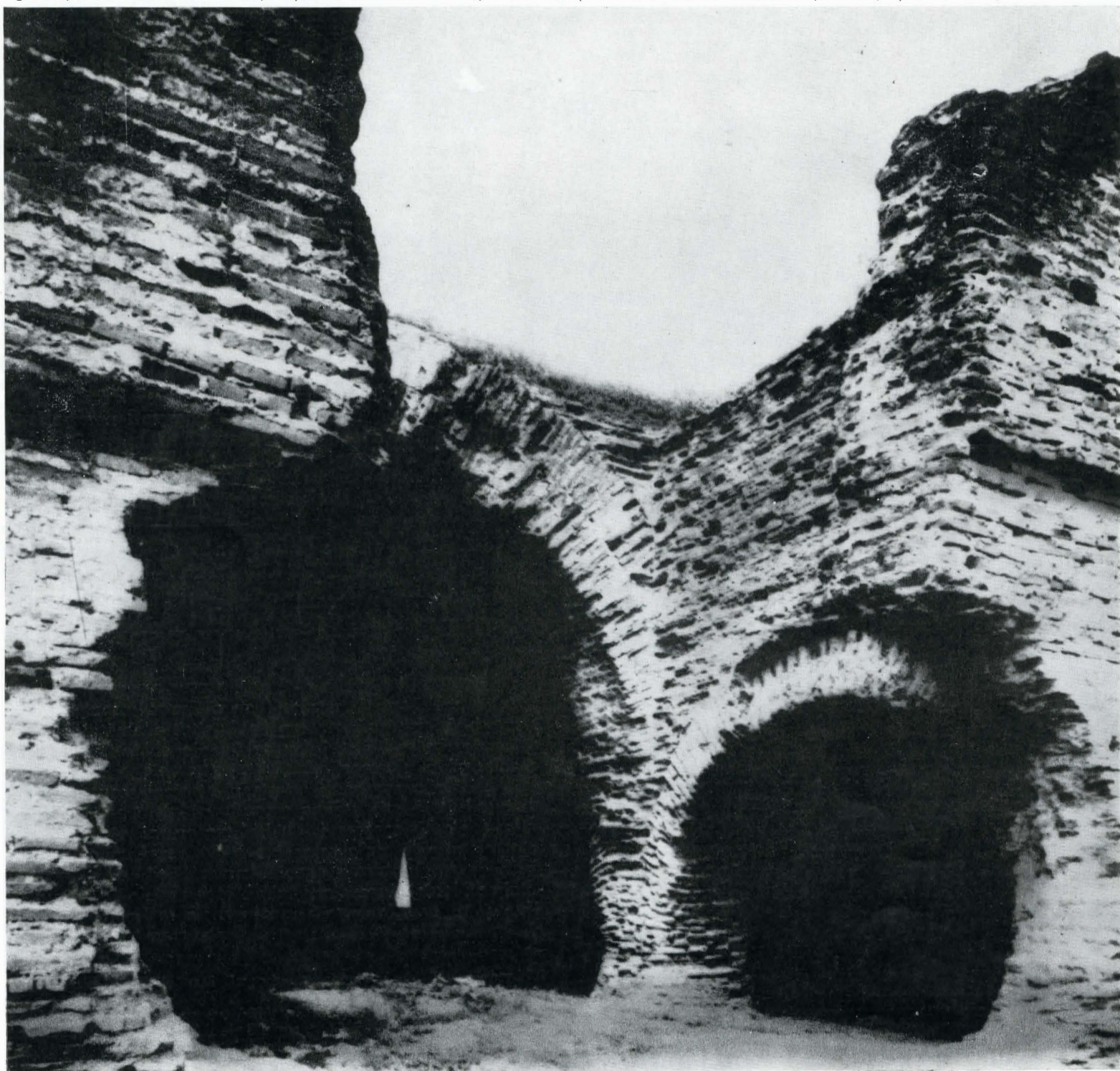

Fig. 3. Releveul executat după schițele cotate din anul 1942.

Fig. 4. Spărtura făcută în zidăria pivniței. Se văd unul din stilpi, arcadele și arcul dublu cu consola respectivă (clișeu din 1935).

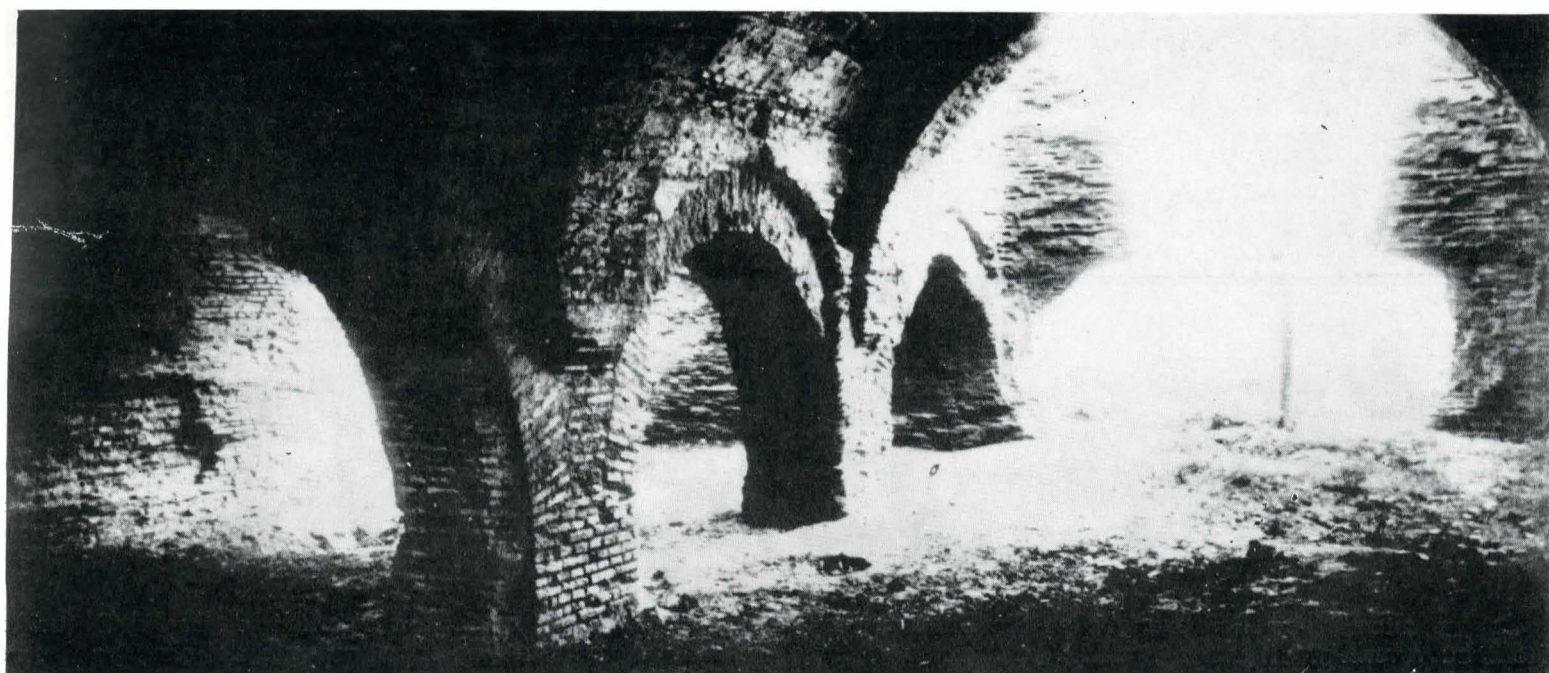

Fig. 5. Vedere interioară. Se văd doi din cei trei stâlpi cu arcadele dintre ei precum și consolele arcurilor dublouri (clișeu din 1935).

În planurile mai vechi ale municipiului București, strada Zidurilor între vii (iar nu „Ziduri între vii” de pe actualele tăblițe) începea chiar din spatele Gării Obor și, după o oarecare depărtare, mergînd spre nord-est, printre case cu grădini, dintre care unele păreau mai înstărite, devenea, în cîmpul liber, un șovăitor drum de țară. Viile dispăruseră de mult, dar spre capătul drumului, în apropierea apei Colentinei și nu departe de linia ferată (fig. 2) mai dăinuiau „Zidurile” care, la rîndul lor – mult avariate spre sfîrșitul ultimului război –, s-au surpat cu totul, astfel că, acum, în molozul care se aduce anume pentru nivelarea terenului, nu se mai poate găsi nici locul unde au existat.

Încă din anul 1942, cînd am luat cotele pentru releveul aici reprodus (fig. 3) ruina avea o înfățișare neobișnuită. De departe se înfățișa ca o monumentală prismă lungă de 20 m, lată de 13 m și înaltă de circa 6 m de zidărie masivă, fără nici un fel de deschidere, în afară de o largă spărtură făcută în unul din capetele ei, așa cum se poate vedea în fotografiile luate, cu cîțiva ani mai înainte, de arhitectul Alex. Petit (fig. 2, 4, 5)¹. Prisma se afla în mijlocul unei imense excavații din care, respectînd ruina, se scosese pămîntul necesar cărămidărilor din împrejurimi.

După puțin timp „Zidurile” au căpătat o înfățișare și mai ciudată căci săpăturile din jurul lor nu s-au oprit la nivelul inferior al ruinei. Lăsînd în jurul ei o îngustă fișie orizontală, îndepărtarea pămîntului necesar cărămidărilor a continuat în adîncime pe o vastă întindere, în mijlocul căruia monumentul dădea impresia înșelătoare de a fi o cetate înconjurată de un glaciū (fig. 1 și 4)².

Pătrunzînd prin spărtura de care s-a vorbit mai sus, se constata că presupusa cetate nu era decît vasta pivniță a unei dispărute case monumentale, pivniță ale cărei boltiri sînt caracteristice pentru epoca lui Matei Basarab (fig. 5).

Cărămizile folosite aveau dimensiunile obișnuite (29 × 15 × 4 cm) și, comparînd această pivniță cu aceea, pe care o consideram contemporană, de la stăreția mănăstirii Plumbuita³, constatăm o diferență apreciabilă numai a lungimii lor (18,80 m față de 26 m) lățimea fiind de 12,70 m față de 11,75 m iar înălțimea de 5,40 m față de 5 m.

¹ Fotografiile, dintre care una a fost reprodusă pe coperta volumului „Cercetări arheologice în București” vol. II, 1965, datînd din vara anului 1935, ne-au fost puse la dispoziție de Muzeul de istorie a municipiului București, în a cărui fototecă se află.

² Acest loviu face parte din colecția „Prin București în prima jumătate a secolului” care a fost expusă în anul 1969 la Casa Arhitectului.

³ N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, partea a III-a, București, 1933.

Pe trei stâlpi interiori de 1,30 m × 1,00 m se sprijină patru arcade care împart longitudinal pivnița în două părți egale.

Pe stâlpi, prin intermediul unor console puțin proeminente, se reazemă cîte trei perechi de arcuri dublouri care, spre exterior, se rezemau pe pilaștri adosați zidurilor exterioare ale pivniței. Consolele de pe stâlpi, îngrijit modelate în tencuială, aveau un profil frontal mai amplu și nesimetric cu cel transversal, cum se arată în detaliul din figura 3.

La rîndul lor, aceste arcuri dublouri de 1,00 × 0,45 m purtau două bolti cilindrice care acopereau longitudinal întreaga pivniță. Pe extradossul arcurilor dublouri se vedeau urmele adîncite ale scîndurilor cofrajului boltilor respective.

Străbătînd toată grosimea zidăriei se vedeau, deasupra arcadei mediane și sub consolele arcurilor dublouri, lăcașurile prin care treceau grinzile de lemn ale cintrelor de scînduri pe care se construiseră boltile cilindrice și arcurile lor dublouri.

O singură firidă de mici dimensiuni (0,54 × 0,30 × 0,77 m) se afla în tot cuprinsul acestei pivnițe.

În traveea din dreptul spărturei de care s-a vorbit mai sus (fig. 2) boltirea semicilindrică lipsea: era, presupunem, locul de pătrundere a scării de coborîre în pivniță, scară ale cărei urme s-au pierdut.

Examinînd cu atenție paramentul interior, se putea presupune că zidăria, îngrijit lucrată, cu rosturi șterse și perfect pline, a fost cîndva văruiată (nu însă și în locul presupusei scări, unde, fiind descoperite și deci mai expuse, urmele varului au putut să dispară).

Ne surprinde faptul că, în afara traveei care nu a fost boltită, această pivniță nu avea nici un fel de deschidere sau de răsufătoare.

Caracteristică este și lipsa oricărei compartimentări transversale ceea ce a permis situarea accesului pe latura mică a planului dreptunghiular și pare a preciza că întregul spațiu avea o folosire unitară, cum ar fi, de exemplu, depozitarea butoaielor de vin ca singură destinație pentru o pivniță situată în mijlocul viilor ce vor fi existat pe vremuri și de la care s-a păstrat amintirea denumirii acestor ruini.

Nu cunoaștem nici o însemnare scrisă asupra acestei ruini și nu știm nimic relativ la palatul, probabil de formă dreptunghiulară, care se ridica deasupra acestor pivnițe.

Aceste note ce încearcă să explice faptul că zidurile care păreau a fi ale unei cetăți înconjurată de glaciuri, nu erau decît ale unei monumentale pivniți eliberate de pămîntul în care fusese săpată, vor rămîne drept încă o mărturie a unui monument de arhitectură civilă din timpul lui Matei Basarab, azi dispărut.

Asupra altarului bisericii evanghelice din Bruiu¹ cercetătorii au revenit în repetate rânduri², subliniindu-se de fiecare dată apartenența sa la grupul transilvănean alcătuit din altarele din Beia, Roadăș, Fișeriu, Cund, Bratei, Șoroștin. Această alăturare, întemeiată în primul rând pe elementele stilistice ale cadrului arhitectonic de lemn, se justifică și prin unitatea de epocă, toate altarele amintite datînd din primele decenii ale secolului al XVI-lea.

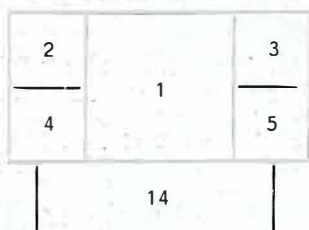
Consacrat sfintei Maria, dacă nu cumva altui sfînt – pentru motive care se vor vedea –, acest altar poliptic a fost realizat în anul 1520, dată scrisă pe spate cu cifre arabe de culoare neagră.

Potrivit observațiilor lui V. Roth³, altarul a fost renovat în 1728, cu care ocazie a fost repictată predela și reversul aripilor. Din textul lui Roth rezultă că picturile părții din față a aripilor sînt cele originale și că repictarea părților posterioare a respectat iconografia inițială, compozițiile fiind și aici tipice pentru tematica epocii respective.

O vizită recentă ne-a arătat că alta este situația. În realitate, renovarea din 1728 a fost însoțită de o repictare integrală a tuturor panourilor, fără respectarea iconografiei, care a fost radical schimbată.

Iconografia actuală este următoarea:

1. Sfînta Maria (statuetă de lemn), 2. „Buna Vestire”; 3. „Nașterea Domnului”, 4. „Închinarea magilor”; 5. „Fuga în Egipt”; 6. „Isus pe muntele Măslinilor”; 7. „Prinderea lui Isus”; 8. „Isus la Caiafa”; 9. „Flagelația”; 10. „Încoronarea cu spini”; 11. „Isus la Pilat”; 12. „Purtarea Crucii”; 13. „Răstignirea”; 14. „Cina cea de taină”.

Repictarea, operă a unui meșter de țară, nu prezintă nici un interes artistic, fiind grosolană și lipsită de gust. Sub noul strat de pictură se pot identifica însă elemente ale picturii originale, constînd din contururile figurilor și faldurilor ușor incizate în stratul de preparație.

Se disting astfel, pe fiecare panou, cite două figuri de sfînți și sfînte, iar pe predelă douăsprezece siluete (probabil apostolii). Aureolele sînt ușor reliefate și ornamentate. Proporțiile figurilor sînt armonioase și faldurile frumos desfășurate. Atît cit se poate distinge, pictura originală se integrează perfect în sfera picturii transilvănene a epocii,

¹ Com. Bruiu, jud. Sibiu.

² Dintre lucrările mai importante cităm: Roth, V., *Siebenbürgische Altäre*, Strassburg, 1916, p. 95–98; Walicki, Michal, *Malarstwo polskie XI wieku*, Warszawa, 1938, p. 13; Radocsay Dénes, *A középkori magyarországi táblaképek*, Budapest, 1955, p. 186, 283, 480, 493; Vătășianu, Virgil, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 748–49, 792, 797.

³ V. Roth, *op. cit.*, p. 97, 98.

avînd asemănări cu cea a altarului de la Jidvei (azi la Tătirlău), care are de asemenea cite doi sfînți pe fiecare dintre panourile posterioare⁴.

O observație specială se cuvine frumoasei statuete de lemn – sfînta Maria⁵ – poate una dintre cele mai frumoase din arta medievală transilvăneană. Atrage atenția faptul că pe cîmpul aurit din casetă, se află o zonă neaurită (pentru că nu era văzută) mai mare decît statueta și cu un contur mai agitat decît al acesteia. Se poate deduce de aici că statuia originală, care ascundea în întregime zona amintită, era mai mare și mai complex compusă decît cea care decorează azi partea centrală a altarului din Bruiu.

Cînd și în ce împrejurări a fost înlocuită statuia originală este greu de precizat. Poate că tot atunci cînd a fost renovat altarul în întregime, conform inscripției de pe predelă:

ORNAMENTO HOC CE (?) D. (eus) T. (rino) O. (ptimo) M. (aximo)

CONSERVATU (m), RENOVATUM AUGSILIO (sic!)

TOTIUS COM. (unitatis)

ANNO R. (ecuperatae) S. (alutis) 1728 D. (ie) 6 O. (ctobris)

P. M. (?) EXISTEN. (tibus) PAST. (ore) IOH. (annes) MALLENDER

FFIO (?)

VI (Ilic) I (s) PAUL TISCHLER

IOH (annes) SCHUSTER

VI (Ilic) I (s) SUBSE (civis)?

GEORG MANTSCH

EU (?) PET (e) R OSEM

AEDIT. (uis) GEORG ORLIG. IOH (annes) KOENIG⁶

O îndepărtare atentă a stratului de pictură suprapus și o scrupuloasă restaurare va reda altarului din Bruiu frumusețea de atîta vreme pierdută, restituind totodată tezaurului artistic al Transilvaniei o operă de reală importanță.

⁴ Altarele lipsite de scene, numai cu reprezentări de sfînți, erau curențe în Transilvania și Slovacia (cu care legăturile artistice erau foarte strînse). Cităm ca exemplu altarul din Boian (cca 1490 – Muzeul Brukenthal) – cu cite un singur sfînt pe fiecare panou –, altarul sf. Anton din Košice (cca 1440–1450) – cu cite doi sfînți pe fiecare panou –, oltarul sf. Ana din Spišská Sobota (1520) – cu cite unul sau mai mulți sfînți (pentru acestea și pentru alte exemple: Radocsay Dénes, *op. cit.*, pp. 256, 341, 355, 449, 453, 465).

⁵ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 748–749.

⁶ O citire cu diferențe neesențiale față de prezenta o dată V. Roth, *op. cit.*, p. 98.

Fig. 1. Planul bisericii mănăstirii Hlincea și secțiune est-vest.

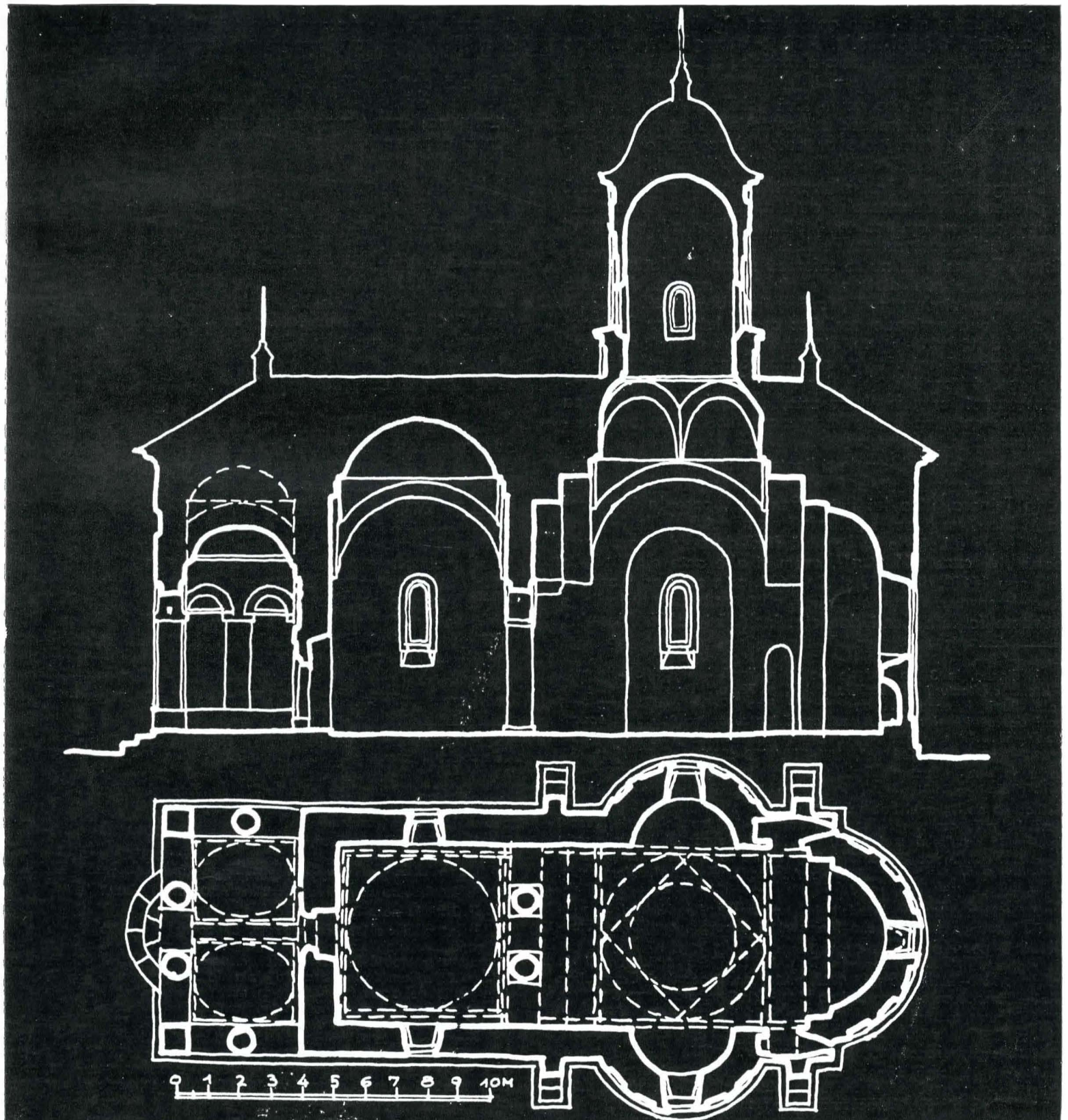

Fig. 2. Vedere generală asupra mănăstirii Hlincea.

Fig. 3. Turla bisericii mănăstirii Hlincea, vedere spre sud-est

O mănăstire mică, din apropierea „Cetățuiei” de lângă Iași, a stîrnit, în jurul anului 1930, o întreagă dispută între specialiști, dispută care nu s-a încheiat atunci și care este aproape complet uitată astăzi.

Hlincea¹, mănăstire acum fără „chilii și trapezării”², a rămas pierdută printre dealuri, așteptînd o eventuală cercetare și restaurare, care ar putea descoperi o serie de noi verigi de legătură ale arhitecturii moldovene.

Divergențele de păreri ale specialiștilor au apărut o dată cu publicarea documentului de ctitorie al Mariei Tzigara-Minio³, care se opunea total pisaniei bisericii, provenind de la Vasile Lupu, cel care ridicase „din temelie”⁴ întregul edificiu. Disensiunile nu se refereau numai la datarea monumentului, ci de aici, erau răsfrînte asupra detaliilor arhitectonice și de pictură, forțînd încadrarea în una dintre cele două perioade posibile: cea a lui Petru Șchiopul sau cea a lui Vasile Lupu. Singur G. Balș a intuit adevărul despre această mănăstire, alăturînd-o ca tip mănăstirilor Aroneanu și Ițcanii Vechi⁵, dar fără să insiste asupra problemei unei cronologii corecte, consideră mănăstirea Aroneanu ca fiind primul monument moldovean cu influențe muntenești în construcție.

Acestea sînt problemele ridicate și larg comentate după publicarea actului din 18 decembrie 1616 al doamnei Maria Tzigara, fiica lui Petru Șchiopul, care la întoarcerea în Moldova găsește „Mănăstirea noastră de la Hlincea pustie”⁶. De altfel, de la această fiică de domn, care semnează „*іо рѣнхѣ Маріа*”⁷, avem și alte acte din 14 iulie 1617 sau 1618⁸, din 1619 și din 1621, prin care ea încearcă să redreseze situația ctitoriilor părintești sau proprii; o activitate febrilă, danii de sate, închinări la Sf. Mormînt,

ii marchează reîntoarcerea din exil. O dată cu schimbarea domniilor, doamna Maria se grăbește să întărească privilegiile și închinările ctitoriilor familiale, așa cum se întîmplă la 5 aprilie 1621, cînd Alexandru vodă Iliș⁹, cu voia acesteia, adevărește închinarea mănăstirii Galata. Este ultimul act care-i menționează numele, dar este suficient pentru a putea înțelege activitatea pe care o desfășurase pînă atunci.

Pe de altă parte, însă, pisania bisericii, scrisă în limba greacă, dar tradusă aproape la fel de toți specialiștii¹⁰, susține că: „s-a ridicat din temelie dumnezeiasca și preavenerata această biserică a sîntului și slăvitului mare mucenic Gheorghe... cu ajutorul bănesc și cu cheltuiala... lo Vasile Voievod, apoi s-au zugrăvit de către... fiu al său domnul lo Ștefan Voievod... în anul de la facerea lumii 7169, iar anul de la iconomia intrupării 1660, indictionul 13, luna noiembrie 20”.

Incinta mănăstirii Hlincea, de plan rectangular cu turnuri la nord și la vest (primul folosit drept clopotniță are și o hersă¹¹), nu are aproape nici un indiciu caracteristic secolului al XVI-lea¹², care să poată facilita o asemenea încadrare, cu toate că la exteriorul laturii de vest a zidului de incintă apar cîteva contraforturi groase și scunde. Documentul din 20 noiembrie 7171 (1662) al lui Eustratie Dabija¹³ recunoaște că „... mănăstirea ce se chiamă Hlincea... care dintr-un început a fost zidită de Zota vistiernic... au rămas pustie cîtăva vreme, ... Vasile Voievod vîzînd căderea acestei sînte mănăstiri a început a drege... și a făcut turn și chilii și trapezării... și tot ce a trebuit împrejurul mănăstirii”, deci incinta în starea în care se află aparține meșterilor lui Vasile Lupu. Documentul atestă și „căderea” mănăstirii pînă la acea dată¹⁴, ceea ce ar

¹ Hlincea, la 3 km sud de Cetățuia, lângă Iași. Grigore Ionescu în *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, p. 72, arată că săpături efectuate, lângă Hlincea „... au scos la iveală, alături de urme mai vechi de locuire și resturile unei așezări omenești databile în veacurile XI–XII...”.

² În „Cercetări istorice”, VIII–IX (1932–1933), p. 55, doc. 34. Document dat de Eustratie Dabija la 20 noiembrie 1662.

³ După moartea soțului său, Zota Tzigara, doamna Maria se căsătorește cu italianul Paolo Minio, al cărui nume îl poartă la întoarcerea în țară, conform N. Iorga, *Neamul lui Petru Șchiopul și vechi documente de limbă mai nouă*, în „Memoriile secției istorie”, seria III, tom. XVIII, mem. 14, p. 376–377 și în *Întoarcerea unei pribege: doamna Maria Minio*, în „Analele Academiei Române”, Mem. sect. ist., s. III, tom. XII, mem. 15.

⁴ Conform pisaniei bisericii în traducerea lui N. Grigoraș și Pr. D. Marian din „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, anul XLI, numărul 8, ian.-feb. 1965, p. 87.

⁵ Împreună cu acestea, G. Balș în *Bisericile moldovenești în veacurile XVII–XVIII*, București 1933, p. 19, menționează și Dragomirna Mică – biserică ce are un altfel de plan – și biserica Sf. Ioan din Siret.

⁶ Documente privind istoria României, A. Moldova, sec. XVI, t. IV, p. 72–73, numărul 102.

⁷ N. Iorga, *Neamul lui Petru Șchiopul...*, p. 376.

⁸ *Idem*. N. Iorga demonstrează că acest document este o copie mai târzie, executată spre sfîrșitul secolului al XVII-lea după originalul care s-a pierdut. De aceea nu este menționat anul.

⁹ Documentul de la Alexandru Vodă Iliș din 5 aprilie 1621 în „Cercetări istorice”, VIII–IX (1932–1933), numărul 3, p. 31, doc. nr. 21.

¹⁰ G. Balș, N. Iorga, în lucrările citate și Alex. Lapedatu în „B.C.M.I.”, 1908, p. 87. Alegem traducerea lui N. Grigoraș ca fiind cea mai recentă (vezi nota 4).

¹¹ Conform Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 55.

¹² G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București 1928, p. 192: „turnurile clopotnițe, alipite de biserică sau izolate, ... nu se mai regăsesc în veacul al XVI-lea...”

¹³ Citat la nota 2.

¹⁴ În colțul de jos, din dreapta, al icoanei de hram, apare prima indicație cronologică a edificiului: „Rugăciunea preaiubitului de Dumnezeu și robului său Nichifor arhiereu, 1659” (N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 88). Considerînd aceasta data de începere a repictării, prima intervenție de acest fel făcîndu-se mai totdeauna asupra icoanei de hram, trebuie să presupunem că momentul începerii lucrărilor generale de refacere a arhitecturii este anterior cu cîțiva ani. Analizînd pisană și documentele de la Gheorghe Ghica (23 martie 1659), Ștefăniță Vodă Lupu (11 mai 1660) și Eustratie Dabija (20 noiembrie 1662), în care Vasile Lupu este recunoscut ca inițiator al reconstrucției, vom considera meșterii acestei refaceri ca aparținînd epocii sale și deci păstrînd toate caracteristicile constructive și decorative ale perioadei

putea argumenta o intervenție mai serioasă chiar asupra arhitecturii bisericii. O analiză mai atentă va demonstra că „**ridicarea din temelii**” se referă numai la zidul de incintă și nu la arhitectura bisericii însăși.

În notația documentului, „**a făcut turn**” se referă sau la turnul clopotniță¹⁵ de pe latura de nord (cu dublă destinație: intrare și clopotniță), sau la turnul de vest, cu formă și dimensiuni deosebite de primul¹⁶. De fapt întreaga enumerare de construcții efectuate de Vasile Lupu vizează numai „**tot ce a trebuit împrejurul mănăstirii**”.

Planul patrulei al incintei, contraforturile groase și scunde, forma neobișnuită a turnului de vest, toate acestea nu pot fi raportate elementelor construcțiilor anexe caracteristice secolului al XVI-lea.

Deoarece nu există nici un fel de urme¹⁷, se poate presupune că nu a fost construită o dată cu biserica o altă incintă, dar aceasta nu exclude posibilitatea unei împrejurări, (poate din lemn¹⁸), ținând seama că în imediata apropiere existau păduri mari¹⁹. O astfel de incintă din lemn e posibil să fi fost făcută o dată cu delimitarea terenului dăruit mănăstirii de către ctitor, fiind considerată de către acesta provizorie. Neexistând însă nici un fel de atestare documentară, aceasta este o presupunere ce se poate lua în considerare când se analizează construcția edificiului propriu-zis.

Biserica mănăstirii Hlincea, spre deosebire de zidul înconjurător (care prin unitatea sa argumentează construirea într-o singură etapă), posedă elemente diferite, ce aparțin ambelor epoci constructive presupuse, ridicând, inerent, probleme asupra identificării lor.

Biserica are, în primul rînd, un plan aparte²⁰, întâlnit în Moldova la sfîrșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea numai la Aroneanu și la Ițcanii Vechi²¹. Este vorba de planul triconc, cu pridvor deschis, pe arcade²², plan tipic muntenesc, dar ale cărui monumente sînt chiar în Muntenia (pentru acea dată) relativ puține. G. Balș consideră că în Țara Românească edificii de aceeași vîrstă cu mănăstirile amintite trebuie să fi existat²³, ținînd seama de apariția acestor elemente încă la mănăstirea Snagov (1512–1518) sau la Biserica Domnească din Tîrgoviște (1583). Recent, a fost analizată biserica schitului Hotărani²⁴, care prin înțelegerea articulării pridvorului

deschis, pe arcade, cu restul construcției, demonstrează continuitatea dezvoltării acestui tip de construcții în Muntenia, permițînd o justă datare a influențelor iradiate către Moldova.

O legătură mai strînsă între biserica mănăstirii Hlincea și cea de la Hotărani nu trebuie rezumată numai la asemănarea fațadelor de vest, căci nu trebuie să uităm că Maria era fiica lui Petru Șchiopul, cel care ia domnia plecînd din Țara Românească²⁵, unde era domn fratele său Alexandru al II-lea. Evenimentul este atestat și în cronică murală slavonă din biserica mănăstirii Bucovăț (1574): „**Io Alexandru Voievod cu Țara Românească... iar milostivirea sa a scos pe frații săi din temniță, pe Miloș Vodă și Petru Vodă... Și a cucerit Petru Vodă cu sabia și a luat toată Țara Moldovei**”²⁶.

Nu mai articularea pridvorului și elementele lui separate: arcade susținute de coloane cilindrice, arhivoltele intrînde ale arcaadelor, spațiul pridvorului care are aproape aceleași proporții, suportă comparația dintre cele două biserici – Hlincea și Hotărani –, căci restul planului diferă: plan triconc – Hlincea, o singură navă, fără abside laterale – Hotărani.

Localizînd punctul de plecare al influențelor muntenesti vădite în arhitectura mănăstirii Hlincea, se pune problema legăturii dintre dimensiunile și importanța monumentului și rezolvarea sa constructivă. Ctitoriile domnești reflectau mari ambiții, în primul rînd prin dimensiuni și apoi prin ornamentația exterioară. Aceste ambiții vor fi favorizat pătrunderea influențelor străine și nu continuă tradițiile decorative și chiar constructive locale (Golia, Sf. Sava – ambele în Iași). Ctitoriile mai mici vor apela însă, de cele mai multe ori, la exemplul arhitecturii populare²⁷. În acest sens, integrarea pridvorului în arhitectura religioasă n-ar fi fost posibilă fără o anumită concepție anterioară asupra spațiului arhitectural și fără elementele care existau în construcțiile populare.

La exterior, diferențierea dintre încăperile bisericii de la Hlincea nu este vizibilă, cu toate că absidele laterale sînt încadrate de contraforturi, elemente foarte importante pentru datarea corectă a construcției. Prezența acestor²⁸ elemente ce fac parte din sistemul constructiv propriu acestor locuri și plasarea lor demonstrează că este vorba de o modalitate de a asigura edificiul, fiind în același timp și o posibilitate decorativă.

Pentru epoca în care fusese încadrată (1660)²⁹, biserica mănăstirii Hlincea contrastează, prin simplitatea ornamentului, cu celelalte monumente din aceeași vreme: Trei Ierarhi (Iași), Sf. Ioan Botezătorul (Suceava) etc. Elementele decorative aparțin atît Țării Românești (arhivolte intrînde la arcade) cit și Moldovei (firide la abside). Tratarea briului, rezervat în zidărie, care înconjoară monumentul în treimea lui superioară, nu poate fi raportată ca proveniență, decît unui alt element ornamental – arhivolta intrîndă. Este posibil să fie vorba de o idee de separare a spațiului exterior pe orizontală după exemplul muntenesc, într-o rezolvare ce izbuteste să unifice toate elementele decorului exterior într-o viziune proprie, deosebită.

Existența contraforturilor, austeritatea fațadelor, apariția în pronas doar a unei ferestre sînt singurele deosebiri între arhitectura de la Hlincea și cea de la Aroneanu, dar tocmai ele ne determină să o considerăm pe prima anterioară.

Este foarte posibil ca la construirea bisericii mănăstirii Hlincea să fi lucrat doi meșteri: unul din Țara Românească și celălalt din Moldova, cu atît mai mult cu cît arhitectura pridvorului este deosebit de corectă, lucrul în cărămidă foarte îngrijit, ceea ce un meșter moldovean care ar

care în arhitectura moldoveană se poate numi „a lui Vasile Lupu”. De asemenea, datele 1659 (icoana de hram) și 1660 (data pisaniei) le vom folosi pentru a indica desăvîrșirea lucrărilor acestei a doua etape a monumentului.

¹⁵ Acest turn-clopotniță se cere privit cu mai multă atenție, chiar împotriva părerii lui G. Balș menționată la nota 12, căci, cu toate că păstrează formele obișnuite Moldovei, ferestrele sînt decorate cu arhivolte intrînde, ca și arcadele pridvorului.

¹⁶ Probabil modificat ulterior. Dacă se acceptă folosirea termenului de turn în loc de turlă, argumentația va fi mult ușurată mai tîrziu.

¹⁷ De fapt, nu se văd alte urme în afara celor menționate.

¹⁸ Referitor la Galata, G. Balș susține: „Zidul de împrejmuire are în plan o formă ovală, neobișnuită, care nu este... cea de la început. Paul de Alep, în 1653, ne spune că împrejmuirea era de lemn” (*Bisericele moldovenești din veacurile XVII–XVIII*, p. 310).

¹⁹ Documentul de la Gheorghe Ghica din 1659 martie 23: „...am miluit sfînta noastră mănăstire Hlincea cu 12 poslujnici... pentru că această sfîntă mănăstire se află lingă codru...” în „Cercetări istorice”, VIII–IX (1932–1933), nr. 3, p. 48, doc. 31.

²⁰ Este vorba de existența unui pridvor mult deosebit față de cele cunoscute în Moldova primelor patru decenii ale secolului al XVI-lea.

²¹ Pentru că Dragomirna Mică nu are intrarea pe latura de vest presupunem că derivă din imbinarea vechilor exemple autohtone cu influențe muntenesti de sfîrșit de secol. De asemenea, forma poligonală a pridvorului său o apropie mai mult de biserica Beizadelei din Suceava.

²² N. Grigoraș, Pr. D. Marian, op. cit., p. 87, susțin că „Este un pridvor deschis ca la bisericile lui Petru Rareș”, cu toate că forma și relația dintre plinuri și goluri este cu totul alta, conform și lui G. Balș, op. cit., p. 17.

²³ G. Balș, op. cit., p. 19.

²⁴ V. Drăguț, *Pridvorul bisericii fostului schit Hotărani*, în „Omagiul lui Petre Constantinescu-Iași”, București 1965, p. 651–658. Relația cu această biserică este necesară, chiar dacă ea este cu puțin ulterioară bisericii mănăstirii Hlincea, căci demonstrează că la acea dată (1588) în Țara Românească, atît ctitoriile feudalelor mijlocii cit și cele domnești (Biserica Domnească din Tîrgoviște – 1583) rezolvaseră definitiv problema integrării pridvorului deschis în cadrul construcției de cult. Celor două biserici menționate li se poate adăuga o întreagă listă de monumente muntenesti din secolul al XVI-lea, la care, intrării îi este destinată o încăpere intermediară între exterior și edificiul de cult propriu-zis (Snagov – 1512–1518; Mitropolia din Tîrgoviște – 1520; Bolnița Coziei – 1542).

²⁵ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, Ed. Academiei R.P.R., 1959, p. 185.

²⁶ *Cronicele slavo-române din secolele XV–XVI*, ed. P. P. Panaitescu, Ed. Academiei R.P.R., 1959, p. 195.

²⁷ V. Drăguț, op. cit., p. 658, nota 22.

²⁸ Cu toate că nu sînt complet abandonate (Trei Ierarhi, Cetățuia), în secolul al XVII-lea, contraforturile se folosesc mai puțin (Dragomirna Mică, biserica Beizadelei etc.), sau dimpotrivă au rol decorativ (Sf. Nicolae din Suceava).

²⁹ O. Tafrali, *Există la biserica mănăstirii Hlincea portretele lui Petru Șchiopul și ale familiei sale?* în „Arta și arheologia”, fasc. 9–10 (1933–1934), p. 36, nota 43.

fi văzut numai un exemplu nu ar fi izbutit să realizeze³⁰. Pe de altă parte, prezența contraforturilor, plasarea lor și înlocuirea tehnicii de lucru în cărămidă cu cea în piatră la restul bisericii nu puteau fi puse pe seama unui meșter muntean.

Comparând monumentul cu edificii din epoca lui Vasile Lupu sau anterioare acestuia, este ușor de argumentat imposibilitatea alăturării lor: simplitatea exterioară a bisericii contrastează puternic cu ceea ce va apare în epocile următoare: Aroneanu³¹, Trei Ierarhi, Sf. Ioan Botezătorul (biserica Beizadelei) din Suceava, ultimele două ridicate de Vasile Lupu.

Menționând că Hlincea nu este ctitorie domnească, o vom compara pentru epoca lui Vasile Lupu, cu biserica Beizadelei. Deosebiri în acest caz sînt mult mai profunde decît în comparație cu biserica Aroneanu.

Începînd cu planul total diferit, fără abside laterale și cu transformarea pridvorului într-un fel de absidă poligonală simetrică altarului și pînă la decorul exterior destul de bogat, se va observa că adevărate asemănări nu există, exceptînd influențele muntenești – la Suceava deja integrate total în concepția decorativă a secolului al XVII-lea –, între Hlincea și biserica suceveană.

Continuînd cu o încercare de raportare a bisericii mănăstirii Aroneanu la modalitatea muntenească de înțelegere a spațiului de decorat, se poate stabili că principalul meșter, muntean de această dată, a posedat elemente comandate³² pe care le-a întrebuințat conform viziunii sale decorative. Cu alte cuvinte, decorul ceramic și chiar cel executat în parament explică, după părerea noastră, eliberarea meșterului muntean (poate același cu cel de la Hlincea) de sub controlul celui cu care realizase construcția anterioară.

Este imposibil de conceput o evoluție de la o decorație excesivă către o simplitate austeră în timpul domniei lui Vasile Lupu, cel care ctitoria mănăstirea Trei Ierarhi. Deci nu se poate susține ipoteza reconstruirii totale a mănăstirii de către Vasile Lupu și fiul său Ștefăniță și nici datarea anterioară a mănăstirii Aroneanu față de Hlincea, cu atît mai mult cu cît ultima trebuie să fi fost construită înainte de plecarea în exil a lui Petru Șchiopul³³.

Turla bisericii așezată pe două baze, una pătrată și una stelată, prezintă o primă particularitate prin apariția unui briu zimțat pe baza pătrată. Acest briu este foarte asemănător ca aspect cu cel care apare la Aroneanu sau la Sf. Ioan Botezătorul din Suceava, dar la acestea el înconjoară clădirea pe fațade, fiind așezat în treimea lor inferioară. O altă particularitate este curbura spre interior a laturilor de est și vest ale bazei stelate, curbura obținută prin unificare a traiectului, după înlăturarea unghiurilor de zidărie, rezultînd astfel concavități în fiecare parte, forma stelată apărînd numai spre sud și spre nord. Pe fiecare parte a colțurilor rămase sînt rezervate ocnițe cu arhivolte ușor retrase față de nivelul tencuielii, decorație ce se observă și la Sf. Ioan Botezătorul din Suceava. Se pare că această simplificare a celei de a doua bază este datorată încercării de ușurare a sarcinilor preluate de elementele de susținere. Astfel simplificată baza, turla și suportii ei cîntăresc mai puțin.

Turla propriu-zisă, cu laturile marcate distinct, posedă pe fiecare dintre ele arcade duble cu consolă la mijloc, la fel ca la biserica Sf. Ioan Botezătorul. Apariția la Hlincea a acestor elemente numai la nivelul turlei demonstrează că turla nu este cea inițială și că a fost recon-

struită o dată cu zidurile incintei, fiind singura dovadă a intervenției constructorilor formați în vremea lui Vasile Lupu, datînd deci din 1659–1660. Privită astfel, originala tratare a bazei a doua devine o rezolvare ce se impunea, demonstrînd că turla inițială era mai mare, sau în orice caz mai grea, că renovatorul a sesizat insuficiența suporturilor și deci cunoștea bine aceste modalități constructive. Deosebiri totale privind decorarea exterioară, vizibile de la bun început, argumentează că amintita „ridicare din temelii” vizează numai această refacere a turlei și a bazelor sale.

Două au fost momentele care ar fi putut favoriza începerea construcției mănăstirii Hlincea: 15 august 1586, cînd Petru Șchiopul îl întîlnește la Bogdănești pe Prut pe nepotul său Mihnea, sau la 10 iunie 1587 cînd la nunta lui „Vladu Vodă”³⁴ a fost iarăși chemat domnul Țării Românești, Mihnea. Se poate presupune că (oprit de familia domnului moldovean sau rămas în Moldova fără un acord prealabil cu acesta) meșterul care va construi Hlincea făcea parte din „Curtea multă” care însoțea pe Mihnea în Moldova.

Deci lucrările de construcție a mănăstirii Hlincea s-ar putea fixa aproximativ între 1586–1587, biserica primind hramul Sf. Gheorghe, probabil în cinstea victoriei împotriva cazacilor, din 23 noiembrie 1587³⁵.

După o asemenea prezentare, care din rațiuni de argumentare a epuizat aproape descrierea exterioară a bisericii, aceasta nu mai este necesară, dar analiza organizării interioare ridică o serie de semne de întrebare. Începînd chiar cu acest pridvor, apărut într-o construcție moldovenească, brusc și într-o formă evoluată, problemele se complică.

Arhitectura pridvorului, deci, este opera unui meșter muntean. Acesta însă nu boltește pridvorul Hlincei după cum se obișnuia la acea dată în Țara Românească, ci cu o variantă de bolți mănăstirești ușor retrase, despărțite de un arc median. În Țara Românească la acea epocă nu era utilizată această posibilitate de boltire, ci se foloseau calotele semisferice. Totuși, nu este un argument suficient pentru a considera că boltirea pridvorului ar aparține meșterului moldovean. De altfel, aceste atribuiri nu trebuie înțelese ca totale, în epoca respectivă construcțiile fiind realizate de echipe care cuprindeau un număr diferit de meșteri și de lucrători. Apariția arcadelor largi, cu arhivolte intrînde, susținute de coloane de secțiune circulară, dovedesc însă că întreaga construcție a pridvorului a fost lăsată în grija meșterului muntean.

Întorcîndu-ne la planul pridvorului bisericii schitului Hotărani, se va observa o identică organizare planimetrică, numai că la colțurile pridvorului stîlpilor nu au o secțiune regulată, pătrată ca la Hlincea ci sînt rotunjiți spre interior. Coloanele³⁶ par să aibă aici o secțiune octogonală. Arcadele, aproape la fel de largi, au arhivolta marcată prin aceeași rezervare în zidărie. În privința boltirii, pridvorul de la Hotărani are două calote semisferice descărcate pe un arc median. Atenția cu care sînt lucrate la Hlincea boltirile dovedește că cel care le-a construit avea o practică ce nu ține în primul rînd de sistemul bolților recunoscute la bisericile de tip Hotărani și n-ar fi exclus ca în Țara Românească să fi lucrat o serie de clădiri, anexe ale mănăstirilor, unde să fi întîlnit această modalitate de boltire pe care a aplicat-o în locul celor folosite în Moldova³⁷.

Pronaosul, spațiu interior aproximativ pătrat, nu a ridicat probleme constructive deosebite, iar dimensiunile lui

³⁴ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 202–203.

³⁵ Primește probabil hramul Sf. Gheorghe în cinstea victoriei împotriva cazacilor, menționată de Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 204. Problema ridicării bisericii mănăstirii Hlincea înaintea ctitoriei domnești Galata trebuie respinsă, căci tot după Gr. Ureche, Galata din vale (1574), se dărimase și Petru începe degrabă construcția celei din deal. De altfel nici nu se poate concepe ca Zota și Maria să fi început construirea mănăstirii lor înaintea Galatei, ținînd seama de puterea de exemplu a acțiunii constructive domnești și chiar de vîrsta doamnei Maria.

³⁶ Conform planului publicat de V. Drăguț, *op. cit.*, p. 652. Coloanele sînt acum îngropate în zidărie.

³⁷ Spre exemplu la mănăstirea Humor. De fapt, pridvorul este elementul asupra căruia influențele se manifestă mai intens decît asupra construcției propriu-zise. La Bălinești apare un sistem de boltire al pridvorului lateral, care contrastează puternic cu simplitatea monumentală a acestei ctitorii din epoca lui Ștefan cel Mare; la mănăstirea Dragomirna o boltire extrem de complicată indică influențe transilvănene.

³⁰ Comparativ cu restul zidăriei, pridvorul, pînă la înălțimea arcaadelor, este construit astfel: soclul din piatră neprelucrată, care înconjoară tot edificiul, stîlpilor de colț ai pridvorului lucrați în sistemul muntenească al osizelor de cărămidă olternate cu piatră fălțuită și coloanele construite doar din cărămidă. De la arcade, exceptînd bolțile, zidăria se continuă cu piatră neprelucrată, îngropată într-un strat gros de mortar.

³¹ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 210, atestă construirea în 1594.

³² Este vorba de elemente de decor ceramice, pe care constructorul le-a folosit astfel încît rezultatul se apropie foarte mult de viziunea decorativă muntenească, prin separarea spațiului fațadelor pe orizontală în două registre și apoi în fragmentarea verticală în spații dreptunghiulare ce vor fi umplute cu un alt decor: aici – elemente ceramice, în Țara Românească – alternarea cărămizii cu mortarul.

³³ Ion Minea, Aron Vodă și vremea sa, „Cercetări istorice”, VIII–IX, (1932–1933), p. 142: „... au plecat cu domnul din țară... domnița Maria cu soțul ei Zota spătarul...”.

Fig. 4. Pridvorul, vedere spre vest.

mici nu au presupus un număr mai mare de ferestre³⁸. Cele două, una la sud și una la nord sînt ușor lărgite spre interior, mai ales la bază, față de dimensiunile exterioare. El este boltit cu o simplă calotă semisferică sprijinită de două rînduri de arce foarte subțiri pe fiecare parte.

Zidul despărțitor dintre pronaos și naos este înlocuit prin trei arcade sprijinite pe coloane cilindrice cu capiteli și baze pătrate. Trecerea de la zidul despărțitor dintre pronaos și naos la acest sistem arcadă-coloană poate fi urmărită la mănăstirea (ctitorie a lui Petru Șchiopul) Galata³⁹, unde, după gropniță nu mai apare ca de obicei un zid, ci îmbinarea celor două spații se face cu ajutorul a trei arcade susținute de coloane cilindrice. La Hlincea și apoi la o serie întreagă de alte monumente⁴⁰, neexistînd spațiul

³⁸ Cu toate că la aceleași dimensiuni, Aroneanu are două ferestre pe laturile de nord și de sud ale pronaosului.

³⁹ Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. II, București, 1965, p. 12.

⁴⁰ P. Constantinescu-Iași, *Evoluția stilului moldovenesc*, Iași, 1927, „elementul nou al arcadelor dintre nartex și naos... va fi adoptat ca specific de arhitectura celor din urmă biserici moldovenești”. Cu toate acestea nu menționează că eliminarea ultimului zid interior se face pentru prima dată la Hlincea.

dăstinat gropniței, este eliminat zidul interior care separa pronaosul de naos, obținîndu-se un spațiu unitar. Deoarece nu există, după părerea noastră, un monument intermediar între Galata (1584) și Hlincea (1587) se poate considera Hlincea ca fiind primul edificiu în care se produce această unificare în Moldova.

În naos, intervenția constructorilor formați în timpul lui Vasile Lupu este vădită numai la turlă, neexistînd urme vizibile în restul zidăriei. Descărcările turlei se fac pe arcurile transverse, iar corespondența primului arc transvers cu prima pereche de contraforturi nu poate fi decît intenționată. Apariția unui alt arc ce dublează spre interior pe cele transverse reprezintă posibilitatea tehnică folosită pentru a reduce un spațiu dreptunghiular la un pătrat pe care să se ridice apoi turla. Sistemul de susținere a rămas deci același, de aceea a și fost necesară o ușurare a turlei prin reducerea cantității de zidărie a bazei stelate. În cazul unei intervenții mai profunde a meșterilor lui Vasile Lupu, a doua bază a turlei ar fi fost apoi tratată normal, în totalitate stelat, fără o asemenea soluție ad-hoc.

Absidele laterale, mici, sînt boltite cu sferturi de calotă, la fel cu altarul. Proscomidia și diaconiconul se folo-

sesc de prezența contraforturilor, fiind puțin mai lărgite în grosimea zidurilor decât la Aroneanu. Proscomidia posedă și o mică fereastră cu ambrazura mult evazată spre interior.

În ansamblu, monumentul este deosebit de unitar, atât la exterior cât și la interior. George Balș este de părere că paramentul edificiului a fost modificat ulterior⁴¹, bazându-se pe o comparație cu tabloul votiv⁴², în care pe fațadă apar decorații presupuse a fi discuri ceramice. Modificarea paramentului se putea face o dată cu lucrul asupra turlei. Dacă se acceptă o intervenție ulterioară anului 1660, trebuie menționat că ea n-ar fi renunțat însă la decorațiile inițiale, ci le-ar fi îmbogățit⁴³. Este foarte posibil ca o modificare a fațadelor să se fi efectuat relativ recent, acoperindu-se întreaga clădire uniform, cu tencuială, păstrând numai decorul în zidărie. Prezența discurilor ceramice nu ar contrazice cu nimic simplitatea monumentului. Organizarea mai atentă a decorului aplicat, vizibilă în tabloul votiv de la Hlincea, cât și faptul că fațadele nu sînt compartimentate ca la Aroneanu, susține ipoteza unei echipe cu doi meșteri la ctitoria Mariei Tzigara, dintre care unul, cel muntean, poate a lucrat singur la construcția mănăstirii Aroneanu.

Analiza elementelor profilate în piatră ale edificiului se referă numai la ancadramentele ferestrelor și la portalul dinspre pronaos. Ultimul, în arc frînt cu un tor cilindric continuu între scotii așezate pe lespezi mari, este extrem de simplu. Interesantă apare însă rezervarea în zid a portalului, favorizată de faptul că între tor și zidul pronaosului există o distanță ce se prelungește în sus cuprinzînd și icoana de hram. Intrarea în pronaos apare ca o dublă retragere: una dreptunghiulară, înaltă⁴⁴, cea de a doua — portalul propriu-zis, a cărei simplitate se integrează armonice în ansamblul monumentului.

La fel de simple sînt și ancadramentele de piatră fățuită ale ferestrelor, în arc ușor frînt și lipsite de orice fel de decorație sculptată. Credem că o abatere de la simplitatea monumentului, care să întărească presupunerile lui G. Balș asupra decorului exterior, ar fi fost inerent corelată cu apariția unui decor sculptat în piatra ancadramentelor. Atenția cu care au fost lucrate atât acestea cât și portalul nu poate decît să justifice că ipoteza unei intervenții ulterioare asupra paramentului se referă numai la o retencuire (obișnuită), nu la o modificare a acestuia.

Lucrarea de față și-a propus să demonstreze că biserica mănăstirii Hlincea este databilă, cu o foarte mică aproximare, în 1587, și că prin elementele sale particulare: pridvorul pe coloane, separarea spațiului interior prin sistemul arcadă-coloană și prin decor (arhivolte retrase) este unul dintre primele monumente moldovene de certă influență munteană, fiind de presupus că la edificarea sa a participat un constructor muntean.

De asemenea, judecînd după documente și din analiza elementelor de decor se poate constata o intervenție asupra construcției, în partea ei superioară, respectiv la turlă — intervenție care trebuie să aibă aceeași vîrstă cu zidurile incintei.

Articolul de față nu își propunea decît discutarea problemelor de arhitectură pe care biserica mănăstirii Hlincea le ridică, însă trebuie menționat că edificiul deține unul dintre ultimele ansambluri de pictură de calitate, deosebit de interesantă ale școlii moldovenești a secolului al XVI-lea.

⁴¹ G. Balș, *op. cit.*, p. 19.

⁴² Între N. Iorga, *Știri nouă privitoare la familia lui Petru Șchiopul*, în „Mem. sect. ist.” s. III, tom. XII, mem. 18, Buc., 1932, și O. Tafrali, *op. cit.*, p. 36, s-a iscat o întreagă dispută privind autenticitatea tabloului votiv. Iorga susține că asupra tabloului votiv s-a intervenit ulterior de către zugravii lui Ștefăniță Vodă Lupu, Tafrali consideră că nu este vorba de o intervenție, ci de o pictură autentică din vremea acestui domn: „Aceste portrete se pot compara cu cele de pe peretele apusean al încăperii sepulcrale de la Golia, precum și cu cele ce provin de la Trei Ierarhi”.

⁴³ Puterea de exemplu pe care o avea mănăstirea Trei Ierarhi este vizibilă în arhitectura bisericii mănăstirii Cetățuia (1688–1672), conform Gr. Ionescu, *op. cit.*, p. 54.

⁴⁴ Ca și la biserica Sf. Ioan Botezătorul din Suceava.

Fig. 5. Absida sudică.

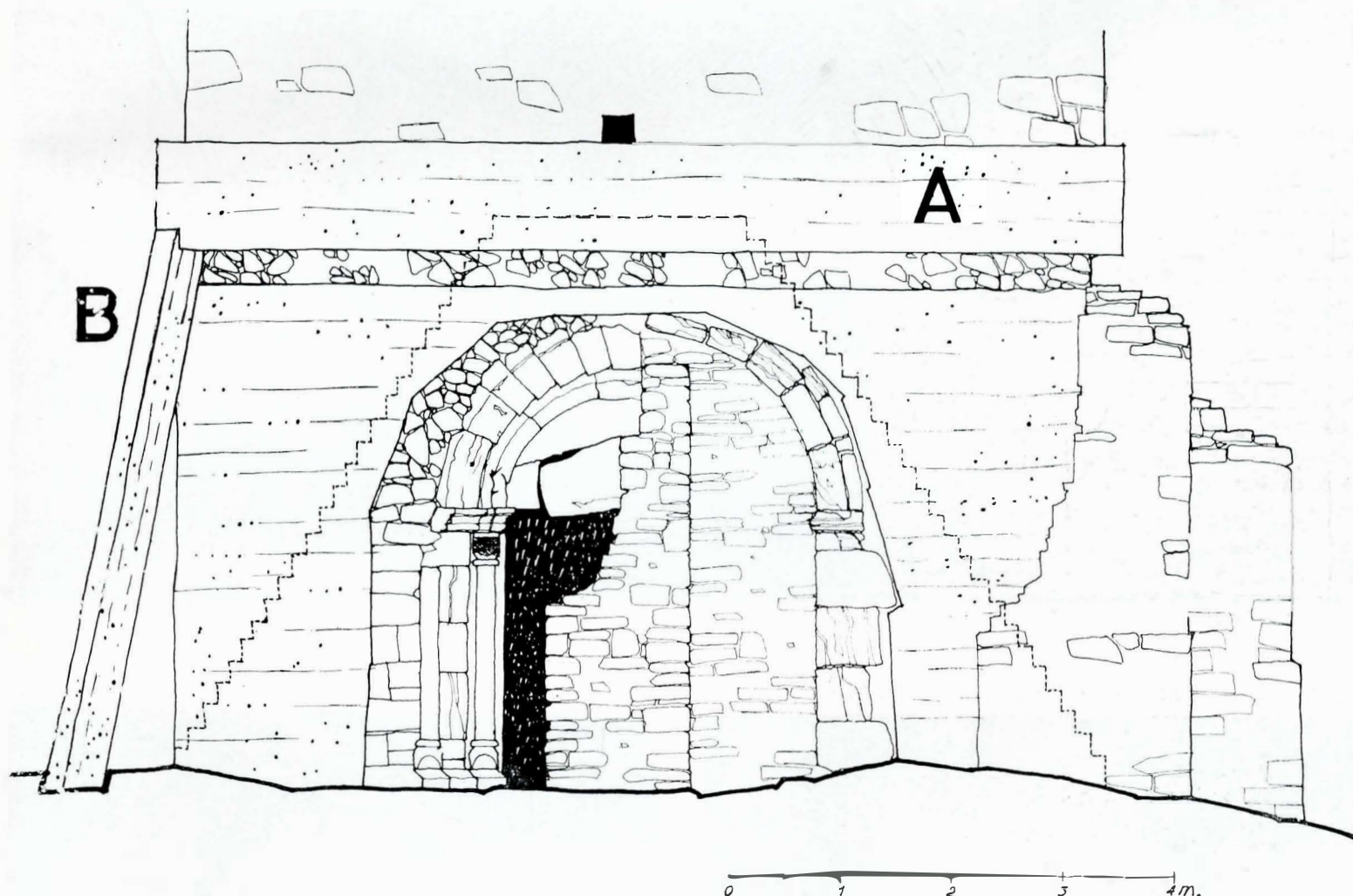

Fig. 1. Portalul de vest înainte de restaurare.

Biserica evanghelică din Rodbav județul Brașov, datînd din secolul al XIII-lea, a avut inițial structura unei basilici romanice, cu trei nave și un turn de vest înglobat în nava centrală. În veacul al XV-lea, colateralele au fost dărîmate pentru a permite amenajarea unui drum de strajă, prevăzut cu guri de aruncare, la nivelul podului navei centrale. Această operație a implicat închiderea cu zidărie a arcadelor dinspre nord și sud de la parterul turnului, precum și – conform ipotezei lui Walter Horwath¹ – înzidirea portalului romanic de pe fațada de vest. Ar părea totuși posibil ca portalul să fi fost închis curînd după terminarea turnului, ca efect al cedării arcului de piatră sub presiunea masivului de zidărie, deoarece piesele gă-

site „in situ” nu poartă urmele expunerii la agenții externi, fiind complet lipsite de patină. În secolul al XIX-lea, corul romanic a fost înlocuit cu o absidă poligonală.

În 1964, s-a constatat o degradare alarmantă a turnului de vest, care amenința să se prăbușească. După o consolidare provizorie, care a constatat dintr-o centură (fig. 1 A) și un contrafort (fig. 1 B) din beton armat, salvarea acestui prețios exemplar de arhitectură medievală a fost preluată de către Direcția monumentelor istorice, sub aspectul proiectării și al finanțării, lucrările fiind executate de către echipa Consistoriului superior evanghelic.

În intervalul 1966–1968, sub conducerea tehnicianului Hans Henning, s-a realizat consolidarea turnului, restaurarea drumului de strajă din lemn, repararea șarpantei și refacerea învelitorii.

¹ Walter Horwath, *Siebenbürgisch – sächsische Kirchenburgen*, Sibiu 1940, p. 35.

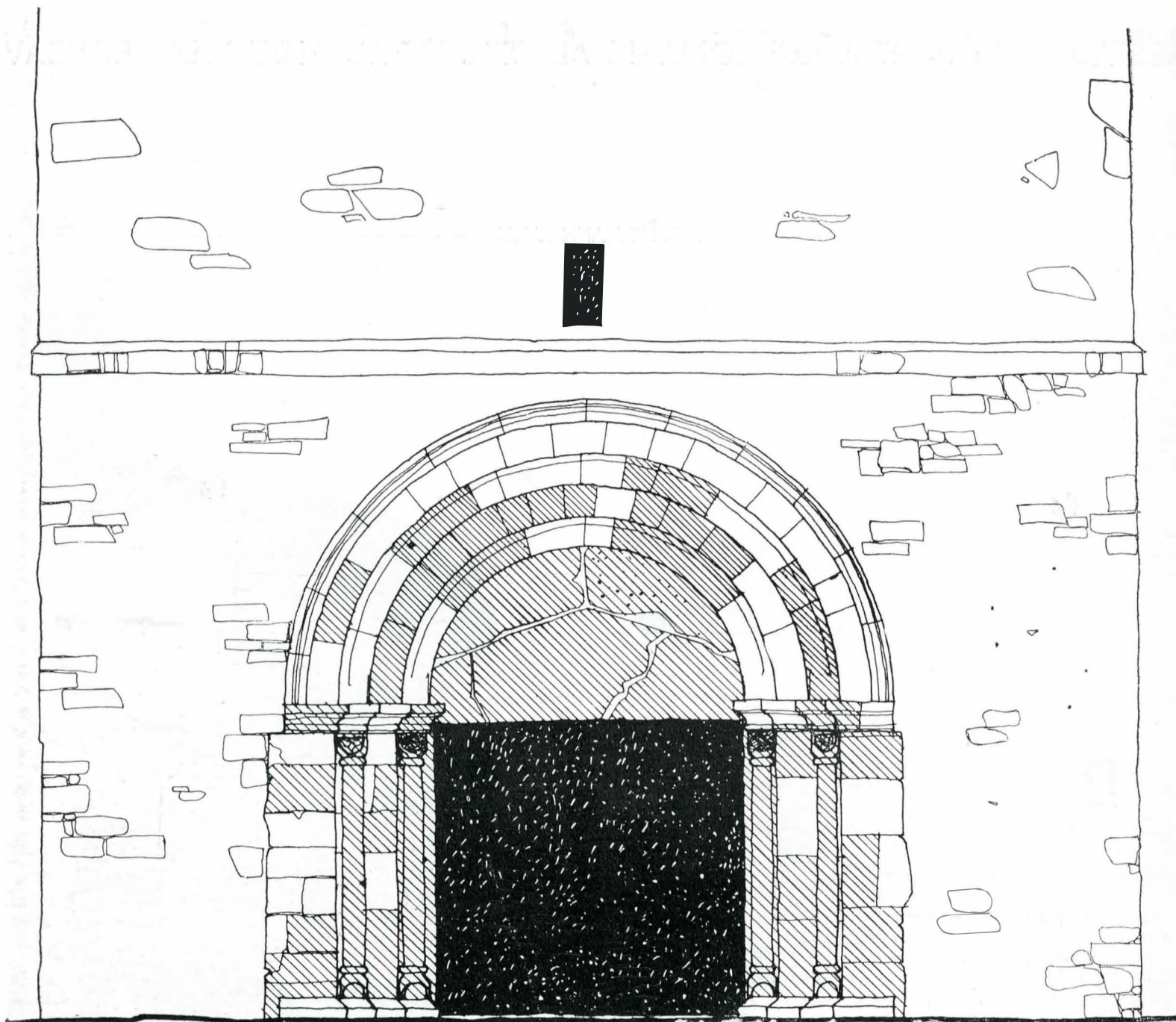

Fig. 2. Portalul restaurat. Zonele hașurate reprezintă piesele originale remontate

Fig. 3. Detaliu al portalului, în timpul desfacerii zidăriei de umplură.

Fig. 4. Detaliu al portalului, după consolidarea zidului de vest.

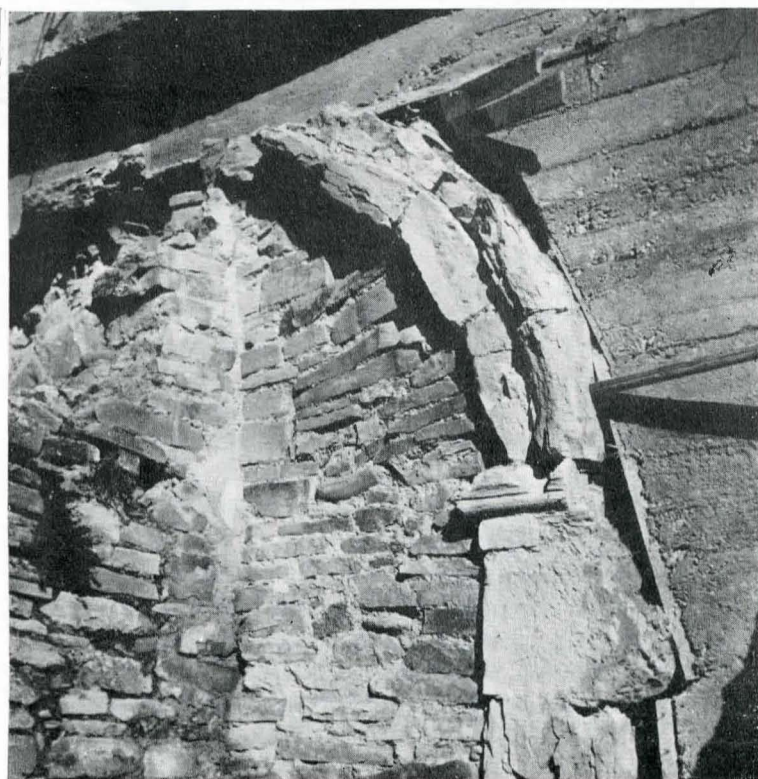

Fig. 5. Vedere a portalului restaurat.

În 1969, s-a executat restaurarea portalului de vest. În prealabil, baza zidului de pe latura de vest a fost asigurată prin introducerea unei diafragme din beton armat, care a înconjurat zona portalului (fig. 4). S-a desfăcut apoi zidăria de umplutură din interiorul portalului (fig. 3), constatându-se că, atât arcele din piatră cât și timpanul portalului, erau deplasate și aveau numeroase elemente fisurate. După întocmirea unui relevu exact al situației dinainte de desfacere, s-a îndepărtat molozul dintre extradados și treptele scărilor amenajate în grosimea zidului de vest și s-a trecut la demontarea pieselor din portal, o deosebită atenție acordându-se urmelor de pictură conservate pe timpan. Elementele portalului au fost așezate pe plan orizontal, în ordinea numerotării lor, reconstituindu-se astfel dispoziția inițială, nedeformată.

Restaurarea portalului a urmărit recuperarea la maximum a pieselor originale (fig. 2). În acest scop, capitelele

și numeroase alte elemente, sfărâmate sub greutatea turnului, au fost recompuse prin lipire și consolidate cu agrafe (fig. 6). S-au înlocuit numai piesele a căror recompunere nu era posibilă, utilizându-se o piatră cu structură asemănătoare dar de culoare mai deschisă, pentru a se sublinia completările. Reașezarea pietrelor s-a executat concomitent cu turnarea a doi stâlpi din beton armat, reuniți printr-un arc, soluție care a permis ancorarea elementelor originare și descărcarea lor la alte sarcini în afară de cele ale greutății proprii. Rostuirea s-a efectuat cu mortar de var (fig. 6).

După restaurarea portalului, s-a desfăcut centura din beton armat și contrafortul executat în 1964, ultima operație fiind placarea cu zidărie de piatră a zonelor consolidate cu elemente din beton armat (fig. 5)*.

* Relevueele și clișeele sint ale autorului.

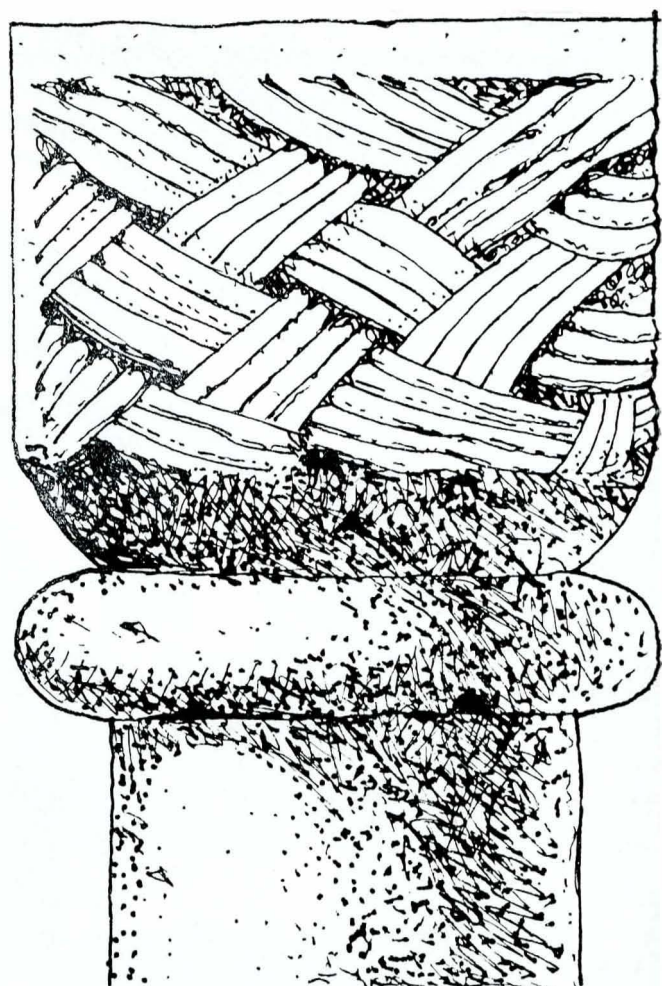
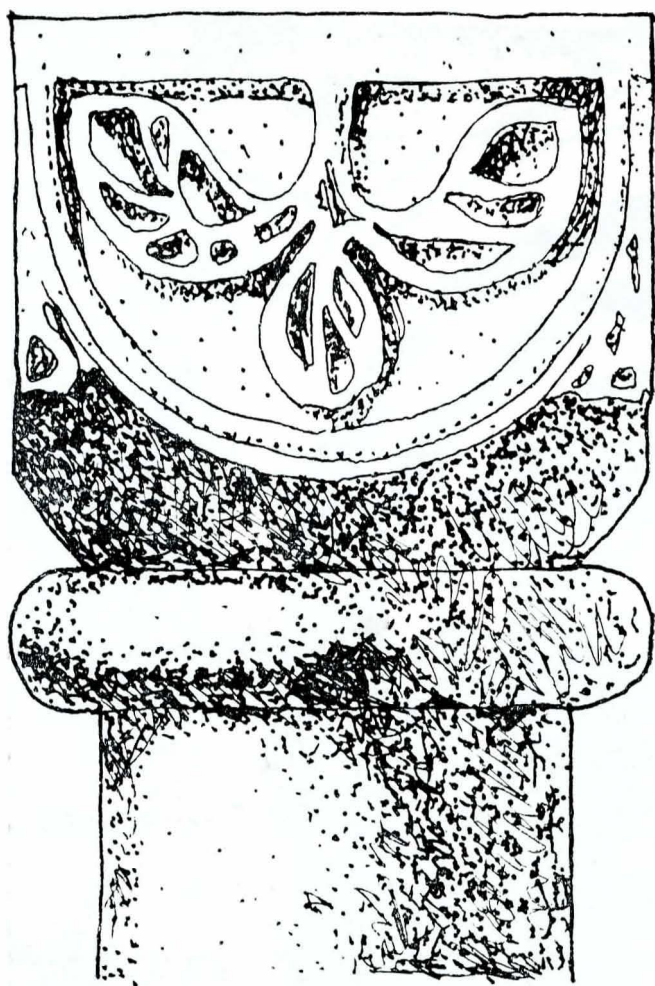
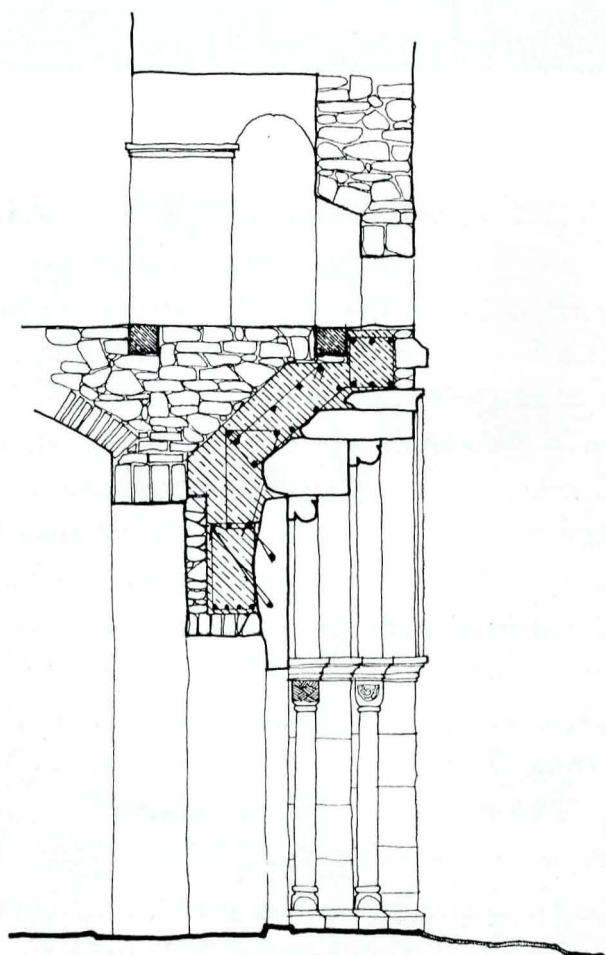
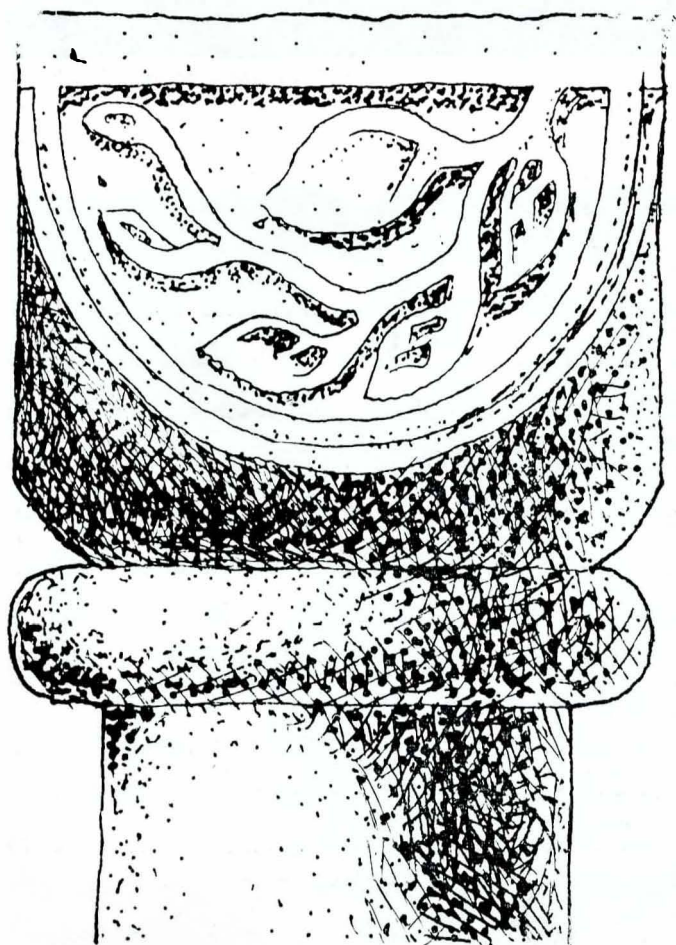

Fig. 6. Capitelele portalului și secție prin portalul restaurat, cu indicarea elementelor de consolidare din beton armat.

Avansata stare de degradare, în care se găsea în a doua jumătate a secolului trecut prețiosul monument de care ne ocupăm, a atras în cele din urmă atenția oficialităților vremii, obligându-le la măsuri concrete de salvare.

Din numeroasele documente care tratează această problemă, aflate la Arhivele Statului, am ales, îndemnați de câteva motive pe care le vom expune în continuare, două:

Primul (fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3857/1875, vol. III, pag. 16–17), semnat de episcopul de Argeș și adresat ministrului de resort, ilustrează unele aspecte negative ale perioadei, mai puțin cunoscute, în care lucrările de restaurare au fost conduse de arhitectul Filip Montoreanu (30 iulie 1870 – 13 iulie 1874).

Al doilea document (ibidem, dosar 3855/1875, pag. 399–404) este un raport al unei comisii însărcinată cu analizarea lucrărilor efectuate în perioada februarie 1878 – noiembrie 1879.

L-am găsit demn de atenția cercetătorilor deoarece are, considerăm noi, o dublă semnificație. În primul rând se referă la unele „modificări regretabile” aduse de Lecomte de Noüy monumentului, reflectând totodată și concepția specialiștilor români despre restaurare.

*
* *

Prin adresele noastre: cea de sub nr. 204 anul trecut, cea cu nr. 328 maiu 7, cea cu nr. 497 Sept. 23 și cea cu nr. 542 Noiembrie 6 anul 1874, am avut onore a atrage atențiunea Dv. asupra tuturor stricăciunilor, fapte grave după noi, făcute bisericei acestei sante episcopii de către Dl. Filip Montoreanu arhitect fost însărcinat cu restaurarea acestui renumit monument religios al piosului și nemuritorului Dnu Neagoe Basarab voevod.

Prin acesta de acum referându-se la mai sus numeratele adrese vom reaminti în scurt mai întâi stricăciunile semnalate de noi întracela ca niște atentate, ca o profanație, un sacrilegiu, comise cu rea intențiune de un om strein sub pretext de restaurare! Și apoi vom adăuga pe lângă acelea alte observațiuni ce le am omis, mai cu seamă prin cea cu nr. 497 citată mai sus și pe care timpul și natura lucrărilor de pretinsă restaurare ni le demonstrează spre a vă pune înainte un tablou complet de starea materială nenorocită și întristătoare a acestei mărețe biserici pusă pe drum de distrugere de către Dl Filip Montoreanu prin lucrările sale și care stare de va mai remanea astfel distrugerea se va efectua cu deseverșire.

Adecă stricăciunile semnalate prin adresele mai sus menționate sunt: că a luat 2 table de plumb de pe învelitoarea... turlei din mijloc spargînd cu toporul și caramizi din zidul de d'asupra din acel loc fara ca acolo să fie stricăciune, lasînd locul gol desvelit și găurit la dispoziția ploilor ceea ce a produs tuturor indignațiune generală (adresa

nr. 204) ca asemenea a luat din pereții bisericei de sus 15 rosace din cele mici, de cea mai sublimă sculptură, ne fiind nici o necesitate de a se lua din locul lor (adresa nr. 328) și din care nu s'au aflat în ființa de cât numai 13 la cercetarea făcută prin subprefectura locală invitată de noi (adresa 542).

Ca asemenea o scos o piatră din locul ei din părătele bisericei aproape de streășina în partea dreapta care nu era nici spartă nici trebuința avea de reparație mai făcînd încă știrbituri și pe alte locuri tocmai asupra sculpturilor celor mai interesante precum asupra unei rosace din cele mari,...

Dar despre desfacerea pavilionului (cantarului)¹ de din naintea biserice ce vom dzice mai mult și cum să calificăm acesta procedare de lucru decît distrugere, proba învederată despre pretinsa restaurațiune a Dlui Montoreanu, ne fiind trebuința de desfacerea acestui pavilion de cea mai frumoasă construcție de artă tot din pietri sculptate, precum proiecta a desface asemenea și chiar turelele cele mari de pe biserica pentru care sfîrșit a construit și cea enormă schelă d'intr'o întreaga padure de lemnarie care asta-dzi causera mare vatamare la tot edificiul monumentului"...

*
* *

Domnule Ministru,

În urma invitațiunii ce ne-ați făcutu, sub-semnații transportându-ne la biserica episcopală Curtea de Argeșiu am constatat, împreuna cu Eminenția sea parintele Episcopu respectivu, celle ce urmează:

Lucrările essecutate pînă azi de la 20 Februarie 1878, epochă la care Domnii Arhitecți Al. Orescu și Beneșu au adresatu Onor, Dvoastre predecessoru unu rapportu cu nr. 2728 – suntu următoarele:

1. Învelitoarea tureloru și a bisericei.
2. Aședarea și restaurarea cantarului.
3. Construirea unei balustrade în giurul cantarului și bisericei.
4. Mici lucrări de la ... în josu până la solu.
5. Aurirea și culorarea a aproape ceva mai multu din jumetatea ornamentelor exteriorului bisericei.....

¹ În dosarul 1115, fila 895, fondul Ministerul Cultelor și Instrucțiunii publice, găsim un deviz care conține și o descriere a acestui Cantarus. „... se află în ainea scări Bisericei acestei Episcopii. Acest monument are 9 metre quadrate suprafația și 4,50 m. nălțimea aproximativă, el este construit pe patru coloane de marmura pe care sînt întoarse patru cercuri de petră care susțin o boltă rotundă. Învelitoare monumentului este de lemnarie și tablă de fer...”

² Din păcate, documentul de care ne ocupăm, nu mai este însoțit de fotografii.

În ceea ce privește partea tehnică și artistică a gloriosului nostru monument, sub-semnații am constatat următoarele:

În general, lucrările sculpturale sunt imitate cu multă fidelitate și acuratețe; âns în ceea ce se atinge de valoarea artistică a acestei prețioase antichități, Domnul Arch. Lecomte a introdus ore cari modificări regretabile.

În adevăru, Domnule Ministru, în restaurări nu este permis să se facă cea mai mică inovație, fiind că aceasta alteră caracterul primitiv al operei și aduce anomalii în mersul regulat al Istoriei Artei.

Așa D. Arch. Lecomte a încărcat acoperișul cupolelor cu nise ornamente cari nu existau înainte și care sunt de un aspect greu lipsindu-le cu totul mișcarea grațioasă și ușurința ornamentației arabe.

Din 21 cruci care existau înainte, nu ni s-a arătat decât cinci, a căror aurire este făcută în condițiuni f. rele, fiindcă nu s'au aurit în foc, din care cauză au să se spele în forte currentu timpu.

Domnul Arch. are intențiunea să suprimă crucele de pe la colțurile turelor, precum se vede din alăturata photographia² de la nr. 1, care suprimare face ca monumentul să perdă multu din originalitatea lui.

D'asupra cornişelor (2) de la turele în spirală vedem adăogată uă galerie sau şenou (3) de flori în petă, care după cum se exprimă asupra acestui punctu celebrul restaurator Viollet le Duc și distinsul arch. de Baudot în raportul lor din 1874, uă asemenea galerie modifica într'unu modu regretabilu caracterul turelor și strică armonia proporțiunilor lor. Pre lângă această justă apreciere, mai putem adăoga că frumoasa varietate ce exista înainte la turele azi a dispărutu, din cauză că turele cele mici sunt tratate acum ca și cea principală.

La baza turelor vedem asemenea adăogată uă galerie de giuru împregiur lor. Acesta galerie mai ânteiu este concepută într-un styl greu, și alu doilea mascându liniile (4) de la baza turelor face ca acestea să pară mai scurte de catu înainte, și le dă un aspectu mastocu (?), dispozițiune care strică eleganța turelor și modifică într'un modu așa de nenorocitu nobila concepțiune a autorului primitiv.

D'asupra cornice s-a mai inovat și uă galerie care face giurul biserice și prin urmare avendu uă mare dezvoltare schimbă într'unu modu radical și deastrosu aspectu primitiv al monumentului. Ne mirăm cum domnul Lecomte a avut uă inspirație atitu de nenorocită, mai cu seamă când Domnu Viollet Le Duc și de Baudot în raportul lor sunt contra unei asemenea gallerii în petă. Acesta galerie, pre lângă că modifică aspectul general, nu este cellu pucinu, tratată nici chiar în caracterul monumentului, fiind lipsită de eleganță și delicatețea concepțiunilor și apropiindu-se de stylul goticu prin forma buranelor de scurgere a apelor pluviale.

Delicatele ornamente ce se afla în josul turelor sunt în parte mascate de acesta galerie, care fiind în plus de uă lărgime neproporționată și separată de puține linii de frisa nr. 7 din josu, luptă în importată cu această frisă așa în catu atențiunea este divizată și ochii spectatorului fiindu atrași de două lucruri imediate, îl lasă indiferent – lucru cu totul condamnat de Estetică.

La supra-fața solului și de giuru împregiur Cantarului și alu biserice s'a făcut uă balustradă, despre a cărei existență îndoela este permisă, cu atât mai multu că acesta balustrada împiedică pre spectatoru de a se bucura de vederea imediată a superbului soclu pre care este așezat monumentul...

Afară de acesta, în timpul lernei, zăpada și ghețele după acoperișuri se infundă în acesta galerie, ceea ce nu este practic câtuși de puțin.

Uă alta modificare se mai vede și la scara principală, precum și în privința unor stilpi dintre ferestre de la fațadele laterale.

Înainte nu existau decât doi stilpi lângă colțu de forma stilpului nr. 2 din alăturata foiă, iar cei-l-alți erau de uă compozițiune mai simplă și mai ușure, precum este stilpul nr. 1.

Domnul Lecomte a pus în toate părțile stilpi ca nr 2 cari au un aspect greu. Autorul primitiv a avut mare cuventu să pue numai la colți stilpi grei... Un adevărat interesu, Domnule Ministru, atât pentru artă cât și pentru mândria noastră națională ar fi fostu ca restauratorul să fie sclavul fidelu al nobilei concepțiuni primitive.

În ceea ce privește rasuitul petrelor vechi ca să li se dea același tonu ca la cele noi, este uă eror la care oppune și arta și rațiunea... Afară de acesta tonulu natural datu de timpu este cellu mai mare pharmecu ce pote ave unu edificiu.

Celebru arch. alu Operei din Paris, Charles Garnier, în uvrăgiul său *À travers les Arts* dice că ori-care aru fi frumusețea materialului întrebuințat într'uă construcțiune, la începutu va ave totu de-auna unu aspectu rece și anti-poeticu. Ore Domnul Viollet le Duc proffesorele Domnului Lecomte, când a restaurat Notre Dame de Paris, a resuit petrele sau le-a datu uă culor ca la cele noi?!

Decă diferența de tonu agasă, aru fi fostu permisă ca partea cea noie să se vâpsească în tonul celui vechiu, iar nu să se commită uă eror și contra Frumosului și contra Bunului.

În ceea ce se atinge de culoritul și aurirea ornamentelor, opiniunea sub-semnaților este următoarea: Ornamentele stylului arabu în care este țesută Monastirea de Argeșu sunt de uă finețe rară și de unu reliefu forte micu, prin urmare trebuie de neapăratu unu fundu coloratu care face să reese și mai multu finețu lucrului; âns aurirea aru fi trebuitu înlăturată decă nu de totu, cellu puțin în mare parte, fiindcă aurulu ca să se potă supra-pune are trebuință a fi aplicatu pre uă altă vopsea cleioasă trecută de mai multe ori, așa în câtu în cele din urmă îneacă acelle delicate ornamente și dău un aspectu metalicu și de falșitate acestei frumoase dantele de petă.

Așa credem că este unu sacrilegiu ca să ascundem sub foi metalice atitea forme frumoase și variate, atitea linii capricioase și uă vegetațiune în petă atitu de fantastică.

Ornamentele de la monumentu ce ne preocupă fiind seminate cu profunsime... aurul face să dispară toate detaliurile și aspectu general devine deastrosu, precum se pote vedé în cât-va din alăturatele ornamente puse în paralelu.

Fideli, Domnule Ministru, în sarcinarii cu care ne-ați onoratu am expus cele ce precedu în vederea scopului neinterpretat alu restaurării, care sub nici-un punctu nu s'ar fi pututu permite uă reformare, fie ea făcută cu ori-ce pretențiuni de compozițiuni artistice...

Devotați Domniei Vostre

Th. Aman (?)
indes.

Th. Ștefănescu (?)
Alex. Săvulescu

PICTURILE EXTERIOARE DE LA MONUMENTELE DIN NORDUL MOLDOVEI ÎN ATENȚIA SPECIALIȘTILOR UNESCO

De multă vreme celebre în lume, cele cinci biserici din nordul Moldovei, Humor, Moldovița, Arbore, Voroneț și Sucevița, stau în permanență în atenția cercetătorilor români și străini, ca și a miilor de oameni care trec uluiți prin fața zidurilor care de veacuri își poartă podoaba picturilor exterioare.

Pentru cercetători, această pictură a constituit și constituie încă sub multe aspecte un lanț de probleme paralele sau decurgând una din cealaltă. Studiată sub aspecte diverse, pictura s-a dovedit a fi deosebit de interesantă și ca tehnică, căci, deși deteriorată pe porțiuni destul de mari, a rezistat intemperiilor, și-a păstrat frumusețea culorilor, dobândind uneori un plus de rafinament și o notă de inedit tocmai prin acțiunea timpului.

Atente observații la fața locului, coroborate cu analize minuțioase de laborator, au stabilit natura pigmentilor și a lianților și au dus la concluzia că aceste picturi au fost realizate într-o tehnică mixtă: începute în frescă, ele au fost terminate „a secco”. Alături de acestea au fost studiate unele modificări ale culorilor sub acțiunea agenților naturali, cauzele apariției umezelii pe zidurile de la Voroneț și Moldovița, precum și diverse variante de protecție a picturilor cu ajutorul panourilor mobile.

Fig. 1. P. Mora, la mănăstirea Humor.

Valoarea deosebită a ansamblurilor de pictură, faptul că ele constituie unicate în arta universală, au determinat pe specialiștii români să solicite, în 1969, Centrului internațional de studii pentru conservarea și restaurarea bunurilor culturale (Centrul din Roma) sprijinul în găsirea unor soluții pentru conservarea acestor monumente, puse sub protecția UNESCO-ului cu câțiva ani în urmă.

Fig. 2. P. Mora și P. Philippot la biserica Arbore.

Răspunzând acestei solicitări, Centrul din Roma a inclus problema în planul său de activități pe anul 1970. Concomitent, a fost cerută de la Direcția monumentelor istorice o documentație specială privind monumentele în cauză: a) condițiile meteorologice din zonă (umiditate, temperatură, vânturi); b) condițiile de microclimat pentru fiecare monument în parte; c) rezultatele analizelor de pigmenti și de lianți; d) date detaliate despre tot ce s-a realizat sau s-a propus pentru conservarea lor.

În vederea realizării primelor două desiderate, Direcția monumentelor istorice a încheiat un contract cu Institutul de meteorologie pentru determinarea parametrilor solicitați și întocmirea de grafice și tabele consemnând măsurătorile periodice efectuate. Analizele de pigmenti precum și unele studii privind modificarea culorilor fuseseră realizate anterior în laboratorul Direcției.

În martie și în septembrie 1970, Direcția monumentelor istorice a trimis Centrului de la Roma cite o serie de rapoarte cuprinzând rezultatele cercetărilor întreprinse. În plus, le-au fost trimise spre analiză 13 probe de pictură, în pulbere și în suport, provenite de la cele cinci monumente. (Rezultatele nu au fost făcute cunoscute Direcției până în prezent).

Pe aceeași linie a acțiunilor de aprofundare a problemei, UNESCO a inițiat o vizită a unei echipe de specialiști, care, între 30 octombrie și 5 noiembrie 1970 s-a deplasat în nordul Moldovei și la o serie de monumente din sud-estul Transilvaniei și de pe Valea Oltului în care se află picturi murale care ridică, de asemenea, probleme de conservare și restaurare.

Echipa de specialiști străini a fost alcătuită din: arh. prof. univ. Raymond Lemaire (Belgia), secretar general ICOMOS; Paul Philippot (Italia), istoric de artă, specialist în problemele de restaurare a picturii murale, directorul Centrului din Roma; arh. Paolo Mora (Italia), specialist în problemele restaurării picturii murale, pictor atașat pe lângă Centrul din Roma; Garry Thomson (Marea Britanie), chimist, consultant științific la National Gallery – Londra, specialist în problemele umidității și ale poluării aerului.

În timpul vizitei, echipa a fost însoțită de un grup de specialiști români de la Direcția monumentelor istorice (arhitecți, arheologi, cercetători de laborator), de la Institutul de istoria artei (cercetători, istorici de artă) și de la Muzeul de artă al R.S. România (istorici de artă, restauratori).

În fața monumentelor vizitate, între specialiștii străini și cei români au avut loc discuții referitoare la o multitudine de aspecte: arhitectură, pictură (pigmenți, lianți, tehnică, stare de conservare, iconografie etc.), influența factorilor climatici, modificările datorate umidității, eventualele posibilități de remediere a lor, probleme generale de protecție și de conservare. Desigur, în atenția tuturor au stat chestiunile referitoare la picturile murale, atât interioare cât și exterioare. Informări suplimentare, unele demonstrații, studii de lupă, studii și fotografii comparative la lumină normală și la lumină razantă au marcat activitatea comisiei.

În afară de cele cinci monumente, au mai fost vizitate bisericile Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru din Suceava, pe zidurile cărora se află urme de picturi murale exterioare, mănăstirile Agapia și Neamț, Cetatea de la Prejmer și capela cu picturi gotice de la Hărman, Biserica Neagră din Brașov, cele două biserici cu picturi exterioare de la Ciineni, (jud. Vilcea), schitul Cornet, mănăstirea Cozia, paraclisul Episcopiei din Rm. Vilcea.

Dintre aceste monumente, de o atenție aparte s-au bucurat capela de la Hărman și complexul Cozia.

Fig. 3. R. Lemaire, P. Philippot P. Mora și N. Pușcașu, la mănăstirea Voroneț.

Discuția cu specialiștii străini a confirmat, de principiu, posibilitatea ca efflorescența (studiată din punct de vedere chimic și biologic în laboratorul D.M.I.) ce vazează pereții bisericii mari de la Cozia să fie cauzată de prezența în apropiere a unui factor care a determinat apariția la suprafața picturilor a sulfatului de calciu. Discuții interesante privind tehnica restaurării au avut loc la Bolnița Coziei, monument aflat interesant privind tehnica restaurării au apreciat activitatea desfășurată aici de pictorul Constantin Blendea.

Deși aparent problemele picturii murale exterioare de la bisericile din nordul Moldovei au fost parțial umbrite de altele, ele au stat totuși în centrul atenției comisiei,

care nu s-a pronunțat însă definitiv asupra lor.

În discuția finală, de la Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, membrii comisiei UNESCO nu au prezentat niște concluzii clare asupra expertizei lor. În opinia domniilor lor, monumentele trebuie analizate mai profund, această primă luare de contact fiind deosebit de utilă, dar insuficientă pentru formarea unei păreri definitive. După revederea întregii documentații, după consultarea comparativă a datelor culese cu ocazia expertizei și după efectuarea unor serii de probe suplimentare (relevée fotografice pentru fiecare monument, analize periodice ale gradului de umiditate, eventuale analize noi de pigmenti), comisia va întocmi un referat ce va

cuprinde propuneri concrete. Această prudență, aparent excesivă, a fost motivată prin faptul că monumentele constituie unicate în arta monumentală mondială, ridicând în consecință probleme nemaiîntâlnite, deci precauția se impune atunci când sînt stabilite soluțiile de conservare și eventual de restaurare ce ar trebui adoptate.

În anul acesta, după întocmirea referatului, UNESCO va deplasa în nordul Moldovei o echipă de practicieni restauratori care vor încerca să stabilească metode de „tratament” pentru pictura murală exterioară și pentru zidurile care o poartă și, concomitent, în cadrul aceleiași acțiuni, să îndrume „pe viu” cîțiva pictori români pe drumul anevoios al restaurării.

TEREZA SINIGALIA

OBSERVAȚII NOI ASUPRA BISERICII MĂNĂȘTIRII NEAMȚ

Cu ocazia vizitării monumentului de către delegația UNESCO, în cadrul expertizei asupra picturilor exterioare la fațadele bisericilor din nordul Moldovei, domnul arhitect Raymond Lemaire, secretar general ICOMOS și membru al Comisiei, ne-a semnalat următoarele detalii rămase neobservate pînă astăzi:

– Nișa naosului, aflată în peretele sud, în fața catapetezmei, este conturată cu un rînd de cărămizi smălțuite de culori alter-

nate verzi și galbene, abia vizibile din cauza stratului de pictură care le acoperă aproape în întregime. Ne aflăm deci în fața unui aspect necunoscut al obișnuitei decorații pictate imitînd cărămida, folosită înainte de executarea picturii.

– Pe contrafortul de piatră din fațada sud aflată în dreptul pronaosului se observă, ușor zgîriat pe piatră, urmele unui cadran solar. Pe lîngă obiceiul folosirii contrafortului pentru asemenea scop, deja întîlnit și în

altă parte (Bărăția-Cîmpulung), prezența cadranelor este încă o dovadă a înfățișării inițiale, cu piatră aparentă, înainte de aplicarea, în veacul al XVIII-lea, a stratului de tencuială care a acoperit paramentul pînă la restaurare.

Iată deci, în concluzie, cum în fața unui monument istoric oricît de cunoscut ar fi el, cercetarea nu poate fi niciodată socotită ca încheiată.

arh. ȘTEFAN BALȘ

COMPLEXUL MONUMENTAL PUTNA

DISCUȚII ÎN LEGĂTURĂ CU UNELE REZULTATE ALE CERCETĂRIILOR LA ACEST MONUMENT

În ziua de 20 octombrie 1970 a avut loc o întrunire a specialiștilor pentru a se consulta asupra problemelor legate de lucrările de cercetare și restaurare a complexului arhitectonic de la Putna. Au participat specialiști de la Academia de Științe Sociale și Politice (Institutul de arheologie, Institutul de istorie Nicolae Iorga, Institutul de istoria artei), Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă (Direcția monumentelor istorice, Direcția muzeelor), Institutul de arhitectură, I.S.C.A.S.-ul, Departamentul cultelor și de la alte instituții.

Discuțiile au urmărit, pe bază de materiale foto, planuri, profile, a unor observații de detalii făcute la fața locului – în secțiunile arheologice deschise în interiorul și exteriorul bisericii –, să stabilească existența – sau inexistența – unei faze anterioare la pridvorul de secol XVII al bisericii, posibilitățile de marcarea a fazei constructive anterioare secolului XVII (epoca lui Ștefan cel Mare) pentru întreg monumentul.

În urma expunerii observațiilor arhitectului proiectant Ioana Grigorescu, cele ale arheologului care a efectuat cercetarea la acest monument, Nicolae Pușcașu și prin contribuția substanțială a participanților la această consfătuire, s-a ajuns la o serie de precizări deosebit de importante pentru continuarea procesului de restaurare al bisericii cît și al întregului complex monumental de la Putna.

S-a constatat astfel că există o fază anterioară reconstrucției din secolul al XVII-lea la pridvorul bisericii, fază reprezentată prin cele două fundații mai vechi de sud și vest, care se disting clar și sînt parțial acoperite de fundațiile pridvorului reconstruit în secolul XVII. În actualul stadiu de cercetare este greu de precizat dacă această fază anterioară secolului XVII aparține perioadei dinaintea de 1484 – dată la care edificiul a suferit un puternic incendiu –, sau este ulterioară acestei date. Se constată însă prezența unui strat de incendiu în care apar materiale diverse, posterior construcției din secolul XV și anterior reconstrucției din secolul XVII. Acest strat de incendiu a putut fi identificat în secțiunile din exteriorul bisericii, lipsind din profilele stratigrafice ale secțiunilor din interiorul pridvorului – ceea ce ar duce la concluzia că la data incendiului (1484) pridvorul exista,

chiar dacă a fost construit cu cîțiva ani mai tîrziu decît restul bisericii.

Apare ca necesară, pentru lămurirea definitivă a acestei probleme – data construirii primului pridvor –, continuarea investigațiilor arheologice impuse de nevoia găsirii unor elemente în plus de datare.

Pentru evidențierea celor două faze de construcție a bisericii de la Putna s-a hotărît marcarea fundațiilor de secol XV și realizarea unor puțuri de vizitare în mai multe puncte care să permită accesul vizitatorilor și specialiștilor.

Fig. 1. Portal dintre pronaos și naos

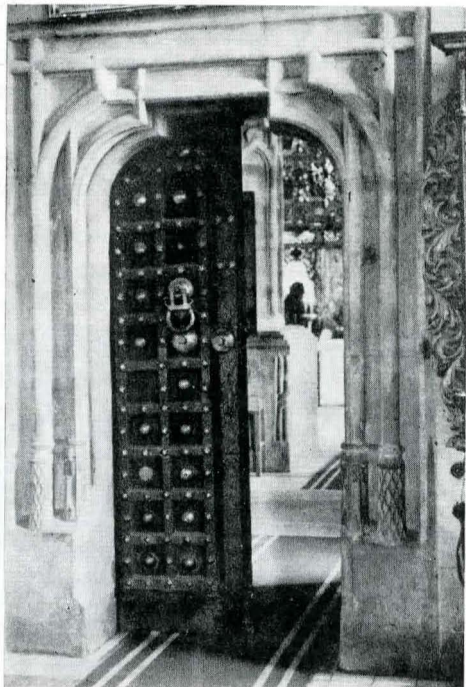

Fig. 2. Biserica Mănăstirii Putna

De asemenea s-a hotărât să fie continuat cercetările arheologice pentru întregul complex arhitectonic, cercetări făcute decătre un colectiv sub egida Institutului de arheologie al Academiei de Științe Sociale și Politice, în așa fel încât întreaga investigație să fie încheiată în cursul anului 1971.

Diracția monumentelor istorice va trebui ca pînă la 1 ianuarie 1971 să elaboreze un program de lucru cu termene precise pentru studiul, proiectarea și execuția următoarelor obiective:

– amenajarea spațiului de la vest de biserică, inclusiv casa egumenească și parclisul;

– amplasarea și realizarea unui nou muzeu pentru expunerea colecțiilor existente;

– sistematizarea integrală a spațiului interior și exterior a complexului mănăstiresc.

RADU FLORESCU și
LUCIAN ROȘU

SISTEMATIZAREA ANTICHITĂȚILOR DOBROGENE

În ziua de 16 octombrie 1970, a avut loc la Constanța o consfătuire privind necesitățile de restaurare și valorificare a antichităților din județul Constanța. Au participat reprezentanți ai forurilor județene de partid și de stat, ai Academiei de Științe Sociale și Politice, ai C.S.C.A. (Diracția muzeelor, Diracția monumentelor istorice și Redacția muzeelor și monumente), directori ai unor mari muze din țară.

În cadrul consfăturii s-a scos în evidență faptul că modernizarea rapidă a teritoriului județului impune o mai bună cunoaștere a antichităților și o intervenție rapidă și eficientă peste tot acolo unde este cazul; pe de altă parte, ridicarea continuă a nivelului cultural al publicului și dezvoltarea turismu-

lui cer o valorificare din ce în ce mai complexă și mai largă a monumentelor.

S-a constatat cu acest prilej că, în general, nu există o evidență la zi a urgenței intervențiilor la monumente și, de asemenea, că baza tehnică a lucrărilor la aceste monumente este sub nivelul dorit.

S-a accentuat în continuare obligativitatea asigurării unei asistențe de specialitate în restaurarea tuturor monumentelor cercetate și o mai bună coordonare și corelare a lucrărilor de cercetare cu cele de restaurare.

Pentru o rezolvare rațională și completă a tuturor acestor probleme s-a constituit un colectiv, sub conducerea vicepreședintelui C.S.C.A. Ion Moraru, care să elaboreze un proiect general de sistematizare a antichită-

ților din toată Dobrogea. Din acest colectiv urmează să facă parte reprezentanți ai celor două județe (Tulcea și Constanța).

Prin proiectul general de sistematizare a antichităților dobrogene se urmărește asigurarea intervențiilor eficace și proporționale pentru salvarea și valorificarea monumentelor deja cercetate; o dezvoltare rațională a cercetărilor la monumente în funcție de necesitățile de salvare și valorificare a patrimoniului monumental; mijloace materiale și tehnice necesare acestor operații; o evidență științifică complexă care să permită o protejare eficientă a tuturor antichităților de pe teritoriul Dobrogei; în sfârșit corelarea optimă între operațiile de cercetare, conservare și valorificare.

L. R. și R. F.

PRIETENII MONUMENTELOR

La sfârșitul lunii octombrie 1970 a avut loc la Tulcea o acțiune de larg interes, cu urmări dintre cele mai însemnate pentru viitorul monumentelor și rezervațiilor naturale din nordul Dobrogei: constituirea – în urma unei decizii a Comitetului executiv al Consiliului popular județean – Asociației pentru ocrotirea monumentelor.

Dorind reînnoirea unor vechi și valoroase tradiții ale muncii culturale dobrogene, în care s-au remarcat personalități de renume ale vieții noastre științifice (Gr. Toalescu, Constantin Moisil), inițiatorii acestei tinere instituții o doresc eficace și cu un real prestigiu.

Ideea înființării unei asemenea Asociații nu s-a născut pe un loc gol: ea este consecința firească a unei rodnice activități educative, de multă vreme în atenția inimosului colectiv al muzeului tulcean. Astfel, credem că nu este lipsit de interes să amintim, chiar în acest cadru, existența unui cerc al prietenilor muzeului, cu secții de acvaristică, taxidermie și arheologie, în care sînt antrenați în special elevii liceelor din orașul de reședință al județului.

Activitatea membrilor se desfășoară urmărindu-se în principal două aspecte: pregătirea practică a elevilor care doresc să se specializeze în științe naturale sau istorie și dotarea școlilor cu materiale didactice rezultate în urma săpăturilor arheologice sau din lucrul în atelierele muzeului. Acțiunea, dînd rezultate nebănuite, s-a hotărât să fie îmbogățită și să i se creeze un cadru potrivit noilor atribuții. Astfel s-a născut **Asociația pentru ocrotirea monumentelor**, care s-a bucurat de la început de sprijinul neprecupețit al organelor locale de partid și de stat.

În intenția organizatorilor, Asociația va permite realizarea unui triplu scop: practic, cultural-educativ și științific.

De altfel, în proiectul de statut se prevăd următoarele: „**Asociația pentru ocrotirea mo-**

numentelor se organizează cu scopul de a da viață tuturor legilor și hotărîrilor statului și ale organelor conducătoare locale referitoare la ocrotirea, salvarea și valorificarea cultural-educativă a întregului patrimoniu muzeistic de stat format din: monumente și rezervații ale naturii, monumente istorice și piese de muzeu. Ea are menirea de a răspîndi în rîndul publicului larg interesul pentru frumusețile naturii, pentru antichitate și pentru arta populară.

Activitatea Asociației se va desfășura prin: a) conferințe, filme și comunicări cu teme referitoare la monumentele din județul Tulcea; b) publicații și articole în presă, editarea de pliante, afișe și reviste; c) organizarea de expoziții temporare cu subiect de specialitate; d) excursii de interes științific.

Asociația poate stabili legături cu societăți și comisii similare din țară ca: Comisia monumentelor naturii; Comisia Națională a muzeelor. Prin intermediul Comisiei Naționale – I.C.O.M. și a Comisiei monumentelor naturii va putea să participe la congrese de specialitate, să invite conferențieri etc.

Asociația poate să facă propuneri de noi monumente și noi rezervații precum și de modul cum trebuie să fie apărute sau salvate de distrugeri. Sesizează orice descoperire de piese muzeale care necesită salvarea lor.”

Pentru împlinirea acestor deziderate, organizatorii consideră, pe bună dreptate, că Asociația trebuie să aibă un caracter de masă, să antreneze un număr cît mai mare de membri, din întregul județ, să fie deschisă oricui manifestă înțelegere și respect pentru istoria, frumusețile și bogățiile naturale ale Dobrogei. Se va crea astfel o rețea de entuziaști, care vor controla efectiv, la fața locului, buna păstrare a bogățiilor istorice și naturale nord dobrogene, sarcină de mare însemnătate, mai ales în ultima vreme,

cînd pasiunea unor „colecționari” particulari pune în primejdie însăși existența monumentelor.

O altă sarcină a membrilor, organizați pe comune, va fi întreținerea monumentelor și semnalarea oricărei descoperiri arheologice Muzeului și conducerii Asociației.

În ziua de 23 octombrie la sediul Muzeului a avut loc ședința de constituire a **Asociației pentru ocrotirea monumentelor** din județul Tulcea, manifestare la care au participat reprezentanți ai Diracției muzeelor, Diracției monumentelor istorice, Comisiei monumentelor naturii și numeroși muzeografi din țară.

De la bun început trebuie să remarcăm faptul că ședința de constituire a devenit, datorită problemelor de mare actualitate ridicate de participanți, o ședință de lucru.

Astfel, în intervenția sa, tovarășul Radu Florescu, referindu-se la modul de constituire al muzeelor școlare a arătat că trebuie combătut procedeul potrivit căruia aceste unități sînt organizate în urma unor așa-zise „săpături arheologice” inițiate și conduse de cadre didactice locale, pline de entuziasm dar nu și de priceperea necesară. Arheologia, a spus domnia sa, este o problemă prea serioasă pentru a fi lăsată la îndemina unor amatori.

Aceeași temă a fost atacată și de către Adrian Rădulescu, directorul Muzeului de arheologie Constanța, care a precizat că formarea unui muzeu școlar trebuie făcută sub directă supraveghere a instituțiilor autorizate.

În unanimitate, participanții la ședința de constituire a Asociației pentru ocrotirea monumentelor au fost de acord că inițiativa Muzeului din Tulcea constituie un îndemn și un exemplu care merită a fi urmat.

M. D.

PETRE DIACONU	– Cetatea bizantină din insula Păcuil lui Soare (3)	OLIVER VELESCU	– Un monument disparu, reproduit sur une aquarelle inédită (73).
RADU ȘTEFAN CIOBANU	– Cetatea Enisala (21)	MIRCEA DUMITRESCU	– Documents sur la restauration de Curtea de Argeș (75).
IOANA CRISTACHE PANAIT și arh. ION SCHELETTI	– Bisericile de lemn din Sălaj (31)	TEREZA SINIGALIA	– Les peintures extérieures des monuments du Nord de la Moldavie dans l'attention des spécialistes d'UNESCO (77).
ALEXANDRU EFREMOV	– Portrete de donatori în pictura de icoane din Țara Românească (41).	Arch. ȘTEFAN BALȘ	– Nouvelles observations sur l'église du monastère de Neamț (78).
DAN BERINDEI	– „Palatul Cuza” din Iași și proprietarii săi din secolul XIX (49).	RADU FLORESCU et LUCIAN ROȘU	– Le complexe monumental Putna. Discussions sur les résultats des recherches concernant ce monument (78).
HADRIAN DAICOVICIU	– O sarcină de primă urgență: consolidarea și conservarea monumentelor dacice din Munții Orăștiei (53).	L. R. et R. F.	– La systématisation des antiquités de Dobroudja (79).
Prof. arh. HORIA TEODORU	– „Zidurile între vii” (59).	M. D.	– „Les amis des monuments” (79).
VASILE DRĂGUȚ	– Polipticul din Bruiu (62).		
MIRCEA ILIESCU	– Mănăstirea Hlincea (63).		
Arh. HERMANN FABINI	– Restaurarea portalului romanic al bisericii evanghelice din Rodbav (69).		
OLIVER VELESCU	– Un monument dispărut într-o acuarelă inédită (73).		
MIRCEA DUMITRESCU	– Documente despre restaurarea Curții de Argeș (75).		
TEREZA SINIGALIA	– Picturile exterioare de la monumentele din nordul Moldovei în atenția specialiștilor UNESCO (77).		
Arh. ȘTEFAN BALȘ	– Observații noi asupra bisericii mănăstirii Neamț (78).		
RADU FLORESCU și LUCIAN ROȘU	– Complexul monumental Putna. Discuții în legătură cu unele rezultate ale cercetărilor la acest monument (78).		
L. R. și R. F.	– Sistematizarea antichităților dobrogene (79).		
M. D.	– „Prietenii monumentelor” (79).		
PETRE DIACONU	– La citadelle byzantine de l'île Păcuil lui Soare (3).	PETRE DIACONU	– The Byzantine City from the Island of „Păcuil lui Soare” (3).
RADU ȘTEFAN CIOBANU	– La citadelle Enisala (21).	RADU ȘTEFAN CIOBANU	– The Citadel of Enisala (21).
IOANA CRISTACHE-PANAIT și arch. IOAN SCHELETTI	– Les églises en bois de Sălaj (31).	IOANA CRISTACHE PANAIT and arch. IOAN SCHELETTI	– The wooden Churches from Sălaj (31).
ALEXANDRU EFREMOV	– Portraits de donateurs dans la peinture d'icônes de Țara Românească (41).	ALEXANDRU EFREMOV	– Donors' Portraits in the Icon Painting from Țara Românească (41).
DAN BERINDEI	– „Le palais Cuza” de Iassy et ses propriétaires du XIX-ème siècle (49).	DAN BERINDEI	– The Cuza Palace in Yassy and its Proprietors in the XIXth Century (49).
HADRIAN DAICOVICIU	– Une charge de première urgence: la consolidation et la conservation des monuments daces des Monts d'Orăștie (53).	HADRIAN DAICOVICIU	– A Task of Urgency – the Consolidation and Conservation of the Dacian Monuments from the Orăștie Mountains (53).
Prof. arch. HORIA TEODORU	– „Zidurile între vii” (59).	Prof. arch. HORIA TEODORU	– „Zidurile între vii” (59).
VASILE DRĂGUȚ	– Le rétable de Bruiu (62).	VASILE DRĂGUȚ	– The Polyptic from Bruiu (62).
MIRCEA ILIESCU	– Le monastère Hlincea (63).	MIRCEA ILIESCU	– The monastery of Hlincea (63).
Arh. HERMANN FABINI	– La restauration du portail roman de l'église évangélique de Rodbav (69).	Arh. HERMANN FABINI	– The Restoration of the Romanesque Portal of the Evangelic Church from Rodbav (69).
OLIVER VELESCU	– A Disappeared Monument in an Unpublished Watercolour (73).	OLIVER VELESCU	– A Disappeared Monument in an Unpublished Watercolour (73).
MIRCEA DUMITRESCU	– Documents concerning the Restoration of Curtea de Argeș (75).	MIRCEA DUMITRESCU	– Documents concerning the Restoration of Curtea de Argeș (75).
TEREZA SINIGALIA	– Exterior Paintings of the Monuments from Northern Moldavia in the Attention of the Specialists of UNESCO (77).	TEREZA SINIGALIA	– Exterior Paintings of the Monuments from Northern Moldavia in the Attention of the Specialists of UNESCO (77).
Arch. ȘTEFAN BALȘ	– New Observations concerning the Church of the Neamț Monastery (78).	Arch. ȘTEFAN BALȘ	– New Observations concerning the Church of the Neamț Monastery (78).
RADU FLORESCU and LUCIAN ROȘU	– The Monumental Complex of Putna. Discussions upon some Results of the Researches carried out Last Years into this Monument (78).	RADU FLORESCU and LUCIAN ROȘU	– The Monumental Complex of Putna. Discussions upon some Results of the Researches carried out Last Years into this Monument (78).
L. R. and R. F.	– The Systematization of the Antiquities from Dobrogea (79).	L. R. and R. F.	– The Systematization of the Antiquities from Dobrogea (79).
M. D.	– „The Friends of the Monuments” (79).	M. D.	– „The Friends of the Monuments” (79).

COLECTIVUL REDACȚIONAL

RODICA BANAȚEANU (secretar de redacție), VALENTINA BUȘILĂ, MIRCEA DUMITRESCU, OLGA MĂRCULESCU, TEREZA SINIGALIA, MARGARETA ȘIPOȘ.

Redacția: Calea Victoriei nr. 120, București, sectorul 1, telefon 13.98.17. Administrația: Str. Brezoianu nr. 23–25, telefon 14.67.99. Costul unui abonament anual este de 140 lei. Abonamentele se fac la redacție sau la administrație.

buletinul monumentelor istorice nr.1. 1971

